

Middelalder- byens infrastruktur

Redigeret af Mikael Manøe Bjerregaard & Kirstine Haase

MUSEUM
ODENSE

Middelalderbyens infrastruktur

Rapport fra et seminar afholdt i Odense 13. marts 2023

Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 8 2024.
Udgivet af Forskningscenter Center Centrum – Museum Odense – Syddansk Universitetsforlag
ISBN: 978-87-90267-67-4

© Fagredaktionen og de pågældende forfattere

Fagredaktion: Mikael Manøe Bjerregaard & Kirstine Haase
Grafisk tilrettelæggelse: Bjørn Koch Klausen
Forsideillustration: Sune Elskjær

E-publikation

Museum Odense
Overgade 48
5000 Odense C
museum@odense.dk
www.museumodense.dk
www.museum.odense.dk/forskning/forskningscentret-centrum

Syddansk universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M
press@forlag.sdu.dk
www.universitypress.dk

Middelalderbyens infrastruktur

Rapport fra seminar afholdt i Odense 13. marts 2023

Redigeret af
Mikael Manøe Bjerregaard & Kirstine Haase

With English summaries

Kulturhistoriske studier i centralitet
– Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 8 2024

Forskningscenter Centrum – Museum Odense
Syddansk Universitetsforlag/ University Press of Southern Denmark

Seminar: Middelalderbyens infrastruktur

Museum Odense, 13. marts 2023

Session 1: Moderator: Maria Lauridsen (Museum Odense)

- 10.00-10.25: Thomas Guntzelnick Poulsen (Museum Østjylland): Randers – en middelalderlig centerby ved Gudenåen
- 10.25-10.50: Allan Dørup (Svendborg Museum): Svendborg – Købstadens dynamiske udvikling
- 10.50-11.15: Esben Klinker Hansen (Vejlemuseerne): Vejle - middelalderbyens udvikling og infrastruktur
- 11.15-11.40: Christian Klinge & Stig Møller (Nordjyske Museer): Nibe – fiskerlejet, der ville være købstad

Session 2: Moderator: Maria Knudsen (Sydvestjyske museer)

- 12.15-12.40: Thomas Roland (Københavns Museum): By, borg og "Havn" - det tidlige Københavns strukturelle topografi
- 12.40-13.05: Claus Frederik Sørensen (Østfyns Museer): Nyt fra Nyborg
- 13.05-13.30: Kirstine Haase (Museum Odense/ AU): Kampen for det rene vand – vandforsyning og social praksis i middelalderbyen Odense

Session 3: Moderator: Jakob Tue Christensen (Museum Odense)

- 13.50-14.15: Alexander Banck (Museum Vestsjælland): Ned ad bakke! En besynderligt placeret, formodet voldgrav i Klosterparken
- 14.15-14.40: Mikael Manøe Bjerregaard (Museum Odense): Badstuer i Odense – urban praksis inden for og uden for byporten
- 14.40-15.30: Opsummerende tanker og diskussion. Indledes med kort oplæg af Kirstine Haase.

Forfattere

Christian Klinge

Nordjyske Museer
christian.klinge@aalborg.dk

Stig Bergmann Møller

Nordjyske Museer
bergmann.moeller@aalborg.dk

Claus Frederik Sørensen

Østfyns Museer
cfrs@ostfynsmuseer.dk

Esben Klinker Hansen

VejleMuseerne
eskha@vejle.dk

Thomas Guntzelnich Poulsen

Museum Østjylland
tgp@museumoj.dk

Bjørn Poulsen

Aarhus Universitet
hisbp@cas.au.dk

Thomas Roland

Københavns Museum
ez4e@kk.dk

Kirstine Haase

Museum Odense
kirha@odense.dk

Mikael Manøe Bjerregaard

Museum Odense
mimb@odense.dk

Indholdsfortegnelse

Seminar: Middelalderbyens infrastruktur	4
Forfattere	5
Indholdsfortegnelse	6
Gamle fund – nye indsigter	7
<i>Af Mikael Manøe Bjerregaard og Kirstine Haase</i>	
Nibe – fiskelejet, der ville være købstad	8
<i>Af Christian Klinge og Stig Bergmann Møller</i>	
Nyt fra Nyborg	35
<i>Af Claus Frederik Sørensen</i>	
Vejle i højmiddelalderen. Infrastruktur og gadebelægninger som spejl for urbanisering	53
<i>Af Esben Klinker Hansen</i>	
Middelalderbyen Randers – et kommende forskningsprojekt	66
<i>Af Thomas Guntzelnick Poulsen og Bjørn Poulsen</i>	
”Absalons Borg” ... kongens eller bispens? - projekttanker om det ældste København og et (måske) misforstået forsvarsværk	79
<i>Af Thomas Roland</i>	
Brønde i byen – vandforsyning i middelalderens Odense	97
<i>Af Kirstine Haase</i>	
Badstuer som urban praksis – inden for og uden for Odenses byport	112
<i>Af Mikael Manøe Bjerregaard</i>	

Gamle fund – nye indsigter

af Mikael Manøe Bjerregaard og Kirstine Haase

Et væsentligt element i den klassiske bydefinition er fortætning – af såvel bebyggelse, mennesker, aktiviteter som handel og håndværk som administrative funktioner. En sådan fortætning afstedkommer både positive og negative konsekvenser. Hvor der er mange mennesker, er der også rig mulighed for innovation, udveksling af idéer, vaner og normer, men der er også en øget risiko for konflikt og sammenstød. For at udfolde potentialer og tage hånd om udfordringerne er en mere veludbygget infrastruktur en forudsætning. Hvor der er mange mennesker, skal der bruges meget vand, der skal skaffes meget affald af vejen, og man skal have pålidelige veje, så varer, dyr og mennesker kan bevæge sig rundt så uhindret som muligt.

Udfordringerne med at skabe en funktionel infrastruktur er blevet mødt med forskellige tiltag i byerne. Nogle løsninger ser ud til at være meget ens og generelle, mens andre er mere lokale og individuelle løsninger som svar på en konkret udfordring på baggrund af f.eks. adgang til ressourcer eller topografiske forhold.

Siden byarkæologiens barndom har infrastrukturelle elementer været i fokus – brønde, veje, afgrænsninger, sanitet m.m. er ofte meget konkrete og manifesterede arkæologiske anlæg at forholde sig til. Mange af elementerne er ligeledes nævnt i skriftlige kilder og er aftegnet på kort og prospekter. Det betyder også, at der er publiceret et væld af artikler og arkæologiske rapporter, som behandler byens infrastruktur fra alle tænkelige vinkler. Den store mængde data betyder dog, at det kan være svært at danne sig et samlet overblik. Hvad ved vi efterhånden om byernes infrastrukturens generelle og individuelle træk? Betyder den fortsatte arkæologiske aktivitet i byerne, at vi har fået ”mere af det samme”, eller er der nye dateringer og sammenhænge, der viser sig? Hvilke nye spørgsmål kan der stilles til materialet nu og i fremtiden?

Med udgangspunkt i disse spørgsmål inviterede forskningscentret CENTRUM ved Museum Odense til et én-dags byarkæologisk seminar i marts 2023. Formålet med seminaret var at formidle arkæologiske overblik eller detailstudier fra en række købstæder rundt om i Danmark – også fra nogle af de mindre byer, der ikke så ofte er arkæologisk nyt fra. Håbet er at starte en diskussion af byarkæologiske strategier og fokuspunkter og udveksle erfaringer og idéer til fremtidige undersøgelser, samarbejder og forskningsprojekter.

I denne publikation præsenteres syv af seminarets foredrag i artikelform. Forfatterne er hovedsageligt arkæologer fra landets kulturhistoriske museer, og artiklerne repræsenterer tilsammen et udsnit af den udforskning af middelalderbyen, som i disse år foregår rundt omkring på museerne.

For byerne Vejle og Randers præsenteres et overblik over den arkæologiske viden om den middelalderlige byudvikling i to købstæder, som endnu ikke har været genstand for større forskningsprojekter. For Randers' vedkommende vil det blive rådet bod på dette i et igangværende forskningsprojekt, som artiklen i denne publikation er en optakt til.

I artiklen om Nibe præsenteres vi for en af de mindre byer, som end ikke opnåede købstadsstatus før efter middelalderen. Ikke desto mindre har arkæologiske undersøgelser gennem de senere år, resulteret i fornyet viden om byens opståen og særlige forudsætning som fiskeleje. For Nyborgs vedkommende har de senere års arkæologiske undersøgelser i og omkring Nyborg by også resulteret i nye bidrag til diskussionen om, hvornår henholdsvis byen og borgen opstod. Netop borgen og dens forhold til den tidlige by er også emne for et kommende forskningsprojekt omkring den såkaldte ”Absalons borg” i København, hvor den hidtidige forskning og nye tanker om borgens datering præsenteres i denne publikation.

De to sidste artikler er detailstudier af arkæologisk materiale fra Odense. Netop middelalderbyens evigt fortættende karakter er en forudsætning for disse studier. Således præsenteres udviklingen af byens brønde gennem middelalderen som et udtryk for en by, hvor infrastrukturen og behovet for og adgangen til vand er under konstant forandring. Detailstudiet af badstuer som byfænomen behandler, hvordan byens indbyggertal er en forudsætning for badstuerne, samt at disse både er en nødvendighed og en identitetsskabende faktor i den tætbefolkede by.

Samtlige artikler illustrerer, hvordan vi ved at stille nye spørgsmål til det arkæologiske materiale fra både gamle og nye udgravninger konstant bliver klogere på nye sider af middelalderbyens infrastrukturelle elementer og i sidste ende de mennesker, som levede i byen. Vi håber, at artiklerne vil inspirere til et fornyet arkæologisk arbejde med middelalderbyen på de danske museer.

Nibe – fiskelejet, der ville være købstad

Af Christian Klinge og Stig Bergmann Møller

Indledning

Denne artikel handler om Nibes opkomst, bebyggelse og infrastruktur, og den behandlede tidsperiode er primært middelalder med inddragelse af kildemateriale fra ældre og yngre perioder, hvor dette vurderes som relevant. Først skal lokaliteten placeres i landskabet, og herefter skal der fortælles om sildefiskeriet i Limfjorden. Dette fiskeri var årsagen til lokalitetens opståen, og hovedtrækkene i fiskeriet og den afledte handel med sild præsenteres for at give et indtryk af Nibes rolle i såvel fiskeri som handel.

Dernæst vil vi belyse emnerne opkomst, bebyggelse og infrastruktur ved inddragelse af arkæologisk undersøgte bygninger, boder, gader, brønde og en enkelt skibsbro samt ved brug af historiske kilder. Der gives et overblik over de væsentligste arkæologiske undersøgelser, og hovedtrækkene i bebyggelsens udvikling fremlægges. Fokus i denne del af artiklen vil dog ligge på udgravningerne af Strandgade 12 og Mellemgade 21, da disse undersøgelser

i særlig grad kan bidrage til belysning af artiklens emner. Her vil tidsrammen blive udstrakt til århundrederne efter middelalderen. De øvrige undersøgelser inddrages, hvor de kan bidrage til emnerne. Undervejs i artiklen vil forskellige aktører af betydning for fiskeriet og Nibe dukke op, og i artiklens afrunding er der en opsummering af den udvikling, Nibe gennemgik, og af de aktører, der var med til at forme denne udvikling.

Nibe i landskabet

Nibe ligger i den østlige del af Limfjorden ud til Nibe Bredning, hvor denne bliver smallere ned mod Sebber Sund og Halkær Bredning (fig. 1). Stedet, hvorpå fiskelejet opstod, er beliggende på den brede strand i kote 1,1 m over DVR90 neden for stenalderhavets 12-25 m høje kystskrænter. I stednavneforskningen menes navnet Nibe at komme af det oldnordiske ord *gnipa*, der via det gammeldanske ord *nipa* er blevet til Nibe. Ordet betyder "fremspringende bakke", og det skulle netop henvise til Nibes beliggenhed for foden af de stejle kystskrænter. Stranden er hævet havbund fra stenalderhavet, hvorpå der senere er aflejret strandvolde, liggende parallelt med kysten. Det lavtliggende terræn har nærmest form som en kile mellem Limfjorden og kystskrænterne, og kilen er bredest mod nord og smallere mod syd (fig. 1 og 22). Det lavtliggende terræn var udsat for Limfjordens vejrlig, men i Nibe Bredning fandtes rige fiskebanker, og disse banker var helt afgørende for fiskelejts geografiske placering (Christensen 1977: 8-9; Jensen 1995: 99-100; Christensen *et al.* 2017). Lokalitetens placering på stranden kan helt oplagt sammenlignes med andre fiskelejer som f.eks. Dragør på Amager samt Skanør og Falsterbo i det sydligste Skåne, men også med en købstad som Køge, der alle opstod på strandarealer (Liebgott 1979: 11, 18; Stoklund 2000: 44-53; Johansen 1986: 18-19, 27-28).

Fig. 1. Nibes beliggenhed ud til Nibe Bredning i den østlige Limfjord. Bag Nibe rejser morænelandskabet sig. Kort: Geodatastyrelsens reliefkort m.m. På kortet er vejnettet fra Videnskabernes Selskabs Kort fra 1768-1805 angivet. Grafik: Nordjyske Museer.

The location of Nibe facing Nibe Bredning in the eastern Limfjord. Behind Nibe is a hilly moraine landscape. Roads from a map from the late 18th century shown in grey. Churches in the area shown with purple crosses.

Sildefiskeriet i Limfjorden

Allerede omkring 1200 skrev Saxo om Limfjordens rigdom på fisk: *I Jylland ligger den såkaldte Limfjord, der er så rig på fisk, at den sikkert yder indbyggerne lige så megen føde som hele agerlandet tilsammen* (Rasmussen 1968: 33). Fiskeri i Limfjorden har dog fundet sted siden forhistorisk tid, men som fund fra Aalborgs 1000-tals kulturlag har påvist, skete der i dette århundrede en udvikling i fiskeriet, idet sild og torsk nu optræder i fundmaterialet. Sild findes ikke på de ældre jernalderpladser i den østlige Limfjord og torsk kun i begrænset omfang (Kveiborg & Mose Jensen 2021: 191-196; Klinge 2023: 48-50). Fiskeri efter sild i Limfjorden synes altså at komme til som noget nyt i 1000-tallet.¹

Fig. 2. I 1741 tegnede herredsfoged Christen Sørensen Thestrup dette kort over bundgarnsstadere i den sydlige del af Nibe Bredning, kaldet Seberlå. Fiskelejet Sebersund og Seber Kloster ses nederst til venstre på kortet, og overfor er herregården Lundbæk angivet. De mange lænker dækkede det meste af fjorden. I kortets nederste højre hjørne ses den ældste afbildning af et bundgarn og en silderane (et stativ) til tørring af sild. Kilde: Det Kgl. Bibliotek.

In 1741, the local magistrate produced this map illustrating the locations of stake nets in the southern part of Nibe Bredning, known as Seberlå. The fishing village Sebersund and Seber Monastery are seen at the bottom left of the map, and on the opposite shore, the manor house Lundbæk. The many stakes covered most of the fjord. In the bottom right corner is the oldest depiction of a stake net and a herring rack for drying herring.

Indtil den vestlige Limfjord ved Agger Tange sandede til formentlig i begyndelsen af 1100-tallet, var fjorden overvejende salt, selvom de mange åer, der har sit udløb i fjorden, betød et tilskud af ferskvand til det salte fjordvand.² Det vides ikke med sikkerhed, hvorfor silden var så talstærkt til stede i Limfjorden fra slutningen af vikingetiden, men efter tilsandingen mod vest blev fjorden overordnet set opdelt i to farvande: Øst for Løgstør Grunde var fjorden fortsat påvirket af tidevandet fra Kattegat, som bragte vand med et ganske højt saltindhold ind i farvandet. Ved Løgstør Grunde forhindrede store sandflak/-banker tidevandet i at trænge ind i den vestlige del af Limfjorden. Farvandet vest for Løgstør Grunde blev derved omdannet til et brakvandsområde. Her trivedes silden ikke så godt som længere mod øst i de mere salte vande. Tilsandingen

mod vest ændrede også fjordens vegetation samt strøm- og bundforhold, hvilket kan have haft en positiv indflydelse på sildebestanden. Tilstanden i Limfjorden blev først igen ændret, da Vesterhavet endeligt brød igennem Aggertangen i 1825 og samlet set gjorde fjordvandet mere salt. Ændringerne i fjordens økosystem medførte dog en afslutning på det store sildefiskeri omkring 1828 (Rasmussen 1968: 24-28; Ørnbjerg 2022: 24-26, 28-29, 72-73).

Sildefiskeriet i Limfjorden fandt sted, når silden trak ind i fjorden for at gyde. Dette skete hovedsageligt om foråret i månederne marts til juni, men også i mindre omfang om efteråret i september og oktober. Forårssilden var eftertragtet, da den dukkede op, når folks forrådskamre var næsten tomme. Den var ganske vist ikke så fed som efter-

årets sild, men stadig nærende og velsmagende. Silden var også en billig spise, som mange havde råd til, og dertil en af de få tilladte fødevarer under de fasteperioder, som den katolske kirke pålagde befolkningerne i Europa (Ørnbjerg 2022: 5, 16-22, 28-29).

Fiskemetoderne i Limfjorden er primært beskrevet i skriftlige kilder fra 1500-tallet og fremefter, men sandsynligvis var metoderne stort set de samme i middelalderen. Sildefiskeriet var velorganiseret og metoderne ganske avancerede. Fiskeriet skete primært med bundgarn, men derudover anvendtes bl.a. også silderuser. Et bundgarn bestod grundlæggende af en lang garnvæg og af en nyreformet halvcirkel, kaldet "hovedet". Garnvæggen blev udsat omtrent vinkelret på kysten, og både garn og hoved blev holdt på plads af nedbankede træpæle i fjordbunden. Garn og hoved strakte sig fra lidt over vandoverfladen til fjordbunden, og netflåd og -synk kunne yderligere sikre, at bundgarnet var ordentligt udspændt. Hovedets net var dertil forsynet med en bund. Når sildene stødte på garnvæggen, søgte de at svømme rundt om denne forhindring, men derved svømmede de ofte direkte ind i hovedet, hvor-

Fig. 3. Nibe Kaaglaug søsatte i 1990 en kopi af en kåg, som her ses på Limfjorden i 2010. Kågen anvendtes ved sildefiskeriet, men også til vare- og persontransport i middelalderen og senere. Den flade bund gjorde skibet yderst anvendeligt til sejlads i fjordens lavvandede vige og bredninger. Foto: Nibe Kaaglaug.

Replica of a cage launched in 1990. In medieval and postmedieval times, the cage was used in herring fishing but also for transporting goods and passengers. The flat bottom made the vessel highly suitable for navigating the shallow inlets of the fjord.

fra de ikke kunne komme ud igen (fig. 2). Et bundgarn målte ca. 72,5 m i længden, og den plads, som et bundgarn optog, kaldtes for et stade. Var der mulighed for at opsætte flere stader i forlængelse af hinanden, benævntes det for en lænke. En lænke kunne bestå af to til 30 stader, og en lænke kunne derved række over to kilometer ud i vandet. Røgtning af bundgarnet foregik ved at løfte hovedet og tvinge sildene over i hovedets højre side, hvorefter fiskerne med kurve kunne skovle sildene op i de fladbundede kåge (fig. 3). Var det en god fangst, kunne et enkelt bundgarn indeholde op imod 14.000 sild (Rasmussen 1968: 46-98; Ørnbjerg 2022: 39-41).

Den fede og nærende sild var imidlertid også en letfordærlig fisk, og den var ikke blevet en handelssucces såvel i Danmark som i store dele af Europa, hvis det ikke havde været for salt. Nedsaltning af silden i tønder sikrede en holdbarhed for produktet på op til to år, og de nedsaltede sild fra Limfjorden blev ud over til Danmark særligt solgt til Østeuropa, de baltiske lande og Rusland. Købmænd fra Hansebyen Lübeck leverede senest fra 1400-tallet og antagelig også tidligere salt af god kvalitet fra saltkilderne ved Lüneburg i Nordtyskland til fiskeriet i Limfjorden. Baye havsalt fra det vestlige Frankrig blev også anvendt, og endelig kom der salt fra bl.a. saltsyderierne på Læsø. Saltet fra Læsø er omtalt første gang i 1330. På Læsø havde domkapitlet i Viborg rettighederne til fremstilling af "det hvide guld".³ Domkapitlet havde også store interesser i sildefiskeriet i Limfjorden, og det salt, de ikke selv brugte, kunne sælges til andre med god fortjeneste (Johansen et al. 1992: 351-353; Holm 1998: 23; Vellev 1999: 233-237; Krongaard Kristensen 2013: 353-354; Ørnbjerg 2022: 45, 52-55, 69-70).

Nibe blev i middelalderen det væsentligste fiskeleje i Limfjorden, men fiskeriet blev tillige udøvet fra en lang række andre fiskelejer og kystnære landsbyer langs den østlige Limfjord, f.eks. fra Løgstør, Stavn, Sebbesund/Navet, Priorboderne, Klitgård, Gjøl, Nørholm, (Nørre)Sundby, fra øerne Øland og Egholm samt fra købstaden Aalborg (Jensen 1995: 102; Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 357).⁴ Ved flere lokaliteter er der mange detektorfundne mønter fra navnlig høj- og senmiddelalderen, og disse fund vidner i nogle tilfælde sandsynligvis om sæsonmarkeder i forbindelse med sildefiskeriet. På Øland udgøres mere end 80% af samtlige detektorfund af mønter,⁵ og langt hovedparten af detektorfundene er gjort øst og syd for benediktinernonneklosteret Ø. Her kan man forestille sig placeringen af et sæsonmarked.

Økonomiske aktører i fiskeriet

I løbet af middelalderen blev gejstlige institutioner de største jordbesiddere langs Limfjorden, og deres interesse i ejerskabet til øer og kystnære grunde skyldtes i høj grad, at disse jordejendomme gav ret til fiskevandene og dermed opsætning af f.eks. de indbringende bundgarnsstader. Institutionerne kunne enten selv udøve fiskeriet, eller de

kunne med god fortjeneste udleje studepladserne til andre. Blandt disse institutioner var Ø Kloster og domkapitlet i Viborg, men særligt Vitskøl Kloster havde mange jordejendomme langs fjorden. Biskoppen i Viborg havde også sikret sig fiskevande. Af andre eksempler kan nævnes, at Sebber nonnekloster ejede fiskelejet Sebbersund, Vor Frue nonnekloster i Aalborg ejede øen Egholm, og størsteparten af Gjøel hørte under Børglum Kloster i den senere del af middelalderen. På deres jordejendomme langs fjorden havde de gejstlige institutioner desuden ret til nedsaltning af fangsterne og til handel med silden. Disse aktiviteter fandt sted uden, at købstaden Aalborg, der ellers nidkært vogtede over sine handelsrettigheder, kunne forhindre det. Den danske konge opkrævede afgifter og told af fiskeriet og handlen i Limfjorden. I 1491 nævnes første gang en kongelig salter og opkøber af sild i Nibe, og i 1551-1552 beordrede kongen opførelsen af en salterbod i Nibe. Den fungerede meget praktisk samtidig som toldsted, og i hvert fald fra 1500-tallet havde kongens saltere forkøbsrettigheder til de friskfangede sild på de såkaldte kongekøbsdage (Rasmussen 1968: 33-40; Christensen 1977: 41-43; Johansen *et al.* 1992: 350; Krønggaard Kristensen & Poulsen 2016: 356-358).

Nibe og Aalborg

Nibe blev som nævnt det væsentligste fiskeleje i Limfjorden i middelalderen. Den ældst kendte omtale af stedet stammer fra 1360, hvor en person med tilnavnet "Nibe" optræder i Stralsund, og i 1360'erne nævnes *Nyphering*, dvs. "Nibesild", på sildetorvet i Lübeck. I 1376 omtales en Tue Nielsen af Nibe, og herefter ses lokaliteten hyppigt i kilderne.

Silden fra Nibe omtales i hanseatiske kvalitetsbetegnelser som *Aalborgs nipherinch*, dvs. som "Aalborgs Nibesild". Betegnelsen afspejler meget godt, at ganske vist blev meget store mængder sild fanget ud for Nibe, landet, rensat og saltet i tønder i Nibe, men det var købmænd fra Limfjordens største købstad Aalborg, som særligt fra 1400-tallet dominerede handlen med sild. Nibe havde ikke status som købstad i middelalderen, om end den blev nævnt som sådan ved Københavns reces i 1536. Nibe fik sin egen retskreds i 1545, da kong Christian 3. gav bebyggelsen fri birkeret og besluttede, at kongens foged skulle bo der. Men status som købstad fik bebyggelsen først i 1727 (fig. 4), og forud for den tid havde Nibes indbyggere dermed ikke ret til at drive handel eller byhåndværk. Ikke desto mindre fandt der uundgåeligt en vis handel sted i Nibe både med sild og andre varer, hvilket købmændene i Aalborg ihærdigt søgte at forhindre. Dette blev ofte støttet af kongemagten, der ønskede, at saltningen af og handlen med sild foregik så få steder som muligt for derved at sikre en bedre opkrævning af afgifter og told. I 1462 forbød kong Christian 1. således fremmede købmænd at handle med lokalbefolkningen inden for et læbælte på en 4 miles omkreds, svarende til godt 30 km, omkring Aalborg. Da Nibe lå godt 20 km vest for Aalborg, hæmmede dette

Fig. 4. Aftryk af Nibe bys segl på et dokument fra 1732.

Aftrykkets øverste kant er beskadiget, men i omskriften skal der stå: SIGILLUM. NIBENSE. De stiliserede motiver afspejler byens hovederhverv, da der ses et bundgarn, en sildekåg med fisker og tre sild. Efter Rasmussen 1968: 73.

Print of the seal of Nibe town on a document from 1732. The inscription reads: SIGILLUM. NIBENSE. The motifs reflect the town's primary trades, depicting a stake net, a herring cage with a fisherman, and three herrings.

forbud selvsagt bebyggelsens økonomiske vækst. I årene 1483-1497 udstedte kong Hans flere påbud om, at det store, tredages pinsemarked, der fra gammel tid havde været afholdt i Nibe i forbindelse med sildefiskeriet, skulle lukkes og flyttes til Aalborg. Samtidig blev det forbudt købmænd at tage ophold i Nibe ud over fiskesæsonen. Købmænd fra Hansa-forbundet med Lübeck som den dominerende aktør stod for en meget stor del af eksporten fra Limfjorden, men måtte i vid udstrækning acceptere Aalborgs krav og opkøbe de saltede sild hos de aalborgensiske købmænd. De gentagne kongelige forordninger må dog afspejle, at såvel inden- som udenlandske købmænd ikke fuldt ud har efterlevet kongens bud. Der blev handlet direkte på Nibe, også ud over ved pinsemarkederne (Andrén 1985: 167; Johansen *et al.* 1992: 353-356; Jensen 1995: 101-107; Ørnbjerg 2022: 11-13).

Op- og nedgangstider

Sildefiskeriet i Limfjorden svingede meget i udbytte og således også det fiskeri, der udgik fra Nibe. Generelt betragtes perioden fra 1300-tallet til midten af 1500-tallet som en tid med gode fangster, og som et eksempel kan nævnes, at i 1474-1476 blev der fra Aalborg udskibet 700-800 tons sild alene til Østersøbyen Danzig. Den lange tidsperiode må imidlertid have rummet såvel opgangs- som nedgangstider, men de historiske kilder svigter, så vi kender ikke til

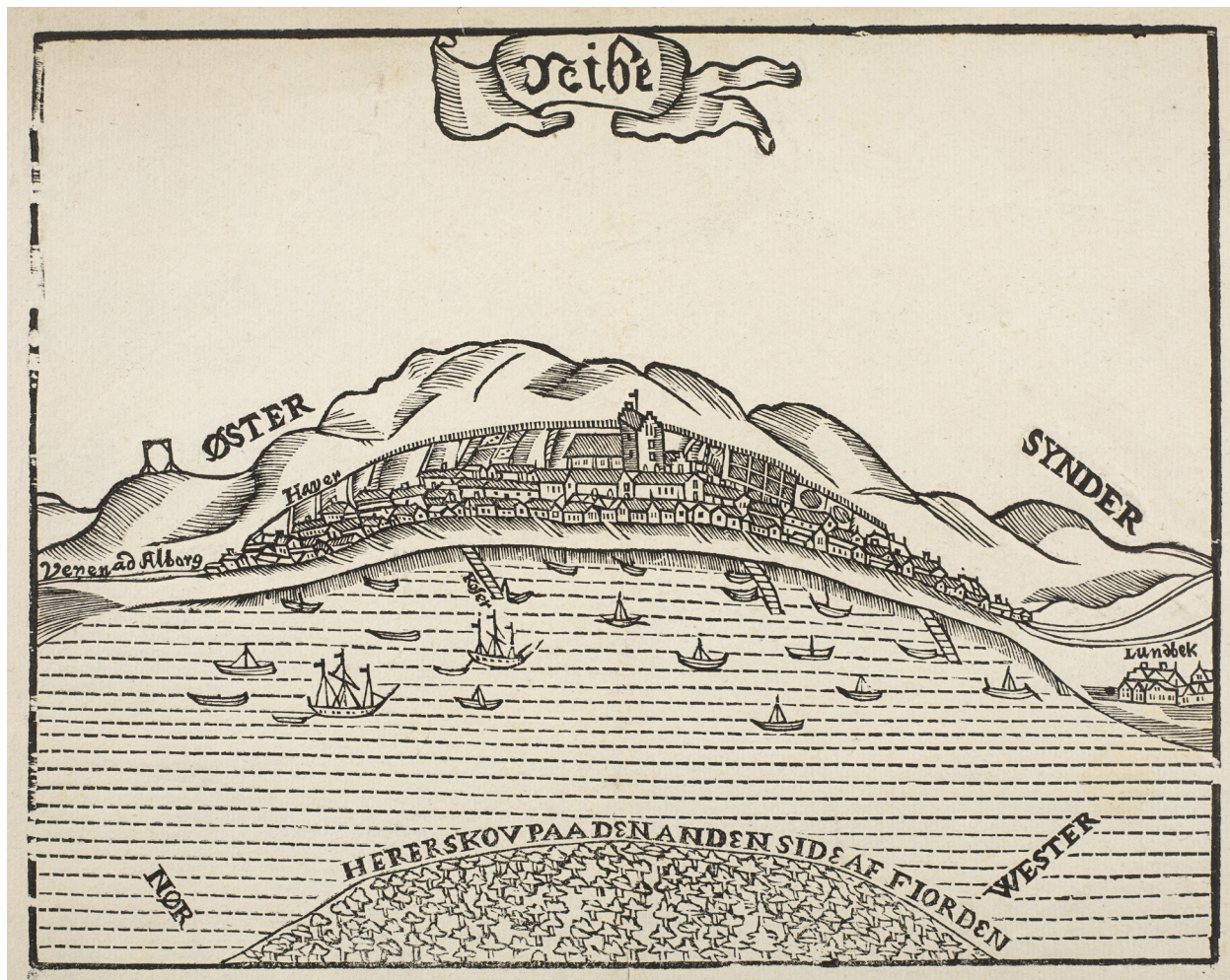

Fig. 5. Resens prospekt af Nibe i Atlas Danicus, omkring 1675. På prospektet står der "Kajer" ved en af skibsbroerne. Større skibe kunne ikke anløbe skibsbroerne, men måtte ligge på reden og omlade varer og personer til mindre fartøjer som kåge. Centralt i bebyggelsen ses kirken Skt. Jost med tårnets kantakkede gavle. Mod land er bebyggelsens grænse markeret med et plankeværk, og i bakkerne uden for Nibe står galgen. Efter Knudsen 1934.

View of Nibe around 1675 with piers ("Kajer"). Larger vessels could not dock at these piers but had to anchor in the roadstead and unload goods and passengers into smaller vessels like cages. In the centre, the church of St. Judoc with the tower's serrated gables. Towards the inland, the boundary of the settlement is marked by a wooden fence. The gallows are in the hills outside of the town.

konkrete udsving i fangsterne. Først efter middelalderen er der optegnelser, som kan afsløre sådanne udsving. I årene ca. 1605-1620 var der en oplomstring i fangsterne, men de faldt igen i 1620'erne for atter at stige i årene 1632-1642 og 1646-1653. Fangsterne gik op og ned gennem 1660'erne og 70'erne, men fra slutningen af 1670'erne steg de igen, hvorefter fulgte en højkonjunktur fra 1690 til ca. 1750. De gode tider blev dog hurtigt afløst af et lavpunkt i fiskeriet i perioden ca. 1750-1790. Det sidste store sildeeventyr fandt sted i årene ca. 1800-1828, hvorefter silden forsvandt (Christensen 1977: 15, 60-63, 90-91; Jensen 1995: 102-103; Holm 1999: 25-27, 48-51, 66-67; Ørnbjerg 2022: 45).

Skibsbroer

Når de tungt lastede sildekåge i middelalderen anløb

kysten ved Nibe, er de sandsynligvis landet direkte på sandstranden, hvor lasten blev losset i kurve eller vogne og bragt op til de nærliggende salterboder. Her rensede gællepiger sildene. Læggekoner fyldte derefter sild og salt lagvis i tønder, og efter endnu et par arbejds gange var produktet klar til salg. Bødkere slog lågene fast på tønderne, som i hvert fald fra 1461 blev kvalitetsmærket med én indbrændt cirkel (Johansen *et al.* 1992: 356; Ørnbjerg 2022: 44-47).

Landing direkte på stranden fremgår af Resens prospekt af Nibe fra omkring 1675 (fig. 5). Her ligger enkelte mindre fartøjer, sikkert kåge, tæt ved kysten, men der ses også tre skibsbroer. Resens prospekter kan ikke anses for pålidelige i detaljen, men hans gengivelse af Nibes anløbsforhold i 1600-tallet finder faktisk støtte i en arkæologisk overvågning af kloakarbejder i Strandgade i 2014 (fig. 9:

Fig. 6. På dette aftenbillede af stranden ved Nibe i 1856 ses en skibsbro, nogle kåde og vogne. Bemærk vognen i det lave vand, der henter varer fra kågen. Sådant foregik losning og lastning ved mange af Limfjordens anløbspladser langt op i tid. Litografi af A. Nay efter forlæg af F. C. Kierschou. Kilde: Nordjyske Museer.

This depiction captures the evening scene at the shore of Nibe in 1856 with a pier, some cages and wagons. Note the wagon in the shallow water, retrieving goods from the cage. This was the method of unloading goods at numerous ports along the Limfjord in the past.

47).⁶ Ved overvågningen blev der lige nord for Færchs Torv påvist pæle til, hvad der må tolkes som en skibsbro. Pælene er dendrokronologisk dateret til fældning i vinteren 1613-1614 (Daly 2016), og skibsbroen er givetvis anlagt i foråret/sommeren 1614. Endnu en datering viste, at anlægget blev repareret i perioden 1640-1645. Såvel anlæggelsen som reparationen af skibsbroen falder sammen med opgangstider for fiskeriet, hvor der må have været et øget behov for bedre anløbsforhold for at lette losning og lastning af sild og andre varer. Om vinteren måtte skibe fra Nibe søge havn ved Sebbersund, og de simple anløbsforhold ændrede sig stort set ikke før anlæggelsen af Nibe havn i 1865-1866 (fig. 6) (Jensen 1995: 108).

En følge af opgangstider – Skt. Jost

Udsvingene i sildefangsterne havde stor betydning for Nibes bebyggelse, indbyggertal og velstand i renæssance og nyere tid. Lignende forhold har naturligvis gjort sig gældende i middelalderen, om end det er vanskeligere at aflæse ud fra de kilder, der er til rådighed. Kirken Skt. Jost ved Mellemgade afspejler dog sådanne perioder med velstand, hvor der var økonomi til at bygge og udsmykke en kirke, der kunne være en købstad værdig (fig. 7 og 9). Kirken

blev stiftet af præsten hr. Lokke fra det omgivende Vokslev landsogn som et kapel omkring 1440, og bygningen blev væsentligt udvidet i slutningen af 1400-tallet. Kirkebygge-

Fig. 7. Skt. Jost kirke i Nibe med den søndre, to fags korsarm i forgrunden. Kirkegården blev nedlagt i 1828. Foto: Nordjyske Museer.

St. Judoc Church in Nibe with the southern, two-bay transept in the foreground. The churchyard was discontinued in 1828.

riet afspejler formentlig, at der ud over de folk, der søgte til stedet i fiskesæsonen, også var en vis bofast befolkning i Nibe på denne tid. Dette bekræftes af de arkæologiske undersøgelser (se senere). I århundreder ansås Skt. Jost dog for en annekskirke til sognekirken i Vokslev.

Bygningen består af et langhus med en tresidet korflutning i øst, et tårn i vest samt et våbenhus og en korsarm/et kapel mod syd. Hele kirken er overhvalvet, og i den søndre korsarm findes imponerende kalkmalerier, udført 1507 af Sæbyværkstedet og 1510-1520 af Sebberværkstedet (Jensen 1995: 101, 105; Nielsen & Skovfo 1995; Bolvig 2002: 46-47). Kirken var som nævnt indviet til Skt. Jost eller Just, der er de danske navne for Skt. Jodokus, en 600-tals fyrstesøn og pilgrim fra Bretagne. Dyrkelsen af denne helgen var ikke ret udbredt i Danmark, men som helgen for rejsende, pilgrimme, skippere, søfarende og fiskere giver det god mening, at kirken var indviet til ham. Måske har tilrejsende udlændinge haft indflydelse på valget af helgen til kirken, og mange kunne have brug for denne helgens beskyttelse, inden de begav sig ud på Limfjordens vande. Pilgrimme søgte kirken i valfart, og måske indgik Nibe Kilde (se senere) også i denne færd. Valfarten må have betydet gode indtægter til kirken (Christensen 1977: 25-26; Liebgott 1982: 169-170). En sjov detalje er det, at kirkeskibet i Nibe kirke også afspejler sildefiskeriet, da træmodellen ikke som i de fleste kirker er et stort sejlsskib, men en sildekåg (fig. 8), skænket til kirke i 1703 under en anden højkonjunktur for sildefiskeriet (Ørnbjerg 2022: 2-3).

Nibes bebyggelse – kulturlag og generel udvikling

Den ældste historiske kilde fra 1360 giver umiddelbart indtryk af, at fiskelejet Nibe først opstod i midten af 1300-tallet. Men de arkæologiske kilder fortæller en anden historie. På markerne øst for Nibe er der nemlig med metaldetektor fundet bl.a. hundredvis af mønter, hvoraf de ældste er præget af danske konger mellem 1252-1332. De fleste fund er sandsynligvis kørt ud på markerne med affald inde fra Nibe. Inde i den nuværende by, omkring og i kirken Skt. Jost, er der også gjort fund af mønter fra den samme periode, tillige med en enkelt tysk Otto-Adelheid penning fra omkring år 1000 (fig. 9: 17) (Vrængmose Jensen 2011: 15).⁷ I en kystnær eng tæt på den nuværende havn er der desuden fundet et emaljeindlagt spænde fra 1000-tallet.⁸ Der har dermed og måske ikke overraskende været folk i området i hvert fald siden slutningen af vikingetiden, og særligt møntfundene fra 1252-1332 kan indikere tilstedeværelsen af et sæsonbesøgt fiskeleje allerede i anden halvdel af 1200-tallet. Møntfundenes udsagn understøttes af udgravningen på Strandgade 12 i 2022, hvor der blev påvist en bygning ¹⁴C-dateret til perioden fra slutningen af 1200-tallet til slutningen af 1300-tallet; bygningen bliver omtalt senere i artiklen.

Møntfundene inde i kirken, der blev gjort ved harpning af jordfyld i forbindelse med en renovering af kirkens gulv, rejser desuden spørgsmålet om, hvorvidt der har ligget et

Fig. 8. Kirkeskibet i Nibe kirke fra 1703, skænket af Jens Jensen Hørtikarl, der tjente særdeles gode penge på sildefiskeriet. Foto: Niels Clemmensen, Aalborg Stift.

The church vessel in Nibe Church from 1703, donated by Jens Jensen Hørtikarl, who made a considerable fortune on the herring fisheries.

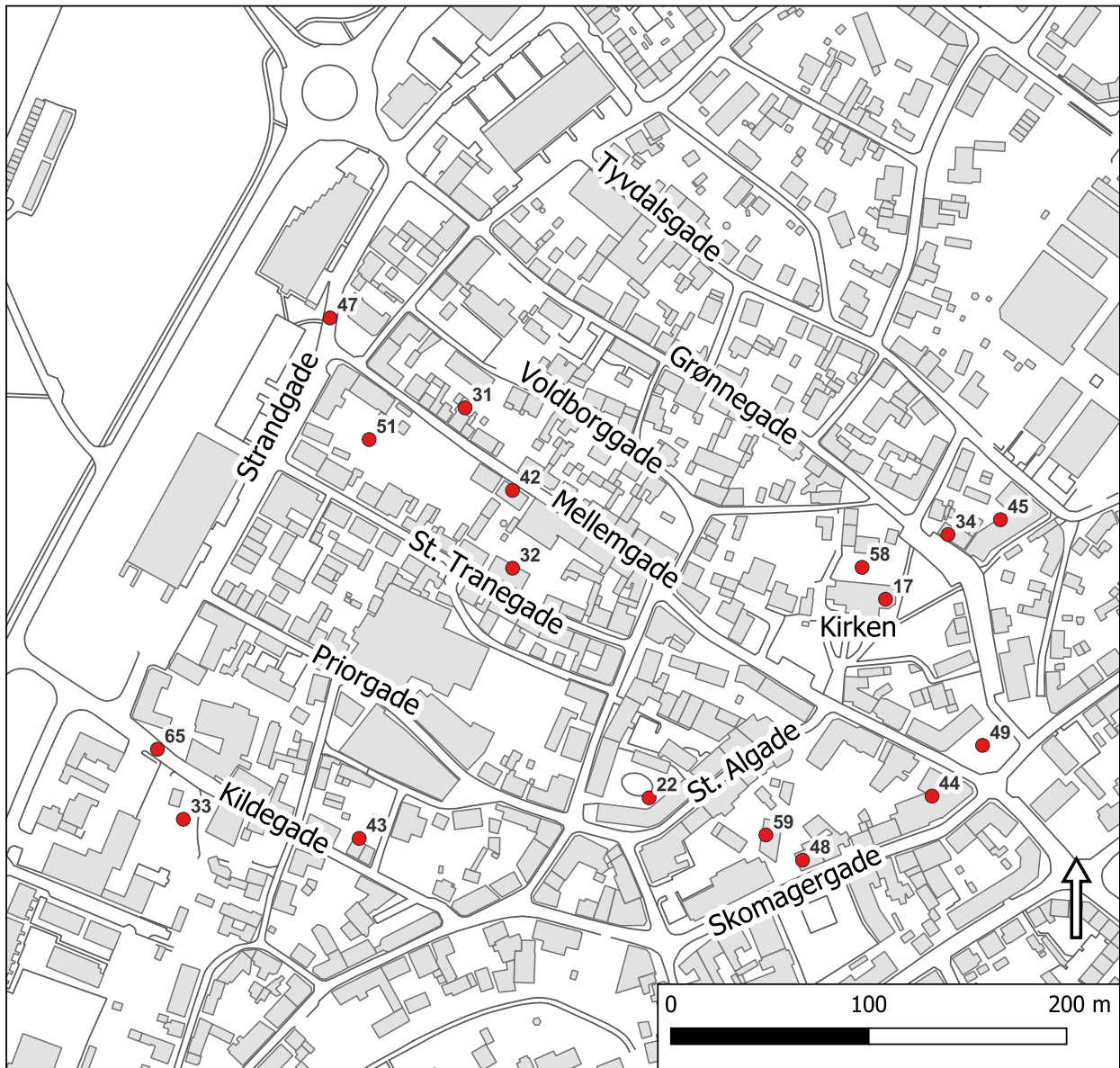

Fig. 9. Relevante arkæologiske lokaliteter i Nibe 2024. Numrene på kortet refererer til Fund og Fortidsminders lokalitetsnumre.: 17: Nibe kirke. 22: Trikkers Gård. 31: Mellemgade 42. 32: St. Tranegade 6B. 33: Nibe Kilde. 34: Kirkestræde. 42: Mellemgade 21. 43: Kildegade 6A. 44: Mellemgade 7. 45: Kirkestræde 6. 47: Strandgade. 48: Skomagergade 3. 49: Nibe Torv. 51: Strandgade 12. 58: Nibe kirkegård. 59: St. Algade 8A. 65: Kildegade. Grafik: Nordjyske Museer.

Relevant archaeological sites in Nibe 2024. The numbers on the map refer to the site numbers of the national database Fund og Fortidsminder.

ældre kapel på stedet, før kapellet fra omkring 1440 blev bygget. Endnu er der ingen vidnesbyrd om en ældre bygning på stedet, og mønsterne kan lige så vel stamme fra ældre kulturlag uden nogen tilknytning til en kirkebygning.

Nibe er en bebyggelse med kulturlag fra middelalderen og de følgende århundreder. Ved en udgravning i 2006 på St. Tranegade 6B (fig. 9: 32) var den lerholdige undergrund dækket af et 80-110 cm tykt muldlag, der hovedsageligt må anses for havemuld. I et mindre område ud mod St. Tranegade kunne der dog umiddelbart over undergrunden udskilles et op til 40 cm tykt kulturlag, der bestod af

sand fra en 1600-1700-tals hustomt. Derunder og dermed lige over undergrunden eller nedgravet i denne dukkede der levn fra middelalderen op. De ældste aktiviteter udførtes af en del gruber formentlig anlagt med det formål at skaffe ler til f.eks. sildeboders gulve og til husbyggeri. Enkelte spor af en eller flere hustomter med jordgravede, tagbærende vægstolper kunne også påvises. Bygningernes udstrækning kunne desværre ikke klarlægges, men de havde dog en orientering, der fulgte det nuværende gadeforløb. Hustomterne må stratigrafisk set anses for yngre end gruberne, men gruber og tomter kunne blot dateres bredt til 1300-1400-tallet (Vrængmose Jensen 2011: 16).⁹

Fig. 10. Tøndebrønden fra Mellemgade 21 under optagning. Selve brønden ses i vandet foran arkæologen.

Foto: Nordjyske Museer.

The well from Mellemgade 21 during excavation. The well is visible in the water in front of the archaeologist. It was constructed using a barrel.

Ved en undersøgelse i 2010 på den nordfor liggende grund Mellemgade 21 (fig. 9: 42) var der ud mod gaden ca. 30 cm, næsten udelukkende recente lag, mens der på den sydligste og bagerste del af grunden syntes at være op imod 60-70 cm kulturlag bestående hovedsageligt af mørk, strukturløs jord.¹⁰ Det kan ikke afvises, at arealet ud mod gaden var blevet afgravet forud for opførelsen af et hus i 1805, ligesom det er sandsynligt, at en del af de nævnte 60-70 cm strukturløs jord reelt set var havemuld. På grunden blev der bl.a. udgravet dele af den ene langside af et stolpebygget hus. Ved huset fandtes en tilhørende brønd, lavet af to genanvendte tønder, der var stillet oven på hinanden (fig. 10). Tønderne var omgivet af en firkantet, plankebygget brøndkasse. Den ene af tønderne blev dendrokronologisk dateret til 1410-1420 (Vrængmose Jensen 2011: 16-17; Hylleberg Eriksen 2011). Da der må være gået nogen tid, inden tønden blev genbrugt som en del af brønden til huset, dateres opførelsen af det stolpebyggede hus til ca. 1420'erne. Denne datering understøttes af flere fund af rødbrændte skår fra udvendigt glaserede kander gjort både i fyldlagene i brønden og i husets stolpehuller.¹¹ Den daterede tønde viste sig i øvrigt at være lavet af træ fra mest sandsynligt den nordlige del af det nuværende Polen omkring Gdansk, hvilket harmonerer fint med det handelsmønster, som Limfjordssilden indgik i.¹² På samme grund var der sporadiske spor efter yngre bygninger, og der lå

yderligere to brønde, som på grundlag af keramikfund i brøndenes fyldlag blev dateret til ca. 1550-1650. Begge brønde havde en firkantet brøndkasse, der primært var lavet af genbrugte bundplanker fra kåge (fig. 11) (Vrængmose Jensen 2012a: 21-22, 24-26).¹³

Strandgade 12 er undersøgt i to etaper, første etape i 2017-2018 og anden etape i 2022 (fig. 9: 51). Ved udgravningen i 2022 blev der påvist op imod 1 m muldlag, hvoraf de øverste ca. 50 cm må betegnes som havemuld. Denne havemuld er sandsynligvis til dels af nyere dato og dels omsatte kulturlag. Af intakte kulturlag var der ca. 45 cm tilbage.¹⁴ Undersøgelsen fra 2022 vil blive nærmere fremlagt i artiklens følgende afsnit. Her skal blot bemærkes, at den ældste bebyggelse formentlig rækker tilbage til slutningen af 1200-tallet.

Endelig skal den arkæologiske undersøgelse fra 2011 på Mellemgade 7 kort omtales, skønt den ikke rummer nogen middelalderlig bebyggelse (fig. 9: 44). Til gengæld rummede grunden flere brønde, der inddrages i denne artikel, samt latriner. Kulturlagene på grunden havde en tykkelse på op til ca. 1 m, og udnyttelsen af grunden kunne deles i to horisonter. Ældst var tre huse fra 1500-1600-tallet med jordgravede vægstolper og med tre tilhørende brønde. Den ene brønd var af kampesten, mens de to øv-

rige havde brøndskakter af træ. Ved to af husene var der formentlig tilbygget en latrin. I 1600-1700-tallet blev disse huse afløst af tre huse nu opført på stensyld. To af de yngre huse var kørshuse med en T-formet grundplan, og til disse hørte to træbyggede brønde og en latrin (Vrængmose Jensen 2012b: 67-73; Bonde 2015).¹⁵

Sammenfattende kan det konkluderes, at muldlagene i Nibe kan være op til ca. 1 m tykke. I varierende tykkelser udgøres de øvre dele af disse lag af havemuld af nyere dato og havemuld bestående af omsatte og nedbrudte kulturlag. Intakte kulturlag forefindes bestemt også, og det skal bemærkes, at der skabes kulturlag i bebyggelsen helt op i 1700-tallet. Den hidtil ældste bebyggelse i Nibe med konkrete arkæologiske levn er påvist i St. Tranegade 6B, Mellemgade 21 og Strandgade 12 (fig. 9: 32, 42 og 51). Aktiviteter i forbindelse med fiskeriet og håndteringen af sildefangsterne må have betydet en stor aktivitet tæt på kysten, og det er givetvis disse aktiviteter, vi ser afspejlet de nævnte tre steder. Området ved Nibe kirke, der ligger noget tilbage trukket fra kysten, men stadig ved den vigtige Mellemgade, inddrages i bebyggelsen ved opførelsen af kapellet i 1400-tallet. Møntfundene fra 1252-1332 og bygningen på Strandgade 12 påviser aktiviteter i Nibe fra anden halvdel af

Fig. 11. Det velbevarede stævnparti fra den ene kåg, der mellem ca. 1550-1650 blev genbrugt i en brønd på Mellemgade 21. Foto: Nordjyske Museer.

The well-preserved bow section from one of the cages, which was reused in a well at Mellemgade 21 around 1550-1650.

Fig. 12. Udgravningsplan fra Strandgade 12. Anlæg henført til første fase er fremhævet. Sildebodernes gulvlag er vist med lyst grønt. Sildeboden med påvist konstruktion er rammet ind med blå, og den mulige salterbods omrids og stolpehuller er fremhævet med mørkt grønt. Grafik: Nordjyske Museer.

Excavation plan from Strandgade 12. Structures dating to the first phase are highlighted. The clay floors of the herring sheds are shown in light green, and the herring shed with the confirmed construction is outlined in blue. The postholes of the salting shop are shown in dark green; the proposed outline is indicated with a dark green line.

1200-tallet, men der skal flere arkæologiske undersøgelser til for at skabe en bedre forståelse af disse aktiviteter.

De øvrige dele af Nibe bebygges tilsyneladende først fra 1500-tallet og fremefter, hvilket er påvist ved arkæologiske undersøgelser flere steder i Nibe. Mod øst på Mellemgade 7, Nibe Torv, Trikkers Gård på St. Algade 1-9, St. Algade 8A og Skomagergade 3 (fig. 9: 44, 49, 22, 59 og 48).¹⁶ Mod nord er det påvist på Kirkestræde 6 (fig. 9: 45),¹⁷ og mod syd på Kildegade 6A med spor efter bebyggelse fra 1600-tallet (fig. 9: 43). Ved en overvågning i 2023-2024 i selve Kildegade blev der i gadens yderste nordvestlige ende udgravet et hus, der foreløbigt dateres til 1600-tallet (fig. 9: 65), og som dermed synes at understøtte dateringen fra Kildegade 6A.¹⁸ Det kan godt undre, at området ved Kildegade indtil videre ikke kan opvise nogen bebyggelse ældre end 1600-tallet, da Nibe Kilde (se senere) ligger umiddelbart syd for gaden (fig. 9: 33),¹⁹ og da denne kilde må antages at have leveret vand til Nibes indbyggere også i middelalderen.²⁰

Resen har på sit prospekt af Nibe fra omkring 1675 angivet dyrkede arealer i bebyggelsens udkant (fig. 5). Her har han påskrevet "Haver", som ses at ligge mod øst og syd, mens de faste huse samler sig langs Limfjorden med kirken Skt. Jost liggende længst væk fra kysten. På sæt og vis afspejler Resens prospekt dermed i hovedtræk de arkæologiske iagttagelser vedrørende bebyggelsens overordnede udbredelse i Nibe, om end prospektet er upræcist i detaljen.

Historiske kilder fortæller gentagne gange efter middelalderen om ubebyggede og øde grunde i Nibe (Jensen 1995: 102-104), og tilsvarende må have været tilfældet i middelalderen. Bebyggelsens tæthed og karakter har svinget i takt med sildefiskeriets op- og nedgangstider, og antallet af indbyggere har fulgt disse udsving. Også i middelalderen har grunde stået uden en kontinuerlig bebyggelse, og i år uden faste huse på grundene kan de være benyttet til nyttehave eller kålgårde. Brugen af øde grunde til dyrkning kan have medvirket til nedbrydning af kulturlag og skabt de muldrag, som arkæologer opfatter som havemuld. Øde grunde har ligget spredt i Nibe, hvilket også fremgår af kortmateriale fra så sent som 1800-tallet, f.eks. på De Høje Målebordsblade og på Berggrens Kort fra 1893.

Huse og sildeboder ved Strandgade 12

I efteråret 2022 blev der på grunden Strandgade 12 undersøgt resterne efter flere bygninger fra 1200-tallet til 1700-tallet; netop fra de perioder, hvor Nibes sildefiskeri opstod og var grundlaget for bebyggelsens eksistens. Grunden er meget stor og strækker sig fra Strandgade i nordvest og 80 m op ad Mellemgade mod sydøst (fig. 9: 51). Bebyggelsen har haft forskellig karakter hen over de seks århundreder, som den strækker sig over, og den kan inddeles i tre hovedfaser:

- Sildeboder og bygninger opført på strandvolden fra 1200-tallet til omkring 1400.
- Senmiddelalderens bebyggelse fra 1400-1500-tallet, hvor bebyggelsen fortættes.
- Den eftermiddelalderlige bebyggelse fra 1500-tallet og senere.

De ældste spor efter bebyggelse i Nibe

De ældste fund af bebyggelse i Strandgade 12 daterer sig fra slutningen af 1200-tallet. Der er tale om en større bygning, over 14 m lang og 4 m bred, som var opført parallelt med stranden på toppen af strandvolden (fig. 12). Strandvolden i denne del af Nibe består af kridt opblandet med skaller og sand. Bygningen var opført med jordgravede stolper. Der var ikke bevaret andet end stolpehullerne, og funktionen af bygningen er derfor ikke påvist. Placeringen yderst på strandvolden antyder dog, at der næppe er tale om en almindelig økonomibygning tilhørende baglandets landbrugslandskab, men at det snarere drejer sig om en funktion tæt knyttet til Limfjorden. Et oplagt, men i øvrigt ikke underbygget bud på en funktion kunne være, at der er tale om en salterbod.

Dateringen af bygningen hviler primært på ¹⁴C-dateringer og en pølseformet hank fra en glaseret kande, der blev fundet i et af stolpehullerne ved bygningen. Der er ¹⁴C-dateret materiale fra to af bygningens stolpehuller, og resultatet af de to prøver er, at de forkullede kornkerner fra stolpehullerne med 95,4% sandsynlighed er dateret inden for perioderne: 1279-1326, 1352-1394 e.Kr. og 1285-1330, 1336-1397 e.Kr.²¹ Altså en dateringsramme, der rækker fra tredje fjerdedel af 1200-tallet til og med det meste af 1300-tallet. Det er dermed rimeligt at antage, at bygningen har været i brug inden for denne periode. Bygningen overlæres af to gulvlag fra sildeboder, hvorfor disse må være yngre end bygningen, om end der også kan være sildeboder andre steder på strandvolden, der er samtidige med denne ældst daterede bygning.

Sildeboder i Nibe

Der blev ved undersøgelsen i Strandgade 12 dokumenteret i alt 11 sildeboder (fig. 12). Disse er erkendt ud fra konstruktionernes helt eller delvist bevarede gulvlag. Gulvlagene havde en størrelse på 2-2,7x1,3-2,2 m, var 5-15 cm tykke og var ovale eller rektangulære i formen (fig. 12 og 13). De var let nedgravede på den lave strandvold, som i middelalderen sandsynligvis lå helt ud til fjorden; i dag er der omkring 200 m ud til vandet.

Der er ingen sikkert påviste tagbærende konstruktioner ved sildeboderne. Selvom der i udgravningssituationen blev tolket mulige konstruktioner, anses ingen af disse

Fig. 13. Arbejdsbillede fra udgravningen på Strandgade 12. Opmåling af en sildebod set fra vest. Det mørke fyldskifte til venstre er en af grundens mange brønde. Foto: Nordjyske Museer.

Photo from the excavation of a herring shed at Strandgade 12. The feature to the left is one of several wells on the site.

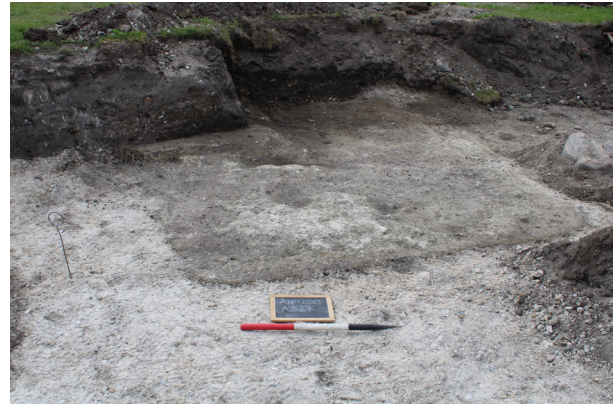

Fig. 14. Sildebod fra Strandgade 12 med en tydelig rektangulær form. Set fra nordøst. Foto: Nordjyske Museer.

Herring shed from Strandgade 12 with a distinct rectangular shape. The photo is seen from the northeast.

mere for sikre. Alligevel skal den vestligste bod nævnes, da denne har en af de mulige tagbærende konstruktioner, som er meget simpel og består af to stolpehuller på hver side af det ovale lergulv. Denne sildebod er i øvrigt én af dem, der overlejrer bygningen nævnt ovenfor. De meget rektangulære gulvlag ved nogle af boderne antyder dog, at der har været en form for fast afgrænsning, måske en vægkonstruktion, ved disse. Behovet for godt ler til sildebodernes gulvlag kan muligvis forklare en del af de mange lertagningsgruber, der i 2006 blev fundet på St. Tranegade 6B, kun 50 m syd for Strandgade 12. De mange gruber på St. Tranegade 6B kunne bredt dateres til 1300-1400-tallet, og de yngre af dem må i stedet ses i forbindelse med den senmiddelalderlige bebyggelse fra efter omkring 1400, hvor Nibe begyndte at udvikle sig med en tættere bylignende bebyggelse. Denne udvikling har selvsagt også affødt et stort behov for godt ler til byggerierne.

Fra sildeboderne på Strandgade 12 foreligger kun to typologiske dateringer: En borgerkrigsmønt fra 1300-tallet, der var nedtrådt i et af gulvlagene i en bod, og et skår fra en 1300-tals glaseret rødbrændt kande nedtrådt i gulvlag i en anden bod. Borgerkrigsmønten er blevet konserveret og røntgengraferet, men bærer ikke noget identificerbart præg. Det er derfor blot muligt at henføre den til gruppen af sene borgerkrigsmønter slået i de første tre årtier af 1300-tallet. Bodden har dermed givetvis været i brug i denne periode, men generelt set anlægges sildeboder helt frem til omkring 1400. Bodden med mønten var en af dem, hvor der var tolket en konstruktion, og fra tre af stolpehullerne foreligger der ¹⁴C-dateringer. Resultaterne var dog skuffende, da dateringerne faldt i tre forskellige århundreder: 1100-tallet, 1400-tallet og 1500-tallet.²² Disse forskelligt lydende dateringer er medvirkende til, at denne konstruktion ikke mere anses som sandsynlig.

Dateringen af sildeboderne må derfor ud over de to genstandsfund bero sig på stratigrafien. Alle sildeboderne ligger let nedgravet i strandvolden og overlejrer ikke noget kulturlag eller muldlag. Der fandtes sporadiske rester af muldlag, men ikke i nærheden af nogle af de 11 boder. Tre sildeboder overlejrer stolpehuller, der kan tolkes ind i ovenfor nævnte bygning, men ellers er eneste stratigrafiske relation det store homogene kulturlag, der fandtes overalt i udgravningsfeltet. Alle sildeboderne tilhører derfor en periode, før der blev akkumuleret kulturlag på dette sted og en periode, før Nibe begyndte at have en mere bymæssig bebyggelse.

Det fladedækkende homogene kulturlag var 5-15 cm tykt og indeholdt meget få fund. To skår af rødbrændte kander meget lig det fra sildeboden var eneste daterbare fund, og det henfører laget til den yngste del af den samme fase som sildeboderne.

Paralleller til sildeboderne i Nibe

Paralleller til sildeboderne findes ved det store Skånemarked i Skanør og Falsterbo samt i Dragør på Amager, hvor anlæggene også knyttes til sildefiskeriet. Sildeboderne ved Skånemarkedet var fra 1 m og helt op til 3-4 m på den længste led. De fleste sildeboder fra dette marked har derudover omtrent samme størrelse som Nibes sildeboder, men de største er dog større end Nibes boder. Der er i hovedreglen ikke fundet spor efter konstruktioner på Skånemarkedet, men en enkelt tomt ved Hovbakken, dateret til 1400-tallet, havde tørvevægge og en tagbærende konstruktion midt i bygningen. Denne sildebod var 3,5x5 m stor og altså væsentligt større end Nibes boder. Der er som i Nibe ikke fundet spor efter ildsteder inden for sildebodernes lergulve, og fiskernes madlavning må derfor have foregået ude på

Fig. 15. Ortofoto fra 2020 af Navet. Sildebodernes rektangulære aftegninger i strandvolden ses tydeligst langs den østlige strand. Ortofoto: Geodatastyrelsen.

Orthophoto from 2020 of Navet. The rectangular outlines of the herring sheds on the beach ridge are very distinct along the eastern shoreline.

stranden ved åbne bålsteder. I Skanør findes der sildeboder på et meget stort areal. Det kan derfor muligvis forventes, at det i Nibe er muligt at finde dem langs hele den gamle strandvold, svarende til et bredt bælte langs det meste af Strandgade. Eventuelt kommende udgravninger vil kunne afklare dette (Ersgård 1988: 41-47, 95-98; Stoklund 2000: 44-53).

Boderne fra Stakhaven i Dragør havde en klar rektangulær form; en form, der genfindes ved i hvert fald to af sildeboderne i Nibe (fig. 14). Liebgott tolker sildeboderne i Dragør som værende hytter/teltgulve for fiskerne samt som beskyttelse af forråd og udstyr mod vejrliget. Han ser spor efter lette konstruktioner omkring boderne i form af pælespor. I Dragør blev der desuden fundet spor efter et udendørs ildsted, der tolkes som køkkenild i sildesæsonen (Liebgott 1979: 18-24).

Kun blot 6 km sydvest for Nibe på begge sider af Seber Sund ligger to mindre kulturlandskaber kaldet Navet og Priorboderne (fig. 1). Her findes jordvolde efter sildeboder bevaret, fuldt synlige i terrænet (fig. 15). På østsiden af sundet ligger Priorboderne og på vestsiden det lidt bedre bevarede Navet. Der findes ikke nogen sikker datering af sildeboderne på Navet eller Priorboderne, og der er aldrig foretaget arkæologiske undersøgelser, da begge områder

er overdrev omfattet af naturbeskyttelsesloven. I 2022 blev der dog foretaget en systematisk rekognoscering af Navet med metaldetektor.²³ Dette gav en del fund fra området. To fund kan indikere, at aktiviteterne på Navet rækker tilbage til yngre germansk jernalder og slutningen af vikingetiden. Aktiviteterne skal derved muligvis forstås i sammenhæng med grubehuspladsen ved Sebersund (Nielsen 2004: 103-105), men samtidig minder fundbilledet ved Navet delvist om fundsituationen i Nibe, hvorfra der som tidligere omtalt er et par fund fra 1000-tallet. Ellers var hovedparten af fundene fra middelalderen, f.eks. et par netsynk af bly, fragmenter af malmgryder og et fingerbøl. Men særligt tre blyplomber og en mønt giver en idé om dateringen af de middelalderlige aktiviteter. De to af plomberne kunne bestemmes og stammer fra henholdsvis Naarden og 's-Hertogenbosch, begge i Nederlandene, og mønten er en hvid slået under Christoffer af Bayern (1440-1448). Metalfundene giver ikke en sluttet datering af sildeboderne på Navet, men de påviser, at der i midten af 1400-tallet foruden fiskeri var handelsaktiviteter på stedet. Seber Kloster, der lå kun 2,5 km fra Navet, ejede fiskelejet Sebersund, og Navet skal givetvis opfattes som en del af dette fiskeleje. Stednavnet Priorboderne antyder også en gejstlig forbindelse, og da bl.a. Seber Kloster havde ret til at drive handel uden om købstæderne, foregik disse aktiviteter sikkert under klosterets vinger. De nederlandske klædeplomber giver en antydning af en handel med en vis international karakter. Det er en nærtliggende tanke, at handlen ikke kun foregik mellem klosteret og udenlandske købmænd, men også omfattede de fiskende bønder.

Senmiddelalderens bebyggelse på Strandgade 12

Bebyggelsen på Strandgade 12 udvikler sig i løbet af 1400-tallet til at have en mere bylignende karakter. Selvom det er påvist, at der var en egentlig bygning med jordgravede stolper tidligere, synes bebyggelsen først at blive mere intens i løbet af dette århundrede. På den tidligere omtalte nabogrund Mellemgade 21 (fig. 9: 42) stammer den ældst påviste bygning også fra dette århundrede. Huset på Mellemgade 21 var nordvest-sydøst orienteret, og en bygning med en tilsvarende orientering fandtes på Strandgade 12 (fig. 16). Begge bygninger var mindst 10 m lange og orienteret parallelt med Mellemgade. De rakte begge ud i den nuværende gade, og deres bredde kunne derfor ikke påvises. På Strandgade 12 fandtes desuden to bygninger orienteret vinkelret på Mellemgade. Disse bygninger var begge 5 m brede, og den nordlige af dem var 8 m lang, mens den sydlige bygning kun havde de nordligste 4 meter inden for udgravningsfeltet. Bygningerne har ikke nødvendigvis været samtidige, men kan have efterfulgt hinanden i tid. Alle bygningerne på begge grunde var opført med jordgravede stolper i væglinjen. Stolpehullerne var dog af ringe dybde, og det kan diskuteres, om flere af dem ikke nærmere skal opfattes som spor efter syldsten. En entydig faginddeling af stolperne kan der ikke påvises, men sandsynligheden ta-

Fig. 16. Udgravningsplan fra Strandgade 12 og Mellemgade 21. Anlæg henført til anden fase er fremhævet. Bygningernes stolpehuller og tolkede omrids er vist med rødt, bevarede gulvlag med lyst grønt og brøndene samt det omtalte vandreservoir med blå. Grafik: Nordjyske Museer.

Excavation plan from Strandgade 12 and Mellemgade 21. Structures dating to the second phase are highlighted. Postholes and outlines of the buildings in red, clay floors in light green, and the wells and the water reservoir in blue.

ler for, at der har været tale om bindingsværks- eller bindingsværkslignende konstruktioner. Bebyggelsen, både på Strandgade 12 og Mellemgade 21, respekterer retningerne i de nuværende matrikler, men de respekter ikke grænserne. Som nævnt ovenfor lå to af bygningerne på grundene halvvejs ude under den nuværende Mellemgade, og i et følgende afsnit bliver dette diskuteret.

Kun den ene af bygningerne fra Strandgade 12 havde delvist bevarede gulvlag. Denne bygning, der er den sydligste, er tolket som et beboelseshus. Anvendelsen af de øvrige bygninger er uvis, men utvivlsomt har der foruden beboelseshuse også været knyttet forskellige typer af økonomibygninger til det store sildefiskeri. I tilknytning til bygningerne blev der fundet flere brønde. I alt var der otte brønde i det forholdsvis beskeden udgravningsfelt på 540 m², og af disse henføres de fem til den senmiddelalderlige fase i bebyggelsen. Derudover er der et rundt anlæg, der tolkes som aftrykket af en tønne med funktion som et vandreservoir. Dette vandreservoir lå tæt op ad nordgavlen på den sydlige bygning, der er tolket som et beboelseshus.

Alle de fem brønde var uden fuldt bevarede konstruktioner, men den yngste brønd havde dog bevaret et enkelt træspor fra opbygningen. En anden brønd havde i bunden en flettet kurv eller lignende, men denne var dog i en dårlig bevaringstilstand (fig. 17).

Den senmiddelalderlige fase på Strandgade 12 bestod som nævnt hovedsageligt af bygninger med stolpehuller i undergrund, og der var derfor ikke mange fund at knytte en datering op på. I de sparsomme kulturlag blev der ikke fundet genstande, der sikkert kunne dateres, men brøndene indeholdt enkelte keramikskår af glaserede kander og yngre rødgods af tidlig type.

Der blev udtaget materiale til ¹⁴C-dateringer af de to nordøst-sydvest orienterede bygninger, der lå vinkelret på Mellemgade; af disse opfattes den sydligste som et beboelseshus. Resultaterne af dateringerne er ikke entydige. Fra den nordlige bygning er der udtaget forkullede kerner fra to forskellige stolpehuller. Disse kerner er med 94,5% sandsynlighed fra perioden 1419-1495 e.Kr., og den anden

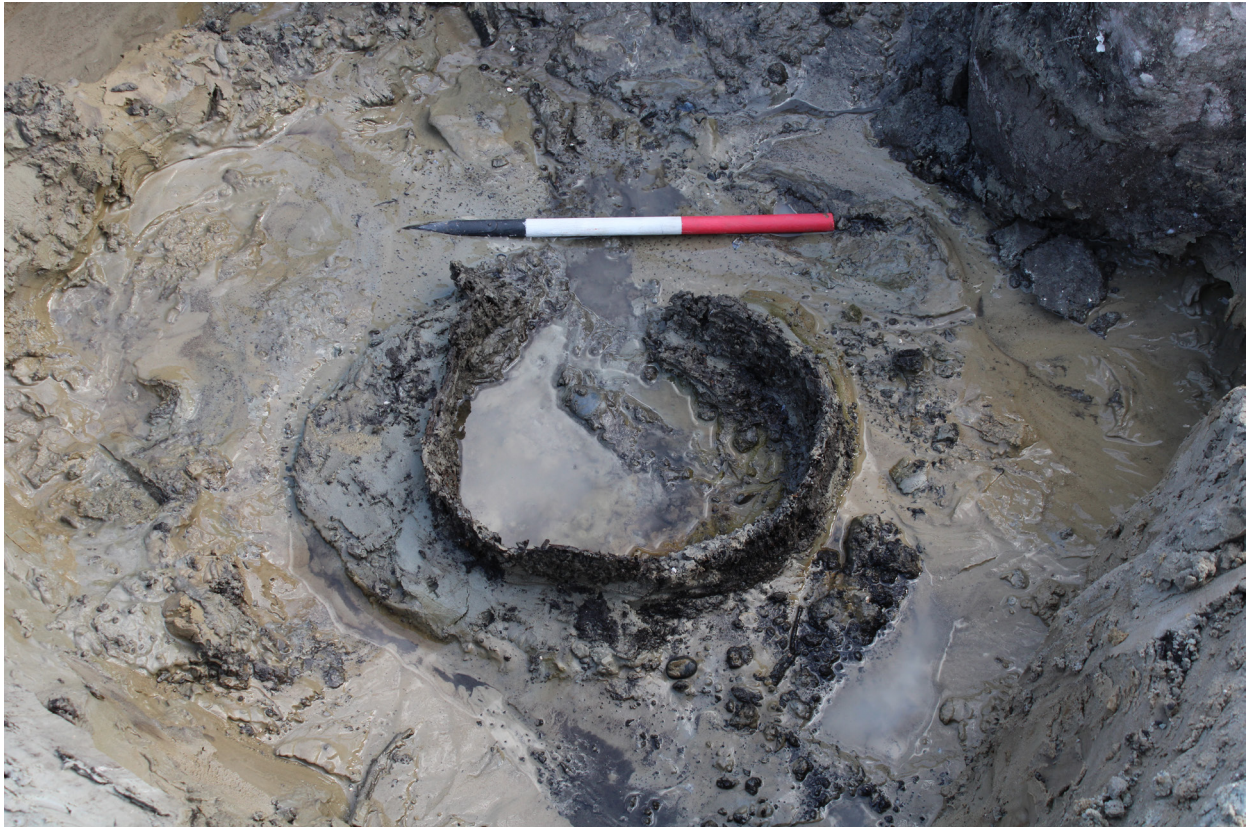

Fig. 17. Brønd med en flettet kurv, Strandgade 12. Brønden indeholdt ingen fund, men overlejredes af eftermiddelalderlige kulturlag. Kurven har sandsynligvis udgjort bunden af brøndskakten. Resten af konstruktionen var plyndret, inden brønden blev tilkastedet. Foto: Nordjyske Museer.

Well featuring a basket at Strandgade 12. The well contained no artefacts but was overlaid by post-medieval layers. The basket likely formed the bottom of the well shaft. The rest of the structure had been removed before the well was filled in.

kerne er med 95,4% sandsynlighed fra perioden 1480-1640 e.Kr.²⁴ Sammenholdt med, at denne bygning er stratigrafisk ældre end en bygning fra den følgende fase, dateres den til 1400-tallet.

Fra den sydlige bygning blev der udtaget kerner til ¹⁴C-dateringer fra et stolpehul og fra aftrykket af den ovenfor omtalte tønde, som er tolket som et vandreservoir. Dateringerne herfra er mere enslydende, idet resultaterne med 95,4% sandsynlighed falder inden for perioderne 1490-1646 e.Kr. og 1470-1637 e.Kr.²⁵ Denne bygning overlejres stratigrafisk af en brolægning tilknyttet den efterfølgende fase, og bygningen må derfor dateret til slutningen af 1400-tallet eller omkring 1500.

Den eftermiddelalderlige bebyggelse på Strandgade 12

Efter middelalderen fortættes bebyggelsen i Nibe yderligere. Alene det forhold, at Nibe, dog med urette, omtales som købstad ved Københavns reces i 1536, fortæller, at bebyggelsen har fået en egentlig bymæssig karakter. Dette ses naturligvis også ved undersøgelsen på Strandgade 12. Fra den eftermiddelalderlige periode findes to bygninger inden

for udgravningsfeltet fra 2022. En mere end 20 m lang og 5 m bred bygning orienteret parallelt med Mellemgade og en mindre bygning, 8x5 m og opført vinkelret på sydøstenden af denne (fig. 18). Den store bygning langs Mellemgade var opført med jordgravede stolper, mens den mindre bygning var opført på syldsten. Begge bygninger tolkes som bindingsværksbygninger. I den 20 m lange bygning kan der genfindes en faginddeling på 1,3-1,6 m; en fagbredde, der er en lille smule mindre, end den man ser i Aalborgs bevarede bindingsværk (Engqvist 1968). Der var gulvlag bevaret i den mindre, sydlige bygning, og den tolkes som et beboelseshus (fig. 19). Gulvlaget bestod af et pikstengulv, og det er nærtliggende at tro, at der er tale om et køkken, men da der ikke er påvist noget ildsted, kan dette ikke endeligt bekræftes. Sydøst for bygningerne var en velbevaret gårdsplads med pikstensbelægning. Tilhørende denne fase var desuden tre brønde, som alle var konstrueret med en tømret brøndkasse i fyrretræ.

Ved første etape af Strandgade 12, der blev udgravet i 2017-2018, blev der undersøgt bebyggelse, der er samtidig med ovennævnte bygninger (fig. 18). I dag er Strandgade 12 en meget stor grund, men det er uklart, om dette rækker helt tilbage til perioden efter middelalderen, eller om det er en senere sammenlægning. Grunden huser i slutningen

Fig. 18. Udgravningsplan fra begge etaper af Strandgade 12. Anlæg henført til tredje fase er fremhævet. Bygningernes stolpehuller og tolkede omrids er vist med lilla, bevarede gulvlag med lyst grønt og brøndene med blå. Grafik: Nordjyske Museer.

Excavation plan from Strandgade 12 featuring both excavation stages. Structures dating to the third phase are highlighted. Postholes and outlines of the buildings in purple, clay floors in light green, and the wells in blue.

af 1700-tallet en købmandsgård ejet af en af byens rigeste købmandsslægter. Ud til Strandgade lå tre store bygninger. Sydligst var en 23 m lang og mindst 4 m bred bygning. Den var opført på syldsten og havde bevarede gulvlag i den østlige ende. Næsten parallelt med denne var en 10x5,5 m stor bygning, som var sammenbygget med en 22x6,5 m stor bygning, der lå med langsiden til Strandgade. De sammenbyggede bygninger dannede en vinkel og havde to næsten jævnstore faser. En brand havde udslettet den ældste fase, hvorefter bygningerne var blevet genopført. Begge faser var opført med jordgravede stolper sat i fag, og husene har med stor sandsynlighed været fuldt udviklede bindingsværksbygninger.

Den sydlige bygning er tolket som en bygning med en erhvervsmæssig funktion, og den kan have været brugt som vognhus og magasin eller med funktioner tilknyttet fiskeriet. Bygningen har muligvis tilknytning til de sammenbyggede bygninger, da der ikke var spor efter et matrikelskel mellem dem. De to sammenbyggede længer tolkes som salterboder, da det omtales som sådan ved nedrivningen i 1806. Samme kilde omtaler, at hovedhuset i købmandsgården indtil 1806 lå på hjørnet af Strandgade-Mellemgade (Nielsen 2019: 19-22).

Fig. 19. Udgravningsfoto fra Strandgade 12. I forgrunden ses tre store syldsten fra bygningen med det bevarede gulvlag. Bag denne bygning ses gårdspladsens bevarede pikstensbelægning. Mellemgade ses i baggrunden. Set fra sydvest. Foto: Nordjyske Museer.

Photo from the excavation in Strandgade 12. In the foreground, three large foundation stones from the building with the preserved floor. Behind this building, the preserved cobblestone pavement of the courtyard. Mellemgade is visible in the background.

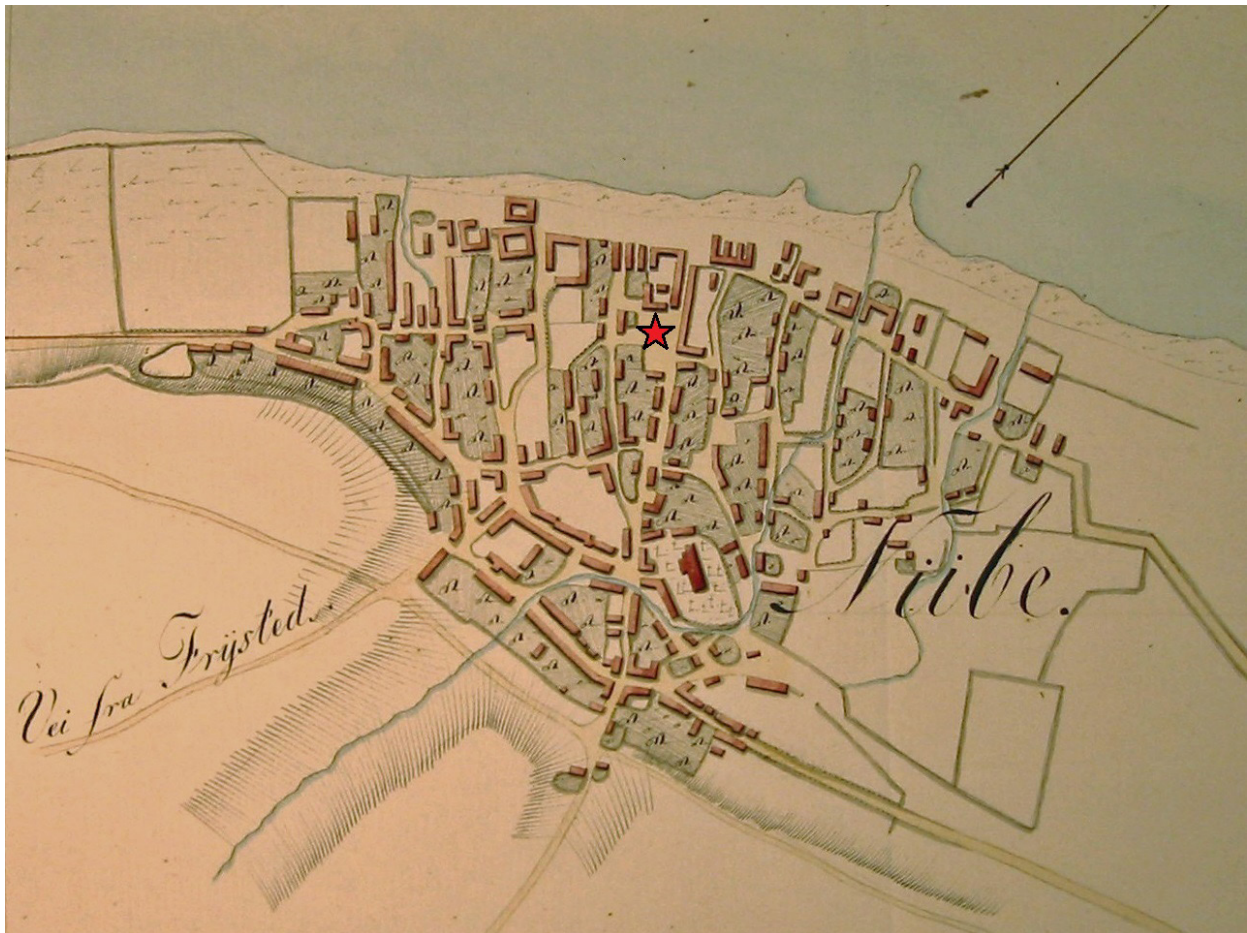

Fig. 20. Kort over Nibe fra 1798. Dette er det ældste troværdige kort over Nibes gadenet. Bygningerne, der er undersøgt på Strandgade 12, er på dette tidspunkt nedrevet, og grunden fremstår nu som et åbent område markeret med en rød stjerne. Kilde: Det Kgl. Bibliotek.

Map showing Nibe in 1798. This is the oldest reliable map of Nibe's street network. The buildings excavated at Strandgade 12 have been demolished by this time, and the plot appears on the map as an open area marked with a red star.

Dateringen af den eftermiddelalderlige fase af etape 2 i Strandgade 12 hviler på genstandsfundene samt en enkelt dendrokronologisk datering, mens der ved etape 1 er lavet ¹⁴C-dateringer. Genstandsfundene fra etape 2 stammer hovedsageligt fra den omtalte pikstensbelagte gårdsplads sydøst for bygningerne. Mellem pikstenene var der store mængder af knust keramik. Langt det meste var hjemligt yngre rødgods, men en stor del var importeret stentøj, fajance og porcelæn. Den store mængde importeret keramik matcher Aalborg og understreger virkelig den store betydning i den internationale handel, som Nibes sildefiskeri havde i 1600- og 1700-tallet. Stentøjsskårene domineres af Westerwald stentøj fra 1600- og 1700-tallet, mens fajancen sandsynligvis er yngre. Porcelæns-skårene stammer fra omkring 1800. Importkeramikens dateringer stemmer overordnet set overens med sildefiskeriets opgangstider.

Af de tre brøndkasser af fyrretræ er der én dendrokronologisk datering af en brønd, der lå ved hjørnet af beboelseshuset. Den blev i udgravningssituationen regnet som den yngste brønd, da den var opfyldt med gult bakkesand. De to øvrige var opfyldt med organisk affald og muldjord.

Denne brøndkasse var bygget af fyrreplanker fra træ fældet efter 1773 (Daly 2023).

På det ældste kort over Nibe fra 1798 (fig. 20) findes der ingen bygninger på den østlige del af Strandgade 12 grunden, som udgøres af en have bag købmandsgården på hjørnet af Strandgade-Mellemgade. Udgravningens resultater modsiger på ingen måde, at hele bebyggelsen skulle være forsvundet inden udgangen af 1700-tallet.

Ved første etape blev der udtaget materiale til ¹⁴C-dateringer fra et brandlag i den ældste fase af de to sammenbyggede bygninger og fra gulvlaget i bygningen syd for, fire prøver i alt. På denne baggrund tolkes branden, der ødelagde de to sammenbyggede bygninger, til med 95,4% sandsynlighed at have fundet sted på et tidspunkt i perioden 1493-1602, 1615-1665, 1788-1791 e.Kr. og i perioden 1475-1641 e.Kr. Dateringsrammerne for de to prøver fra gulvlaget fra bygningen syd for var med 95,4% sandsynlighed 1441-1524, 1559-1562, 1571-1631 e.Kr. og 1447-1528, 1553-1634 e.Kr.²⁶ De brede dateringsrammer for ¹⁴C-dateringerne er et problem for dateringen, men set i sammen-

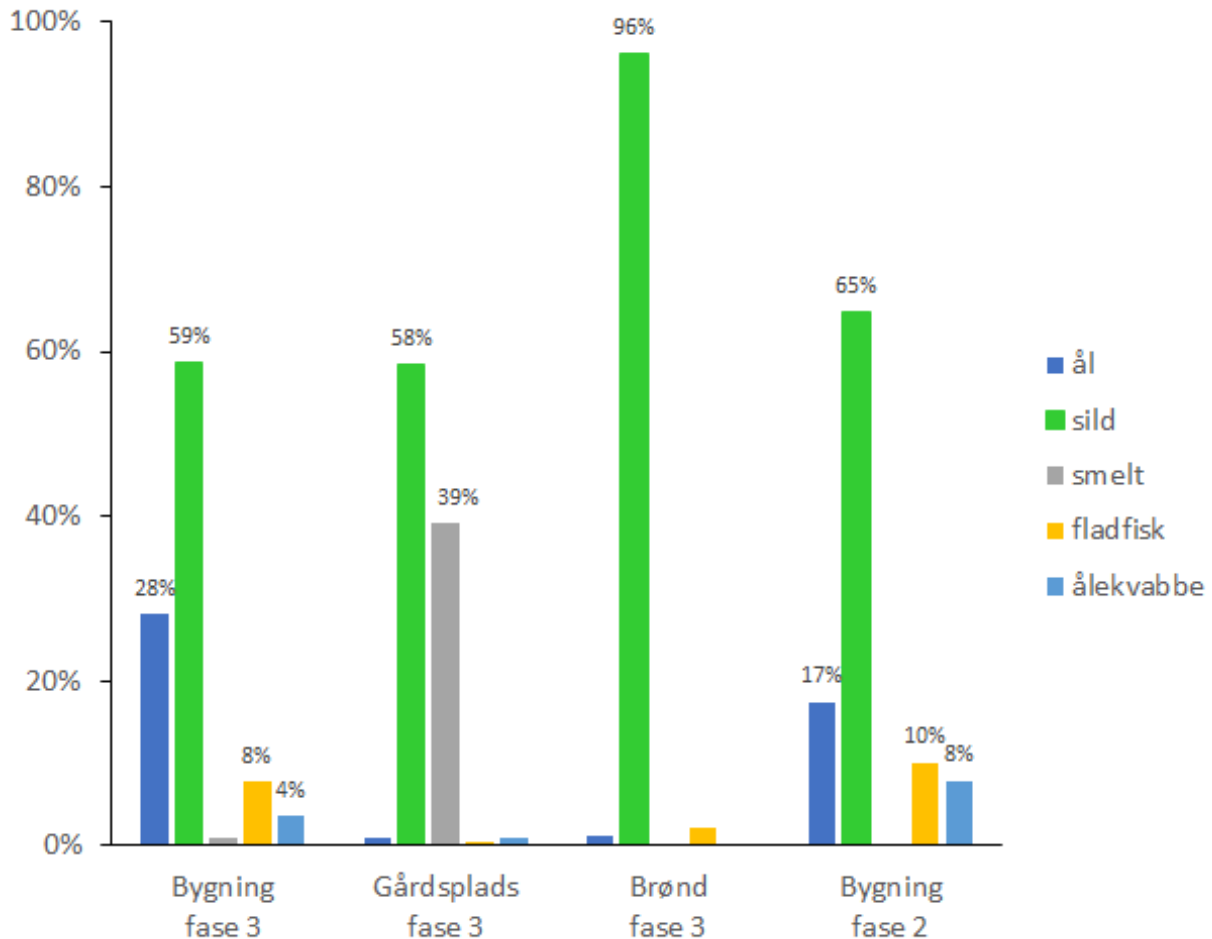

Fig. 21. Søjlediagram med artsfordelingen på de fire analyserede kontekster. Selvom sild er altdominerende, ses tydelige forskelle mellem arterne inde i bygningerne og udenfor. Grafik: Kenneth Ritchie, Afdeling for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum.

Diagram illustrating the distribution of species across the four analysed contexts. Although herring predominates, distinct differences between the species are evident indoors and outdoors.

hæng med de sparsomme genstandsfund vurderes de to bygninger til at have stået fra 1500-tallet og frem til 1806 med en brand, der raserede den ene bygning måske i anden halvdel af 1600-tallet.

Fiskeknogler fra Strandgade 12

Ved undersøgelsen på Strandgade 12 blev der systematisk indsamlet prøver specifikt med det formål at undersøge fiskeknoglerne med henblik på artsanalyse og artsfordeling. Indsamlingen havde tre niveauer: En sampling af kulturland i et udlagt kvadratnet af 3x3 m felter hen over det ovenfor omtalte formodede køkken/beboelseshus fra den eftermiddelalderlige fase. En indsamling af prøver fra fyldet i alle anlæg, hvor betydelige mængder af fiskeknogler kunne iagttages i udgravningssituationen og til sidst de fiskeknogler, der var i solderesten fra alle de indsamlede floteringsprøver. De to førstnævnte prøvetyper blev vandsoldet i 1mm og 3mm sold. Det samlede prøvemateriale blev analyseret af Kenneth Ritchie, Afdeling for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum (Ritchie 2023).

Analysen viste ikke overraskende, at sild udgjorde en betydelig del af knoglematerialet, men ud over sild fandtes også en række andre fiskearter, der tilføjede nuancer til forståelsen af byens økonomi og fiskerikultur. De vigtigste arter ud over sild inkluderede ål, ålekvabbe, fladfisk og smelt. Ål, ålekvabbe og fladfisk er alle gode spise fisk og har sikkert indgået i den almindelige kost. Smelt er en vandrende fisk, der hovedsageligt lever i fjorde eller havet, men yngler i ferskvand. Den er ukendt som spise fisk i nutidens Danmark, men spises stadig i andre europæiske lande. Den har haft en vis økonomisk betydning i Nordtyskland, og fiskens tyske navn "stint" findes således i gadenavne i Hamburg, Bremen og Lüneburg; hhv. pladsen Stintfang samt gaderne Stintbrücke og Am Stintmarkt (Rasmussen & Carl 2012). I dansk kontekst er smelten fundet ved udgravninger i vikingetidens Viborg (Enghoff 2005).

Kenneth Ritchies undersøgelse viser, at artsfordelingen varierer i de forskellige områder af den eftermiddelalderlige bebyggelse. Inde i fasens sydøstlige bygning fandtes den største andel af andre spise fisk end sild. Sild var stadig den dominerende fiskeart, men især ål var også

talrig i disse kontekster. Dette afspejler spisevanerne i bygningerne (fig. 21). Fiskeknoglerne inde fra bygningen udgør husholdningsaffaldet fra madlavningen. En enkelt prøve fra den sydligste bygning i den ældre fase på grunden viser samme mønster og næsten samme artsfordeling. Man har altså suppleret sæsonfiskeriet på sild med andet fiskeri til eget forbrug i årets øvrige måneder. Mængden af knogler fra husdyr og fjerkræ var derudover ret beskedene, og Limfjorden har tilsyneladende været hovedkilden til animalske fødevarer for folk bosiddende i Nibe i middelalderen og de følgende århundreder.

To øvrige hovedkontekster i knogleanalysen viste en helt anden artsfordeling. Her er der tale om fiskeknogler fundet på den pikstensbelagte gårdsplads sydøst for bygningerne og fra affald deponeret i en af brøndene. Affaldet i brønden består næsten udelukkende af sild, men på gårdspladsen er der et meget stort indslag på 39% af smelt. Næsten hele materialets andel af smelt blev fundet i dette område. Smelt minder meget om sild, den er lidt mindre, men er også sølvglinsende. Analysen vurderer på størrelsen af fiskene ud fra knoglestørrelsen, og netop på gårdspladsen er fiskenes størrelser ret små. Sildene er således ca. 15-30 cm store og smeltene ca. 10-20 cm store. Smeltknoglerne må derfor tolkes som en bifangst, der er blevet frasorteret inden nedsaltningen af sildene.

At en del af saltningsprocessen er foregået på denne gårdsplads, ses af repræsentationen af kropsdele i knoglematerialet. Ved rensningen af silden inden nedsaltning fjerner gællepigerne sildens indvolde og gæller, mens resten af hovedet og ryggen ikke fjernes fra silden, før denne senere udblødes og spises. Dette ses tydeligt i materialet fra gårdspladsen og brønden, hvor fiskens skulderknogler og undersiden af kraniet er kraftigt overrepræsenteret, mens ryghvirvlerne er kraftigt underrepræsenterede i forhold til sildens fulde skelet. Dette viser tydeligt gællepigernes slagtemønter forud for nedsaltningen. Gårdspladsen har derfor med sikkerhed haft en funktion i forbindelse med gællepigernes forarbejdning af sildene. Om det er her, en del af arbejdet har foregået, eller om gårdspladsen har været midlertidig opbevaring af affaldet, viser analysen dog ikke. Slagtemønsteret forud for nedsaltningen ses i øvrigt også ved knogleanalyser fra 1400-tallets Aalborg (Østergaard 2014) og i vikingetiden i Selsø-Vestby ved Roskilde Fjord (Enghoff 1996). Et markant andet slagtemønster, hvor hele hovedet er blevet fjernet, ses i et materiale fra middelalder og nyere tid fra Tårnby (Enghoff & Gotfredsen 2002). Den omvendte kropsdelsrepræsentation ses inde i tredje fases sydøstligste bygning, der tolkes som et muligt køkken. Man har selvfølgelig i Nibe spist de friske fisk i sildesæsonen, men uden for sildesæsonen har man også spist de nedsaltede sild. Det afspejler sig ved, at ryghvirvler fra sild er overrepræsenterede i materialet inde fra bygningen. Fordelingen af knogler fra de andre fiskearter end sild, som er fundet inde i husene, tyder ligeledes på et slagtemønster med henblik på fortæring.

Gaderegulering i Nibe

Som nævnt i et tidligere afsnit respekterede bygninger fra senmiddelalderen, der lå ud til Mellemgade på grundene Strandgade 12 og Mellemgade 21, ikke det nuværende gadeforløb (fig. 16). Det er først fra den eftermiddelalderlige fase, at gadeforløbet respekteres. Et lergulv påvist sydøst for det hus på Mellemgade 21, der lå delvist ude i det nuværende gadeforløb, indikerer, at også bebyggelsen på denne grund flyttedes længere bagud på arealet (Vrængmose Jensen 2011: 16-17). Dette giver grund til at overveje, om der har været en større regulering af Mellemgade i første halvdel eller midten af 1500-tallet.

Ser man på Nibes gadenet overordnet set, er der en klar struktur med flere gader, der alle løber mere eller mindre vinkelret ned mod stranden (fig. 22). Stranden, hvor fiskerne landede deres fangster, var målet for disse gadeforløb, mens landevejen mod Aalborg, der løb øst om bebyggelsen for foden af kystskrænterne, var af underordnet betydning. De kystorienterede gader var (og er) forbundet af tværgående slipper og mindre gader, som sikrede trafikken internt i bebyggelsen. Dette gadenet afspejler byens afhængighed af fiskeriet, rettet som det er mod Limfjorden (Jensen 1995: 100-101).

De hidtil ældste arkæologiske fund i Nibe ligger i et område nogenlunde afgrænset af gaderne Grønnegade mod nord og St. Tranegade mod syd samt mellem kirken og stranden; inden for dette område finder vi også Voldborggade og Mellemgade. Bortset fra Voldborggade fremstår disse fire gader alle helt rette. Man kan med henvisning til senmiddelalderens bygninger i Mellemgade få den tanke, at i hvert fald Mellemgade oprindeligt også har haft et snørklet forløb som Voldborggade, indtil Nibes ledende aktører besluttede sig for at rette gaden ud til dens nuværende forløb i første halvdel eller midten af 1500-tallet, svarende til overgangen mellem anden og tredje fase fra Strandgade 12. Der er tale om en foreløbig arbejdsteorier i forbindelse med fremtidige udgravninger i Nibe. Disse fremtidige undersøgelser vil forhåbentlig vise, hvorvidt det samme har været tilfældet i andre gader som Grønnegade og St. Tranegade, eller om reguleringen koncentrerer sig om den nordvestlige del af Mellemgade. Udgravningen på St. Tranegade 6B tyder umiddelbart ikke på, at denne gade er blevet reguleret. Uanset, om der har fundet en større eller mindre gaderegulering sted, viser reguleringen i Mellemgade, at der har været folk i Nibe i 1500-tallet med vilje og evne til at organisere og forbedre byens grundlæggende strukturer.

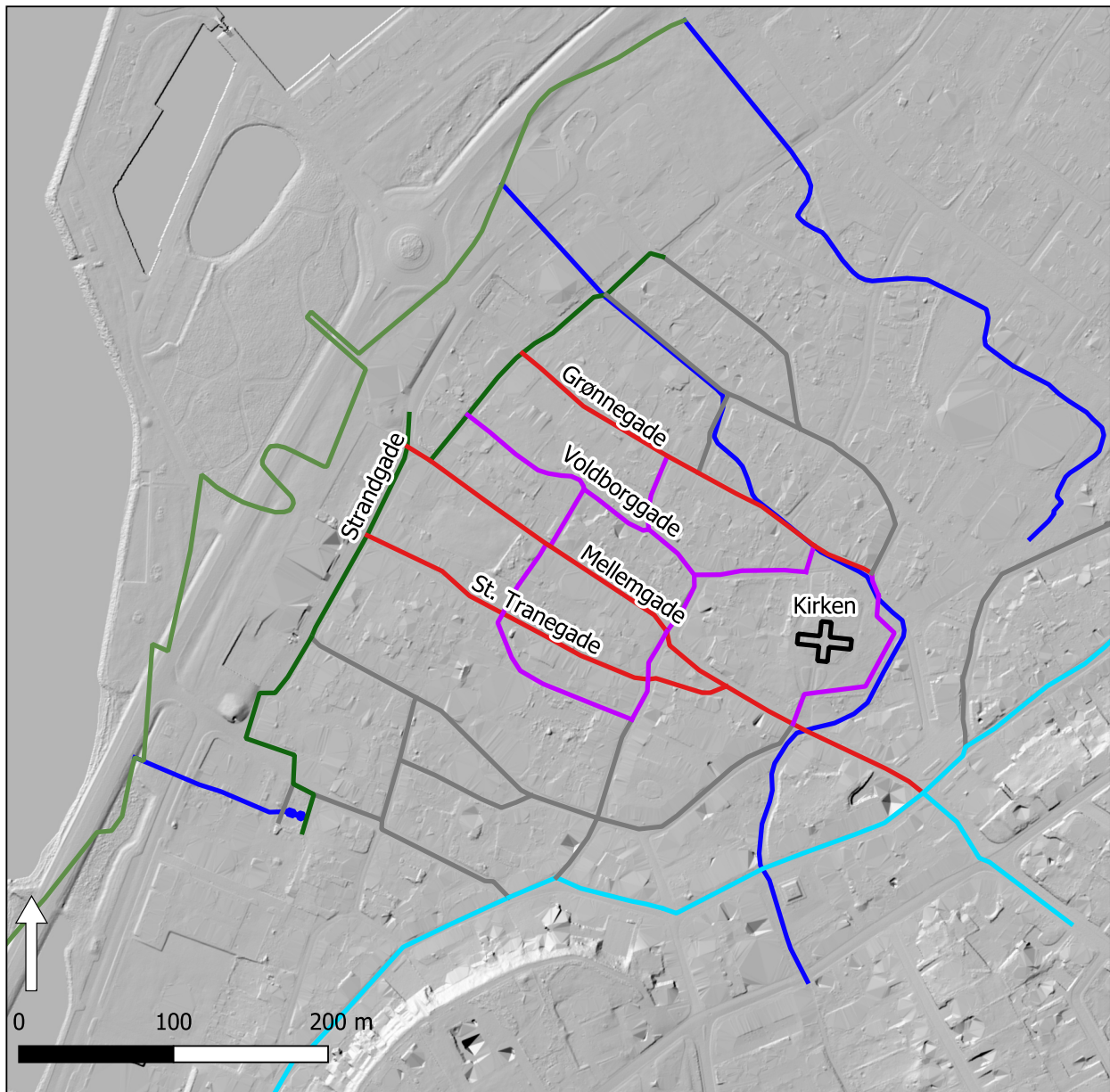

Fig. 22. Kort med Nibes gadenet efter gadereguleringen omkring midten af 1500-tallet. Gadenettet fremstår her med røde rette gader, der alle går ned til stranden (mørkegrøn linje). Indimellem er flere lilla snørklede gader, som ikke var genstand for gadereguleringen. De grå gader er sandsynligvis først anlagt senere i 1500- og 1600-tallet. Den lyseblå landevej løber øst om byen. 1800-tallets kystlinje er markeret med mosgrøn, og Nibes vandløb og kilder med blå. Baggrundskort: Geodaststyrelsens reliefkort. Grafik: Nordjyske Museer.

Map outlining the streets of Nibe after the street regulation around the middle of the 16th century. The street layout is shown with straight roads in red, all of which lead towards the beach (dark green line). Interposed are several winding streets in purple, which were not affected by the street regulation. The grey roads were probably constructed later in the 16th and 17th centuries. The highway in light blue runs east of the town. The coastline of the 19th century is marked in moss green, and Nibe's watercourses and springs in blue.

Vandforsyning – bæk, kilder og brønde

Gennem Nibe løb tidligere bækken Tyvdal, som har sit udspring i morænelandskabet sydøst for bebyggelsen, og i byen er der yderligere kendskab til to naturlige kilder (fig. 23). Sydligt i byterrænet ligger Nibe Kilde ved Kildegade, der endnu i dag leverer betydelige mængder vand. Kilden kaldes undertiden for en helligkilde med en mulig forbin-

delse til Nibes Skt. Jost kirke, og den benævnes ofte i tingbøgerne som et offentligt vandsted. Om en anden kilde, nord for byen, berettes det i 1743, at den ofte var tør (Klitgaard 1917: 324). Tyvdalsbækken har formentlig ikke leveret det reneste vand, mens den løb igennem bebyggelsen. Sammen med byens brønde må navnlig Nibe Kilde have leveret hovedparten af vandet til husholdningernes madlavning, ølbrygning og vask mv. Som det er omtalt tidligere

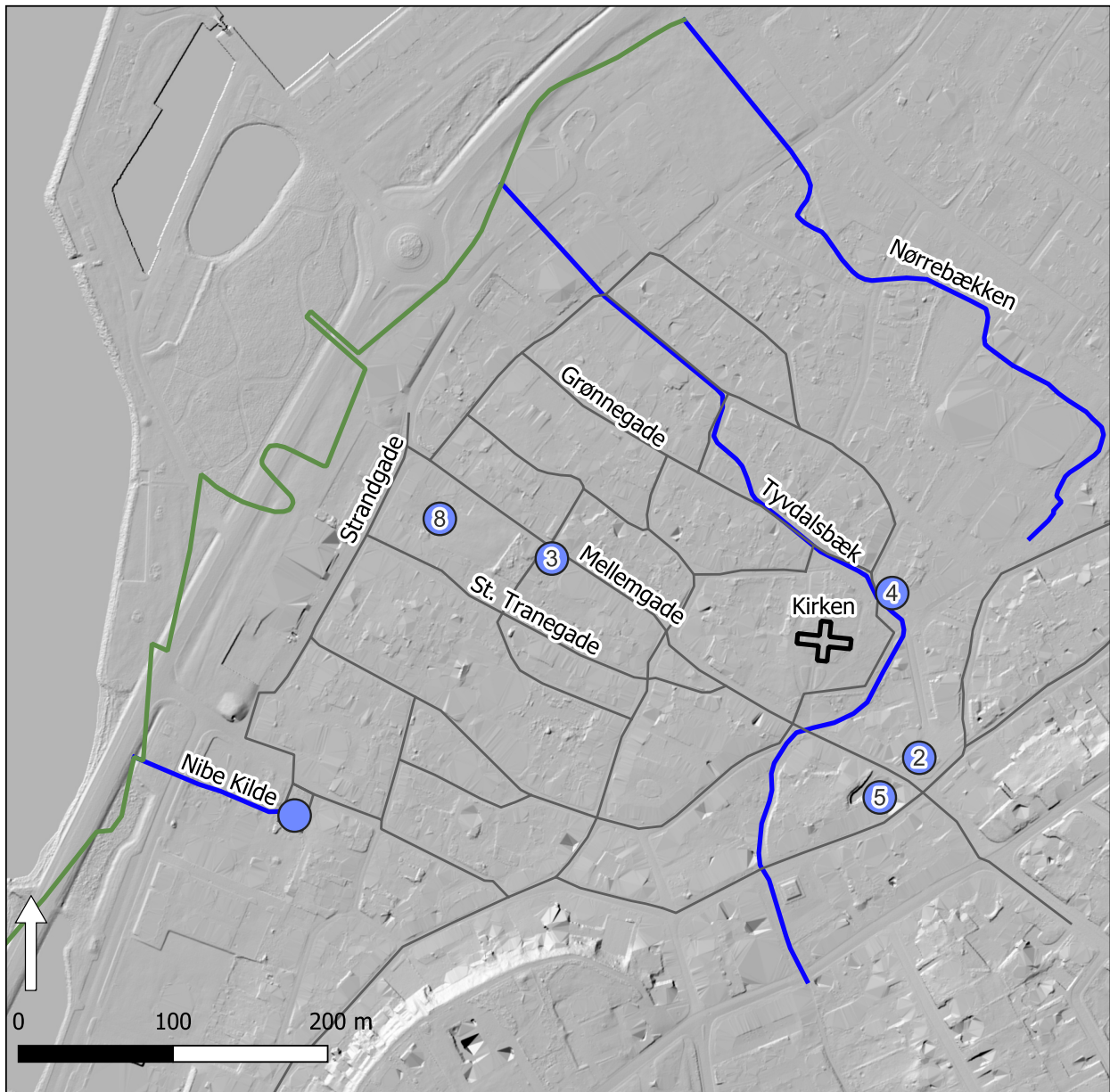

Fig. 23. Kort med Nibes arkæologisk dokumenterede brønde. Tyvdalsbækken, Nibe Kilde og kilden ved Nørrebækken er angivet med blå. Renæssancens gadenet er angivet med gråt, og 1800-tallets kystlinje er markeret med mosgrøn. Baggrundskort: Geodatastyrelsens reliefkort. Grafik: Nordjyske Museer.

Map showing Nibe's archaeologically excavated wells. Tyvdalsbækken, Nibe Spring, and the spring at Nørrebækken are marked in blue. The Renaissance streets is marked in grey, and the coastline of the 19th century is marked in moss green.

i artiklen, blev der anlagt tøndebrønde i 1400-tallet (fig. 10). Flere af især Nibes yngre brønde er særdeles velbyggede. På Strandgade 12 var brøndkasserne således opbygget med to eller tre lag af tykke fyrreplanker (fig. 24). På Mellemgade 7 havde brøndene ligeledes solide brøndkasser, en enkelt var opbygget af kampesten, og de to yngste fra 1800-tallet var bygget af teglsten (Vrængmose Jensen 2012b: 71-72).

Selvom Nibe i 1500- og 1600-tallet sandsynligvis har haft en større befolkning end mange af de danske købstæder, forekommer antallet af brønde meget stort, endda

større end i en købstad som Aalborg. Ved undersøgelsen på Strandgade 12 var der otte brønde, på Mellemgade 21 tre brønde, på Kirkestræde 6 fire brønde, på Nibe Torv to brønde og på Mellemgade 7 fem brønde.²⁷ Forfatterne er af den opfattelse, at brøndenes hyppighed kan skyldes sildefiskeriet, og at vand til rensning af sild i vid udstrækning må være hentet i bebyggelsens brønde.

Fælles for brøndene i Nibe er, at de alle er placeret inde på grundene bag bebyggelsen. Der må derfor være tale om private brønde. Det tætteste, Nibe kom på en offentlig vandforsyning, var Nibe Kilde, og fraværet af en egentlig

Fig. 24. Eksempel på en velbygget brønd fra Strandgade 12. Brønden dateres bredt til 1600-tallet. Brøndkassen var konstrueret med tre lag af kraftige fyrreplanker. Foto: Nordjyske Museer.

Example of a well-built well from Strandgade 12. The well is dated to the 17th century. The casing was constructed with three layers of sturdy pine planks.

offentlig brønd kan til dels skyldes fraværet af et torv, og dels fraværet af et bystyre, som kunne organisere bygning og vedligeholdelse af en offentlig brønd.²⁸ Kombinationen af enkelte offentlige vandposter og private brønde i middelalder og renæssance kendes ellers fra bl.a. Aalborg, Aarhus og Odense. Offentlig vandforsyning synes at være udbredt overalt i Nordeuropa, og i nogle europæiske byer har private brønde endda været en undtagelse (Linaa Larsen & Skov 2003: 123-124; Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 198, 235-237; Haase 2023: 9, 11-13; Haase denne publikation).

Sammenfatning – fra fiskeleje til købstad

Nibes opkomst skal findes i et sæsonbesøgt fiskeleje fra anden halvdel af 1200-tallet. Fra denne periode kender vi ud over møntfund også til konkrete levn fra fiskelejet, idet der blev rejst et stolpebygget hus tæt på strandvolden ud til Limfjordskysten. Undersøgelserne i Strandgade 12 og Mellemgade 21 har givet tre hovedfaser for udviklingen i dette område. Disse faser kan muligvis bredes ud til at omfatte hele bebyggelsens udvikling; noget som de kommende års arkæologi i Nibe forhåbentlig kan klarlægge.

Den ældste fase strækker sig fra anden halvdel af 1200-tallet til omkring 1400 og er karakteriseret ved aktiviteter på strandvolden. Den nævnte bygning på strandvolden tolkes som en salterbod, og måske var den endda kongelig, da kongen ifølge Jyske Lov havde retten til forstranden (Stoklund 2000: 183). På Strandgade 12 er der for første gang i Nibe påvist sildeboder, hvoraf de ældste stammer fra første halvdel af 1300-tallet. Nogle af disse sildeboder har sandsynligvis stået samtidig med den mulige salterbod. Sildeboder blev fortsat anlagt frem til omkring 1400, og det er sandsynligt, at der kan findes mange flere sildeboder langs hele den ca. 100 m lange strandvold.

I den anden fase, fra begyndelsen af 1400-tallet og i de næste årtier intensiveredes bebyggelsen i Nibe. Bebyggelsen fra Strandgade 12 dateres bredt til 1400-tallet, mens huset på Mellemgade 21 dateres til ca. 1420'erne. En jævn-gammel bebyggelse er undersøgt på St. Tranegade 6B. De bygninger fra denne fase, der ligger ud til Mellemgade, respekterer ikke det nuværende gadeforløb, og gaden må oprindeligt have haft et lidt andet forløb end senere. Ved Mellemgade opførtes omkring 1440 kapellet Skt. Jost, der blev væsentligt udbygget i slutningen af samme århundrede. Senest fra begyndelsen af 1400-tallet må det derfor være rimeligt at antage, at der var en vis bofast befolkning og en vis form for grundinddeling i Nibe. Andrén beskrev i

1985 Nibe som "et urbant grænsetilfælde med en vag bykarakter i perioden før og kort efter reformationen" (Andrén 1985: 167). Men det må i dag være rimeligt at konkludere, at Nibe fra 1400-tallet har en stærkere bykarakter, end Andrén på det dengang beskedne kildegrundlag vurderede.

I den tredje, eftermiddelalderlige fase fra 1500-tallet og fremefter viser fundene, at bebyggelsen ved Strandgade 12 yderligere fortættes og mere får en købstadslignende karakter. Perioden indledes med en regulering af Mellemgade og måske også af flere gader. Reguleringen vidner om en bevidst indsats for at skabe en mere struktureret byplan, sandsynligvis for at imødekomme bebyggelsens vækst og et behov for fri og uhindret adgang til stranden. Bygninger fra denne periode er bl.a. undersøgt på Strandgade 12, Mellemgade 21, Mellemgade 7 og St. Tranegade 6B. Alle undersøgte brønde i Nibe fra 1400-tallet og frem til 1800-tallet var private, og det store antal brønde menes delvist at afspejle behovet for rigelige mængder af frisk vand til rensning og forarbejdning af sildene.

Aktørerne i Nibe i middelalderen og senere var mange og af forskellig stand. Fiskere, gællepiger, læggekoner, bødkere, kågbyggere og andre håndværkere med eller uden tilknytning til fiskeriet har været talstærkt repræsenteret særligt i fiskesæsonerne. Skippere og sømænd på de skibe, der fragtede sild og andre varer på Limfjorden, har været at se i Nibes gader. Inden- og udenlandske købmænd har trods kongelige forordninger og Aalborgs modstand afsluttet handler på stranden, og gejstlige fra de mange institutioner, der i middelalderen havde økonomiske interesser i sildehandlen, har også været dér, tillige med præsten fra Skt. Jost. De få herremænd fra Limfjordsegne- ne, der i middelalderen også bedrev fiskeri og tjente penge herpå, har man sikkert mødt fra tid til anden. De kongelige saltere og deres medhjælpere har varetaget kongens interesser i fiskeriet, bl.a. på de såkaldte kongekøbsdage.

Her nærmer vi os den vigtigste aktør i Nibe, nemlig den danske konge. Ifølge Jyske Lov havde kongen som nævnt ovenfor retten til forstranden, om end denne ret undertiden blev overdraget til andre. Enhver kunne oprindeligt frit benytte "kongens frie forstrand", fiske fra stranden og opføre en bod mv. til brug for fiskeriet. Til gengæld opkrævede kongen ved sine repræsentanter afgifter af fiskeriet og told af handlen. Som modydelse for afgifter og told garanterede kongen markedsfreden og opretholdelsen af lov og orden (KLN: Fiskeret, sp. 329-330; Liebgott 1979: 14; Johansen 1986: 27-28; Stoklund 2000: 15, 182-187). I Nibes tilfælde synes kongen ikke at have udvist nogen interesse i at gøre bebyggelsen til en egentlig købstad i middelalderen. Det skyldes sandsynligvis, at afgifter og told tilflød kongemagten, uanset om Nibe var købstad eller ej. Samtidig har kongen formentlig søgt at opretholde et godt forhold til Aalborgs købmænd og ikke genere deres interesser i sildehandlen i Limfjorden. Aalborg havde, som vi har set, absolut intet ønske om en konkurrerende købstad i den østlige Limfjord. De gejstlige institutioner har sikkert

heller ikke kunnet se nogen fordele i Nibe som købstad, da det måske kunne skade deres egen handel fra de fiskelejer, som de kontrollerede. Alene Nibes indbyggere og de inden- og udenlandske købmænd har haft en interesse i at gøre Nibe til købstad; købmændene har måske drømt om bedre handelsbetingelser end dem, som Aalborg bød dem. Kongens tildeling af fri birkeret til Nibe i 1545 må ses som en anerkendelse af, at det trods alt var nødvendigt at sikre bedre retsforhold i dette købstadslignende samfund. Fulde købstadsrettigheder blev det dog først til i 1727.

Summary

Nibe – The fishing village that wanted to be a market town

Nibe is situated in the eastern part of the Limfjord, adjacent to Nibe Bredning, where the waterway narrows towards Sebbler Sund and Halkær Bredning (fig. 1). The fishing village arose along the broad beach at an elevation of 1.1 meters above DVR90, beneath the 12-25-metre-high coastal cliffs formed by the Stone Age Sea. In Nibe Bredning, there were fishing banks, particularly rich in herring, which were crucial to the geographical location of the settlement. Similar fishing village developments can be seen in places such as Dragør on Amager, and Skanør and Falsterbo in Skåne, as well as in market towns like Køge

Herring fishing in the Limfjord appears to have emerged as a new practice in the 11th century AD. Herring fishing took place when the herring entered the fjord to spawn, mainly in the spring but also to a lesser extent in the autumn. Spring herring was highly valued because it arrived when food stocks were nearly depleted. Herring was affordable, accessible to many, and one of the few foods allowed during the fasting periods imposed by the Catholic Church.

Fishing techniques in the Limfjord are primarily recorded in written sources from the 16th century and later, though the methods were probably much the same during the Middle Ages. Herring fishing was mainly conducted using stake nets, but other methods, such as herring traps, were also employed. Stake net fishing was carried out from cages, small flat-bottomed boats, called *kåge* in Danish (fig. 2, 3). The herring from the Limfjord, salted in barrels, was predominantly sold in Denmark and exported to Eastern Europe, the Baltic countries, and Russia.

During the Middle Ages, ecclesiastical institutions became the primary landholders along the Limfjord. Their coastal properties granted them fishing rights, as well as the right to salt their catches and trade herring independently of Aalborg, the largest market town on the fjord. However, from the 15th century onwards, Aalborg's merchants came to dominate the herring trade. The Danish king levied taxes and duties on fishing and trade in the

fjord, and in 1491, a royal salter and trader was first mentioned in Nibe. The earliest reference to Nibe dates to 1360. Although Nibe lacked official market rights during the Middle Ages, trade and crafts persisted, particularly during the market days at Pentecost. Merchants of Aalborg tried to restrict these activities, often with support from the Danish king, who wanted more efficient tax collection by limiting herring salting and trade to a few specific locations. Merchants from the Hanseatic League largely had to purchase the salted herring from Aalborg's merchants. Large parts of the exports of salted herring from Denmark were handled by the Hanseatic League, with Lübeck playing a dominant role. In 1545, Christian III granted Nibe local judicial rights, establishing its own legal district. It was not until 1727 that the settlement was finally granted market town rights (fig. 4).

During the Middle Ages, Nibe became the most important fishing site in the Limfjord, although herring fishing was also conducted from many other fishing settlements and coastal villages along the eastern Limfjord, iys islands, and the market town of Aalborg. Numerous coins have been discovered through metal detection at several locations, mainly dating to the High and Late Middle Ages. In some cases, these findings may suggest the presence of seasonal markets related to herring fishing, as seen, for example, on Øland, where the Benedictine nunnery Ø was located.

Herring fishing saw significant fluctuations in yields from the Middle Ages to the early 19th century. These cycles of prosperity and decline influenced the size and character of a settlement like Nibe, which depended entirely on herring fishing. After 1828, herring disappeared from the fjord. In the Middle Ages, catches were likely landed directly on the beach in Nibe. An archaeologically documented pier in Strandgade (fig. 9: 47), built in 1614 and repaired between 1640-45, reflects historically prosperous periods in fishing, suggesting an increased need for better docking facilities. Piers are also depicted in Resen's view of Nibe from around 1675 (fig. 5, 6).

Archaeological excavations have shown that Nibe began as a seasonal fishing settlement in the second half of the 13th century (fig. 9). In addition to coin finds from this period, remains of this fishing settlement have been excavated, including a post-built house built on the beach ridge of the Limfjord. Excavations at Strandgade 12 and Mellemgade 21 (fig. 9: 51 and fig. 9: 42) have revealed three major settlement phases. Whether these phases reflect the overall development of the settlement, future archaeology in Nibe will hopefully uncover.

The oldest phase spans from the second half of the 13th century to around 1400 and is characterised by activities on the beach ridge. The structure on the beach ridge is thought to be a salting shop (fig. 12), potentially royal, as the king held the rights to the foreshore, according to

the *Jyske Lov* (Code of Jutland). Herring sheds have been identified for the first time in Nibe at Strandgade 12, with the earliest ones dating to the first half of the 14th century (fig. 13, 14). Some of these herring sheds likely coexisted with the potential salting shop. The construction of herring sheds continued until around 1400, and more could likely be found along the 100-metre-long beach ridge. Parallels to these herring sheds in Nibe are found at the great Scanian market in Skanør and Falsterbo, in Dragør on Amager, and at the nearby sites of Navet and Priorboderne (fig. 1, 15).

In the second phase, from the early 15th century and through the following decades, the settlement in Nibe grew (fig. 16). The first permanent settlement at Strandgade 12 is broadly dated to the 15th century, while a building at Mellemgade 21 dates to the 1420s. Finds from contemporary activities were also excavated at St. Tranegade 6B (fig. 9: 32). During this second phase, the buildings along Mellemgade do not align with the current street layout, indicating that the street initially followed a slightly different course. Around 1440, the chapel of St. Judoc was built near Mellemgade and was significantly expanded later in the same century (fig. 7, 8 and fig. 9: 17). It is reasonable to assume that by the early 1400s, there was a permanent settlement and some form of organised town plots in Nibe. In 1985, Anders Andrén described Nibe as "an urban border case with a vague town character before and shortly after the Reformation." However, it would be fair to conclude today that Nibe had a stronger urban character in the 15th century than Andrén initially suggested.

In the third, post-medieval phase from the 16th century onwards, archaeological evidence indicates that the Strandgade 12 area became even denser settled and assumed to a higher degree market town characteristics (fig. 18, 19, and 20). The period begins with the regulation of Mellemgade and possibly other streets as well. This regulation shows a clear intent to create a more organised town layout, probably to accommodate the growth of the settlement and ensure unhindered access to the beach (fig. 22). Buildings from this phase have been excavated at Strandgade 12, Mellemgade 21, Mellemgade 7 (fig. 9: 44), and St. Tranegade 6B.

All the wells excavated in Nibe from the 15th to the 19th centuries were privately owned, and the large number of wells is thought to reflect the need for fresh water for the cleaning and processing of herring (fig. 10, 11, 17, 23, and 24).

A study of fish bones from the post-medieval phase at Strandgade 12 unsurprisingly revealed that herring made up a significant part of the bone material. However, other fish species were also present, suggesting that the seasonal herring fishery was supplemented by other types of fishing for household consumption throughout the year. Analyses of the distribution of species inside a building, in the courtyard, and in a well were conducted. Several species

were found inside the building, including a large number of herring, while outside, herring was dominant. The bone material inside the building is considered to be household waste, while the fish bones in the courtyard and the well reflect the processing of herring before salting (fig. 21).

Throughout the Middle Ages and beyond, there were many actors of varying status in Nibe, though the most important one was the Danish king. According to *Jyske Lov*, as previously mentioned, the king had the right to the foreshore, although these rights were occasionally transferred to others. Initially, anyone could use the "king's free foreshore", fish from it, and set up a shed or something similar for fishing purposes. In return, the king's officials collected levies and duties from fishing and trade, maintained market peace, and upheld law and order. In Nibe's case, the king seemed uninterested in giving the settlement official rights as a market town during the Middle Ages, li-

kely because the levies and duties flowed to the crown regardless of Nibe's official status. At the same time, the king probably wished to maintain good relations with the merchants of Aalborg and not interfere with their interests in the herring trade. Aalborg had no desire for a competing market town in the eastern Limfjord. The ecclesiastical institutions likely also saw no benefit in Nibe gaining market town status, as this might have disrupted their own herring trade from the fishing settlements they controlled. Only the residents of Nibe and the local and foreign merchants may have had an interest in making Nibe a market town, possibly in the hope of better trading conditions than those offered by the merchants of Aalborg. The king's grant of *birkeret* (exclusive legal rights) to Nibe in 1545 should be seen as a recognition that better legal conditions were needed in this town-like community. However, full rights of a market town were not granted until 1727.

Litteratur

- Andrén, A. 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Lund.
- Bolvig, A. 2002: *Politikens bog om Danmarks kalkmalerier*. København.
- Christensen, H. 1977: *Ni tværsnit af Nibes historie*. Viborg.
- Christiansen, E., B. Eggert & R. Andersen 2017: Nibe. *Trap Danmark*. <https://trap.lex.dk/Nibe> (tilgået 29/2 2024).
- Enghoff, I. B. 1996: A medieval herring industry in Denmark and the importance of herring in eastern Denmark. *Archaeofauna* 5, s. 43-47.
- Enghoff, I. B. 2005: Viking age fishing in Denmark, with particular focus on the freshwater site Viborg, methods of excavation, and smelt fishing. In: H. H. Plogmann (red.): *The role of fish in ancient time. Proceedings of the 13th meeting of the ICAZ fish remains working group in October 4th-9th*. Basel, s. 69-76.
- Enghoff, I. B. & A.B. Gotfredsen 2002: Knogler fortæller om dagligliv i middelalderen. *Dyr i natur og museum* 1, s. 2-6.
- Engqvist, H. H. 1968: *Aalborg bindingsværk*. Aalborg.
- Ersgård, L. 1988: *Vår marknad i Skåne*. Lund.
- Holm, P. 1998: Aalborgs handel i regionalt perspektiv, 1400-1841. I: J. Lund & J. Ringtved (red.): *Limfjordsprojektet. Variation og enhed omkring Limfjorden*. Rapport nr. 8, 1. Aarhus, s. 21-37.
- Holm, P. 1999: *Aalborg og Søfarten gennem 500 år*. Aalborg.
- Haase, K. 2023: Kampen for vandet – vandforsyning som social praksis i middelalderbyen Odense. *Kulturstudier* Nr. 2, s. 5-22.
- Haase, K. denne publikation: Brønde i byen – vandforsyning i middelalderens Odense.
- Jensen, J. E. 1995: *Danmarks Middelalderlige Byplaner. Nordjylland*. Odense, s. 99-110.
- Johansen, E., B. Møller Knudsen & J. Kock 1992: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534*. Aalborgs Historie 1. Aalborg.
- Johansen, M. 1986: *Middelalderbyen Køge*. Aarhus.
- Klinge, C. 2023: Hvad spiste de i vikingetidens Aalborg? I: C. Vrængmose Jensen, C. Klinge og S. B. Møller (red.): *Da Aalborg blev by. Arkæologi fra vikingetid og tidlig middelalder*. Aalborg, s. 48-52.
- Klitgaard, C. 1917: *Nibe Bys Historie indtil 1728*. Aalborg.
- KLNM: *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. København 1956-1978.
- Knudsen, G. (udg.) 1934: *Atlas Danicus VI, B: Viborg Bispedømme*, ved P. H. Resen. København, s. 78-79.
- Knudsen, T. R. & J. Kveiborg 2023: Vesterbjerg. Tidligmiddelalderlig landbebyggelse med begravede og nedkulede dyr. *ALABU*, Volume 1, 2023, s. 4-36.
- Krongaard Kristensen, H. 2013: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Højbjerg.
- Krongaard Kristensen, H. & B. Poulsen 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus.

Kveiborg, J. & P. Mose Jensen 2021: Archaeobotanical and zooarchaeological surveys of plant and animal remains from the 4th -11th centuries AD in the Odense and Aalborg study areas. In: M. Runge, M.R. Beck, M.M. Bjerregaard & T.B. Sarauw (red.): *From Central Space to Urban Place. Urbanisation processes in Viking Age and Medieval Odense and Aalborg, Denmark*. Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 5. Odense, s. 180-196.

Linaa Larsen, J. & H. Skov 2003: Boligmiljø på byernes parceller – især i Århus. I: E. Roesdahl (red.): *Bolig og familie i Danmarks middelalder*. Højbjerg, s. 119-128.

Liebrott, N.-K. 1979: *Stakhaven. Arkæologiske undersøgelser i senmiddelalderens Dragør*. Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-historisk række Bd. XIX. København.

Liebrott, N.-K. 1982: *Hellige mænd og kvinder*. Højbjerg.

Nielsen, J.N. 2004: Sebbesund – tidlige kirker ved Limfjorden. I: N. Lund (red.): *Kristendommen i Danmark før 1050*. Roskilde, s. 103-122.

Nielsen, K. 2019: Salterboderne ved Strandgade 12 i Nibe. *Nordjyllands Historiske Museum Årbog 2018*, s. 19-24.

Nielsen, K. & S. Skovfo 1995: *Nibe kirke. Dens bygning, udsmykning og mennesker*. Viby.

Rasmussen, G. & H. Carl 2012: Smelt: *Osmerus eperlanus* (Linnaeus, 1758). I: *Atlas over danske ferskvandsfisk*. København, s. 375-385.

Rasmussen, H. 1968: *Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering*. Nationalmuseet. Folkelivs studier 2. København.

Stoklund, B. 2000: *Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600*. Odense.

Vellev, J. 1999: Saltudvinding. I: E. Roesdahl (red.): *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*. København, s. 233-237.

Vrængmose Jensen, C. 2011: Byarkæologi i Nibe. *Nordjyllands Historiske Museum Årbog 2010*, s. 15-18.

Vrængmose Jensen, C. 2012a: Kågen – nye fund af en forsvundet bådtype. *Nordjyllands Historiske Museum Årbog 2011*, s. 21-26.

Vrængmose Jensen, C. 2012b: Hotel Phønix-grunden i Nibe. *Nordjyllands Historiske Museum Årbog 2011*, s. 67-73.

Ørnbjerg, J. 2022: *Det vilde sildeboom*. 100 danmarkshistorier. Aarhus.

Utrykte kilder og arkivalier

ÅHM: Nordjyske Museers akronym.

FF: Fund- og Fortidsminder, sted- og lokalitetsnr.

ÅHM 0614, Kirkestræde, FF 120507-34.

ÅHM 1137, Nibe kirke og Nibe engområde, FF 120507-17 og -19.

ÅHM 3447, Trikkers Gård, FF 120507-22.

ÅHM 5530, Mellemgade 42, FF 120507-31.

ÅHM 5686, St. Tranegade 6B, FF 120507-32.

ÅHM 6036, Mellemgade 21, FF 120507-42.

ÅHM 6083, Kildegade 6A, FF 120507-43.

ÅHM 6089, Mellemgade 7, FF 120507-44.

ÅHM 6252, Kirkestræde 6, FF 120507-45.

ÅHM 6420, Strandgade, FF 120507-47.

ÅHM 6471, Skomagergade 3, FF 120507-48.

ÅHM 6493 Nibe Torv, FF 120507-49.

ÅHM 6680, Strandgade 12, FF 120507-51.

ÅHM 6839, St. Algade 8A, FF 120507-59.

ÅHM 8082, Navet, FF 120711-48.

ÅHM 8109, Kildegade m.fl., FF 120507-65.

Nationalmuseet: Nibe kirkegård, FF 120507-58.

Bonde, N. 2015: *Dendrokronologisk undersøgelse af prøver udtaget fra tømmer fremkommet ved arkæologisk udgravning i Nibe, Mellemgade 7*. Nationalmuseet. Bevaring og Naturvidenskab. NNU Rapport 9 – 2015.

Daly, A. 2016: *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Strandgade, Nibe NJM 6420*. Dendro.dk report 2016:10, Copenhagen (ÅHM 6420R007).

Daly, A. 2023: *Dendrochronological analysis of timbers from Strandgade 12 Nibe*. Dendro.dk report 2023:72, Copenhagen.

Daly, A. & Nielsen, J. 2016: *Dendrokronologisk undersøgelse af tønder fra Kirkestræde 6, Nibe, ÅHM 6252*. Dendro.dk report 2016:75, Copenhagen (ÅHM 6252R007).

Hylleberg Eriksen, O. 2011: *Dendrokronologisk undersøgelse af staver fra tøndem. fra Mellemgade 21, Nibe, Ålborg amt*. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, NNU rapport nr. 13, 2011 (ÅHM 6036R005).

Ritchie, K. 2023: *Zooarkæologisk analyse af knoglemateriale fra ÅHM 6680 Strandgade 12, Nibe* (FHM 4296/4263). Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. Moesgaard Museum.

Østergaard, S. 2014: *Osteologisk analyse af fiskeknoglemateriale fra jordprøve udtaget fra latrin fra ÅHM 4439 Boulevarden* (FHM 4296/1938). Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. Moesgaard Museum.

6680R18. ¹⁴C-dateringer fra Strandgade 12, etape 1. Poznan Radiocarbon Laboratory.

6680R19. ¹⁴C-dateringer fra Strandgade 12, etape 2. Poznan Radiocarbon Laboratory.

Slutnoter

- 1 Se også Knudsen & Kveiborg 2023: 19-24 vedr. fund af sildebene i en grube i Vesterbjerg landsbyen nær Brovst. Gruben dateres til ca. 1000-1050.
- 2 Den nordgående, såkaldte Sløjen-kanal, der udgik fra området vest for den vikingetidige ringborg Aggersborg, og som forbandt Limfjorden med Jammerbugten, var sandsynligvis sandet til langt tidligere.
- 3 Udtrykket "det hvide guld" anvendes i den historiske formidling på Læsø Saltsyderi.
- 4 Fiskerbefolkningens sociale struktur og status tages ikke op i denne artikel. Emnet er grundigt behandlet i bl.a. Rasmussen 1968 og Stoklund 2000.
- 5 Øland: Andelen af mønter er opgjort i 2019 af arkæolog Jeanette Ladefoged Halkier ved en gennemgang af 900 ud af den på daværende tidspunkt samlede mængde detektorfund på ca. 1950 genstande. De ældste mønter er fra Valdemar Sejr (1202-1241). For de konkrete fund, se f.eks. Fund og Fortidsminder (forkortet FF) 100709-14 og 100709-18.
- 6 ÅHM 6420, Strandgade, FF 120507-47.
- 7 Vedr. møntfundene ved og i kirken Skt. Jost, se ÅHM 1137, FF 120507-17.
- 8 ÅHM 1137, FF 120507-19.
- 9 ÅHM 5686, St. Tranegade 6B, FF 120507-32. Beretning 5686R001.
- 10 ÅHM 6036, Mellemgade 21, 120507-42. Beretning 6036R003: 3.
- 11 Beretning 6036R003: 6-9.
- 12 Fra ÅHM 6252, Kirkestræde 6, FF 120507-45 har en dendrokronologisk undersøgelse af flere tønder med eftermiddalderlige dateringer til 1500- og 1600-tallet påvist, at tønderne stammer fra hhv. landene omkring den sydlige Østersø, Nordtyskland og Lübeck; se Daly & Nielsen 2016.
- 13 Beretning 6036R003: 9-11.
- 14 ÅHM 6680, Strandgade 12, FF 120507-51.
- 15 ÅHM 6089, Mellemgade 7, FF 120507-44. Beretning 6089R001: 2-3.
- 16 ÅHM 6089, Mellemgade 7, FF 120507-44; ÅHM 6493, Nibe Torv, FF 120507-49; ÅHM 3447, Trikkers Gård, FF 120507-22; ÅHM 6839, St. Algade 8A, FF 120507-59; ÅHM 6471, Skomagergade 3, FF 120507-48.
- 17 ÅHM 6252, Kirkestræde 6, FF 120507-45.
- 18 ÅHM 6083, Kildegade 6A, FF 120507-43; ÅHM 8109, Kildegade m.fl., FF 120507-65.
- 19 Nibe Kilde, FF 120507-33.
- 20 Følgende lokaliteter på fig. 9 inddrages ikke yderligere i artiklen: Fig. 9: 31, ÅHM 5530, Mellemgade 42, FF 120507-31: Fund af keramik fra 1700-1900-tallet. Fig. 9: 34, ÅHM 0614, Kirkestræde, FF 120507-34: Løsfundne humane knogler fra begravelser på Nibe kirkegård. Fig. 9: 58, Nationalmuseet, Nibe kirkegård, FF 120507-58: Mindre undersøgelse nord for Nibe kirke med påvisning afstensamling (fundament?) og en rest af en brolægning.
- 21 ÅHM 6680R19, ¹⁴C-rapport.
- 22 ÅHM 6680R19, ¹⁴C-rapport.
- 23 ÅHM 8082, Navet, FF 120711-48, beretning 8082R002.
- 24 ÅHM 6680R19, ¹⁴C-rapport.
- 25 ÅHM 6680R19, ¹⁴C-rapport.
- 26 ÅHM 6680R18, ¹⁴C-rapport.
- 27 Vedr. Mellemgade 7: De to teglbyggede brønde fra 1800-tallet er ud over de nævnte fem brønde.
- 28 Det nuværende Nibe Torv anlægges først i 1806; Jensen 1995: 100.

Nyt fra Nyborg

Af Claus Frederik Sørensen

Denne artikel har til formål at bringe læseren tættere på Nyborg Bys ældste historie, nemlig 12-1300-tallet. Nyborgs alder – både borgens og byens – er gennem tid flittigt debatteret med talrige bud på både årstal, årtier, århundreder og ikke mindst navngivne grundlæggere. For første gang skal spørgsmålet om byens opståen og tidlige udvikling adresseres med udgangspunkt i et arkæologisk materiale. Der tages her afsæt i de sidste seks års arkæologiske udgravninger dog med enkelte afstikkere til ældre udgravninger og forskningsresultater.

Hvorfor denne artikel (forskningshistorik)?

I modsætning til middelalderborgen Nyborg, er byens middelalderlige historie noget dårligere belyst og med manglende arkæologiske publikationer herom. 1970-, 80- og 90'ernes arkæologiske undersøgelser bragte desværre ikke mange præcise, daterende og forklarende oplysninger om Nyborgs middelalderlige udvikling. Ældre fortællinger om byens opståen og udvikling er således hovedsageligt skabt ud fra skriftlige kilder, hvad bl.a. kom til udtryk i værket *Nyborg i 800 år 1171-1971* (Hahn-Thomsen 1971b).

I langt de fleste publikationer, der enten omhandler eller refererer til byen/borgen Nyborg, stilles spørgsmålet, "hvem var Nyborgs grundlægger?" Et vedvarende bud herpå har været Knud Prislavsens (den danske kong Valdemar d. Stores søstersøn (ca. 1147-1183)). Første gang, Prislavsens nævnes som Nyborgs grundlægger, er hos 1500-tals læge og historiker Cornelius Hamsfort samt rigsråd og historiker Arild Huidtfeldt (Huidtfeldt 1603: 233), hvad også gentages i Pontoppidans *Den Danske Atlas* (Pontoppidan 1763: Tomus III, 519). Ideen opstår formentlig på baggrund af Saxo Grammaticus' beretning om Prislavsens, der sejlede syd om Fyn, og den by han grundlagde (Saxo Grammaticus: *Danmarks Krønike Bog* 14, kap. 44,1; Winkel Horn & Lauring 1898/1994). Der er tale om en tolkning, der efterfølgende har spredt sig til talrige publikationer (Pontoppidan 1935: 3, Roussel 1942: 53, Norn 1950: 3, Hahn-Thomsen 1971a, La Cour 1972: 158-166, Jensen 2002: 20, Møller Jensen 2010: 13-15; Møller Jensen 2011: 7).

I 2008 stillede middelalderarkæolog Kirstin Eliassen sig tvivlende overfor ideen om Prislavsens som Nyborgs grundlægger og konkluderede, at man ud fra kendte skriftlige kilder ikke kan påvise, at den by, Knud Prislavsens anlagde, er Nyborg. Dertil konstaterede hun, at arkæologi og tværvideenskabelige undersøgelser måtte være vejen til at skabe afklaring på spørgsmålet om borgens og byens opståen (Eliassen 2008).

Det skal her nævnes, at skriftlige kilder, der omhandler eller omtaler Knud Prislavsens, alle på en eller anden måde relaterer sig til Fyn og Lolland. Hans relationen hertil og at han havde en form for virke på øen betvivles således ikke. Spørgsmålet er dog, hvor hans "by" skal findes. Forfatteren til denne artikel vil således gerne lede opmærksomheden over på både Svendborg og Fåborg som mulige kandidater og oplagte steder. Poulsen og Krongaard peger ligeledes i bogen *Danmarks Byer i middelalderen* på Svendborg som en oplagt kandidat til at være "Knuds by" (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 117).

I 2015 flyttedes i midlertidig fokus fra Knud Prislavsens til Valdemar Sejr (1202-1241) som borgens grundlægger (Skaarup 2015: 27; Porsmose 2015: 156). En række dendrokronologiske dateringer fra faskinen – dvs. kant- og bredsikringen på den vestlige og nordlige side af borgbanken – var da blevet dateret til 1209-10, hvad i dag regnes som borgens opførelsetidspunkt (NNU rapport 51, 2012). Tolkningen er stadig gældende, men besvarer på igen måde spørgsmålet om byens alder?

I både ældre og nyere litteratur berettes tilmed om en ældre og nu forsvundet bydel "inde på det fynske fastland". Den vedvarende fortælling herom har sandsynligvis sin forklaring i Pontoppidans *Den Danske Atlas* eller mere præcis i tillægsbindet hertil af Pontoppidans svoger Hans de Hoffman, hvor det nævnes, at "det meste og anseeligste" af Nyborgs bebyggelse skulle findes nord for borgen (Pontoppidan 1763: Tomus VI, 751). Det er også her, at der fortælles, at den nordlige bydel brændte under Grevens Fejde 1534-1536, hvorefter den forsvandt (Pontoppidan 1763: Tomus VI, 753). Efterfølgende har flere historikere og arkæologer gengivet historien om den ældre nordlige by (Hahn-Thomsen 1971b: 145, Elsøe Jensen 1992: 82, Dahl 1995: 12, Eliassen 2008: 17; Becher 2010: 106). Som følge heraf konkluderes efterfølgende, at bydelen øst for borgen tidligst bebygges i 1300-tallet med Margrete 1 (1376-1412) som hovedansvarlig (Pontoppidan 1763: Tomus VI, 752; Becher 2010: 110).

I 2019 udkom bogen *Nyborg Fæstning. Middelalder og Renæssance* (Sørensen 2019). Her blev for første gang inddraget en væsentlig mængde arkæologiske resultater i fortællingen om stedets århundreder lange fæstningshistorie. For at komme helt tæt på byens opståen og udvikling genbesøges der i denne artikel enkelte resultater og tolkninger herfra.

Mængden af hypoteser, tolkninger og myter omhandlede byens opståen og tidlige udvikling er således mange – en pointe, der også understreges i det indledende afsnit af *Danmarks Kirker* i fortællingen om Nyborg Vor Frue Kirke,

hvor flere af ovenforstående tolkninger adresseres dog uden at konkludere noget endeligt herpå (Bertelsen *et al.* 2105).

Den ovenstående forskningshistorik understreger tydeligt arkæologiens fravær i den komplekse fortælling om det ældste Nyborg - derfor denne artikel.

Hjulby som Nyborgs forgænger?

Fire km vest for Nyborg ligger landsbyen Hjulby, og det kan meget vel være her, at den direkte forgænger til Nyborg skal findes. Odense Bys Museer (nu Museum Odense) har gennem flere år foretaget udgravninger ved Hjulby og her erkendt omfattende handels- og værkstedsaktivitet fra den tidlige del af germansk jernalder (ca. 600 e.kr) og frem til den sene vikingetid/tidlige middelalder. Dertil blev fundet bebyggelse fra 1100-tallet i form af tre huse samt Hjulbys middelalderlige kirke (Henriksen 2000). I 2024 undersøgte Østfyns Museer området umiddelbart vest for kirkegården og fandt ligeledes spor efter tidlig middelalderlig bebyggelse og aktivitet (ØFM 1250 Hjulby).

Knyttes de arkæologiske undersøgelser sammen med skriftlige kilder, folder historien sig yderligere ud. I 1180 og 1183 blev her udstedt to kongelige diplomer, hvad stærkt taler for en kongsgård på stedet (Christensen & Nielsen 1977: nr. 89, nr. 111). Samtidig er det ikke utænkeligt, at Hjulby Kirke som så mange af landets andre tidlige kirker blev opført af en lokal stormand - ja i dette tilfælde kongemagten selv. Bebyggelsen, kirken, aktiviteterne, placeringen (infrastruktur) og ikke mindst de skriftlige kilder taler således samlet for Hjulby som en central plads for den tidlige middelalders kongemagt.

Stedet var i sin helhed ejet af kronen og omtales ligesom Nyborg som kronens ejendom i Kong Valdemars Jordebog fra o. 1230 (Porsmose 2015: 42).

Middelalderens Nyborg - ældste dateringer

Den ældste skriftlige kilde omtalende navnet Nyborg er fra 1193, hvor Knud 6. (1182-1202) på borgen eller i byen "Nyborg" stadfæstede privilegierne for Skt. Knuds kloster i Odense (*Danmarks Riges Breve* 1:3 nr. 189). Det må således formodes, at arbejdet med "den nye borg" = Nyborg var påbegyndt på dette tidspunkt. Spørgsmålet bliver da, hvornår byen opstod? Er der tale om en planlagt by, en by opstået som følge af borgbyggeriet (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 137) eller kommer den til væsentlig senere?

De vandfyldte grave omkring den gamle middelalderborg er imidlertid kunstigt skabte og et næsten uvirkeligt stort landskabsdefinerende stykke entreprenørarbejde. Vandet blev således ledt hertil gennem et omfattende kanalsystem fra Kullerup Sluse ca. fem kilometer vest for Nyborg,

gennem Hjulby Sø og ned mod byen, hvor en række dæmninger stadig den dag i dag opstemmer vandet omkring borg og by. Den ældste sikre (og præcise) arkæologiske datering stammer således fra den nordlige og vestlige kant eller bredsikring af borgbanken, der dendrokronologisk dateres til 1209-1210 (NNU rapport 51, 2012; Skaarup 2015: 40).

Om borgens og byens placering på toppen af en række moræneøer

Nyborg borg og by er beliggende på en række sammenhængende moræneøer eller -bakker, der hæver sig omkring 5-6 m over det omkringliggende terræn. Mod syd ses Nyborg Fjord, og mod nord lå - mellem borg- og bybakkerne og det fynske "fastland" - et bredt bælte af våd strandeng. Bakkerne er opstået ved istidens gletsjeres pres, og undergrunden skifter jævnligt karakter mellem grus eller sand og gult og blått ler. Dette ses bl.a. ved skrå og lodretliggende jordlag (fig. 1). Moræneøen, hvorpå borgen blev opført, stod mål for et større planerings- og opfyldningsarbejde. Ringmuren blev her, som ved borgen Tranekær på Langeland, nærmest bygget ind i moræneøens sider

Fig. 1. Billedet er fra Slotsholmen med Nyborg Slot i baggrunden. Til højre for den sydlige ringmurs fundament ses lodretstående undergrundslag opstået ved gletsjeres pres. Foto: Østfyns Museer, 2014.

To the right of the Nyborg Castle's curtain wall's foundation, vertical subsoil layers created by glacial pressure are visible.

Fig. 2. På billedet ses tydeligt borgbankens markante planeringslag. Bemærk også det markante brungrå jordlag under planeringslagene. Laget er borgbankens oprindelige væksthorisont. Laget blev i daglig tale kaldet "neo-laget" grundet talrige fund af neolitiske flintredskaber. Foto: Østfyns Museer, 2017.

The distinctive levelling layers on the castle bank. Also, note the brownish-grey soil layer beneath the levelling layers. This layer is the original growth horizon on the castle bank. It contained numerous finds of Neolithic flint tools.

(Skaarup 2005: 56). På indersiden heraf planerede man bakken ud med ler- og sandlag helt op til ringmuren (fig. 2). Borgens gårdsniveau ligger således op til 2½ m højere end foden på ydersiden af ringmuren (Sørensen 2019: 26).

Et interessant spørgsmål er altid, hvad der kom først, hønen eller ægget – eller i Nyborgs tilfælde: borg eller by? Arkæologiske undersøgelser har nemlig vist, at fremgangsmåden med at planere bakkernes topflade også ses gennemført på bybanken, hvor forekomsten af en oprindelig, underliggende væksthorisont med et overliggende, rent påfyldnings- og planeringslag indtil videre er påvist to steder mod nord og syd i den vestlige del af byen (fig. 3). Første gang, fænomenet blev observeret, var i 2017 i baggården til Borgmestergården, Slotsgade 11, hvor der skulle laves ny kloakering (ØFM 915 Borgmestergården). Terrænet skrånede her svagt ned mod stranden, Nyborg Fjord og Storebælt. Den oprindelige væksthorisont lå over en længere strækning bevaret og forseglet af et lag påført gult ler. Også her – som på borgen – var væksthorisonten fuldstændig ren og uden spor efter middelalderlig menneskelig aktivitet. I det forsegledede gule lerlag blev der dog fundet enkelte dyrekogler, som kunne ¹⁴C-dateres til anden halvdel af 1200-tallet (Laboratoriet for ¹⁴C-datering, Lunds Universitet: LuS 13017-13019).¹²

Det samme var tilfældet i 2017 lige vest for Nyborgs gamle renæssancerådhus. Den nu forsvundne parkeringsplads fra 1960'erne skulle nedlægges og genskabes som torv og kongens turneringsplads (ØFM 562 Turneringspladsen). En stikledningsføring ind imod den moderne del af rådhuset på nordsiden af torvet viste, at væksthorisonten her lå forseglet af en lille meter gult påført ler, samt at terrænet så småt var begyndt at skråne ned mod moræneøens nordlige fod.

Moræneøens oprindelige væksthorisont (her uden det overliggende påførte planeringslag) sås tredje gang i 2023 forbindelse med reparation af en fjernvarmeledning ved Mellemgade 9 (ØFM 1262 Mellemgade 9), hvor et mindre felt på ca. 1½ x 3 m blev undersøgt (fig. 4). Fjernvarmerørene befandt sig i en dybde af 50 cm under fortov, hvor de var gravet direkte ned i et senmiddelalderligt kulturlag, som blev dateret ud fra stentøjskeramik. I bunden af laget sås en vejbelægning af mindre, vandretliggende grene (ca. 2-5 cm tykke), der blev holdt fast af lodretstående, nedrammede grene (ca. 7-8 cm tykke). Det viste sig, at der herunder befandt sig yderligere to kultur- og affaldslag med tilhørende gren-vejbelægninger i bunden. Den ældste af vejbelægningerne lå direkte ovenpå den oprindelige væksthorisont fra før middelalderbyens anlæggelse. Med vejbelægningen trykket ned i den oprindelige væksthorisont ser det ud til,

Fig. 3. Kortet viser de fire steder inkl. Nyborg Slot, hvor områdets oprindelige væksthorisont blev påvist i forbindelse med arkæologiske udgravninger i Middelalderbyen Nyborg. Illustration: Østfyns Museer, 2023.

The four locations, including the castle site, where the area's original growth horizon was detected during archaeological excavations.

at byens midte dvs. topfladen af morænebakkerne ikke blev planeret ud, men udelukkende bakkernes skrånende sider.

Gadenettet

"Gaderne i gammel tid laa i byen wlige som i en landsbye, men kongh. Maytt forordnet dennem som de nu findes."

Sådan skrev sognepræst Jørgen Hansen Stampe i præsteindberetninger til Ole Worm fra 1623 (Jørgensen 1974: 138). Arkæologiske udgravninger samt skriftlige kilder viser dog, at der ikke var tale om en omlægning, men en regulering (OBM 3181 Mellemgade). Gennem tid var flere bygninger, udhuse, latrintønder, brønde m.m. vokset ud i gaderne og besværliggjorde bl.a. færdsel til hest og med vogn (Sørensen 2019: 120). Nyborgs middelalderlige gadenet ser således ud til i sin grundform og med få ændringer at være mere eller mindre intakt frem til i dag. I det følgende skal fremhæves tre udgravninger – alle foretaget inden for de sidste par år – hvor det gennem gadenettets vejbelægninger er lykkedes at komme tættere på en datering af byen, dens opståen og udvikling.

Mellemgade

Som det første skal udgravningen ved Mellemgade 9 nævnes igen (ØFM 1262 Mellemgade 9). Herfra blev der i alt

sendt otte prøver til ¹⁴C-datering (6 grene og 2 stk. dyreknogler). Prøverne var udtaget, så de repræsenterede de tre forskellige vejbelægninger og tilhørende mellemliggende og overliggende kulturlag. Overordnet kan siges, at prøverne daterer sig fra slut 1200-tallet til slut 1300-tallet. Analyseres dateringerne ud fra største sandsynlighed = 95,4 %, tegner der sig et billede, hvor de to ældste belægninger skal knyttes til første halvdel af 1300-tallet, og den sidste belægning til anden halvdel af 1300-tallet, hvad her understøttes af fund af Siegburg stentøj i vejbelægningens tilhørende kulturlag (Poznań Radiocarbon Laboratory: 20773/23).³⁴

I 2012 udførte Museum Odense en arkæologisk overvågning i forbindelse med udskiftning af kloak og vandværk i netop Mellemgade og Korsgade (OBM 3181 Mellemgade). Her blev der flere steder erkendt lignende belægninger af smågrene og kviste. Der blev ikke udtaget prøver til dateringer heraf.

Adelgade

Nogle måneder efter Mellemgade 11 udgravningen og i forbindelse med en arkæologisk overvågning af udskiftning af vandværk blev der i den sydlige del af Adelgade i den østlige del af middelalderbyen konstateret samme fænomen med tre forskellige faser af vejbelægninger (grene) med op-hobede kulturlag imellem (ØFM 1289 Adelgade). Der blev

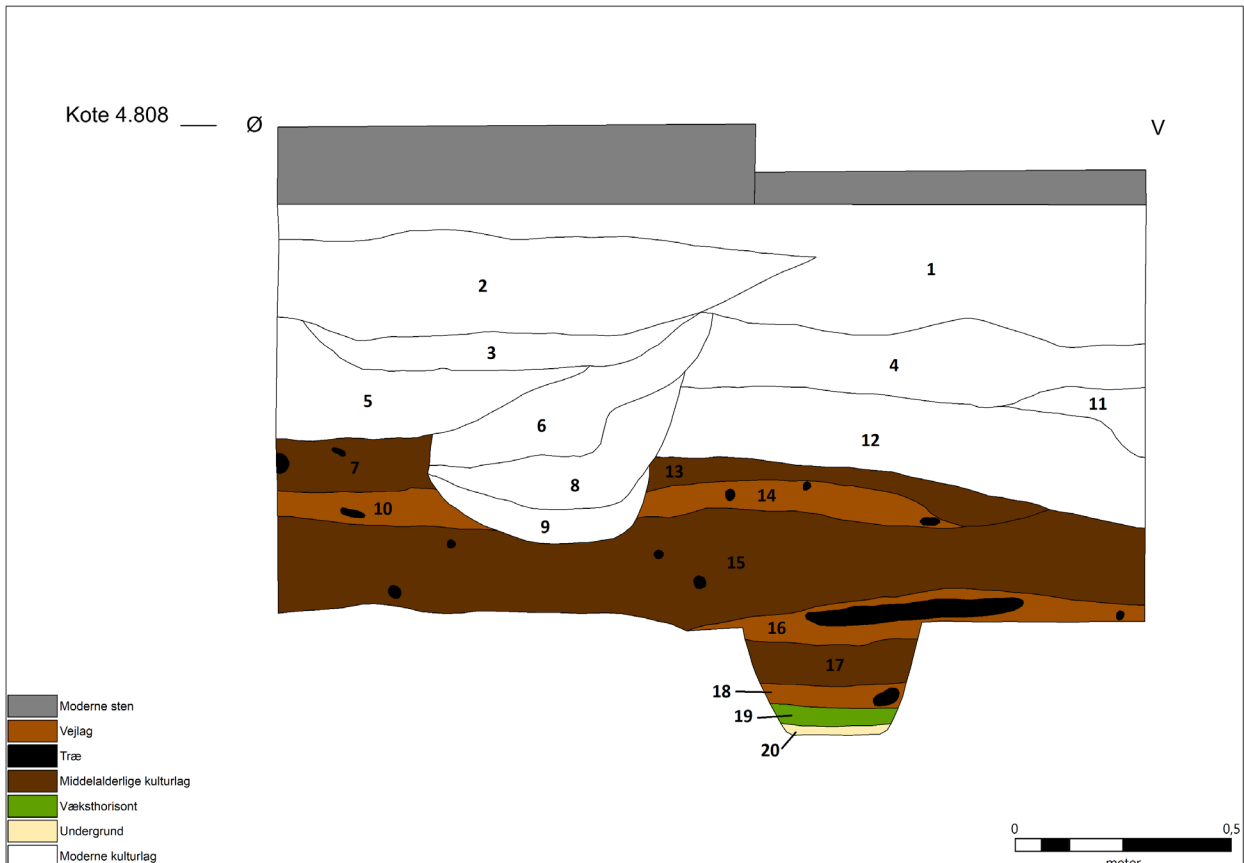

indsendt prøver (grene) til ^{14}C -datering fra hvert vejlag, der gav følgende dateringer (95,4% sandsynlighed): Ældste belægning = 1300-tallet, midterste belægning = første halvdel af 1400-tallet, yngste belægning = midt 1400-tallet (Poznań Radiocarbon Laboratory: 21066/23).⁵⁶

Fra de tre udgravninger i henholdsvis Mellemgade 11, den sydlige del af Adelgade og planeringslaget i Borgmestergården (Slotsgade) tegnes således et billede af gadenettet i den sydlige/midterste del af middelalderbyen som værende lidt yngre end middelalderborgens anlægges-tidspunkt dvs. fra slut 1200-tallet og ind i 1300-tallet. An-derledes forholder det sig med den nordlige del af byen.

Fig. 4 og 4b. I forbindelse med en reparation af en fjernvarmeledning lå bybankens oprindelige væksthorisont bevaret godt 1,20 m under nuværende gadebelægning. Væksthorisonten blev forsejlet af et tyndt lerlag hvorpå/i sås en vejbelægning bestående af grene. Foto og tegning: Østfyns Museer, 2023.

The original growth horizon of the city bank was found about 1.20 metres below the current street pavement. It was sealed by a thin layer of clay on which a road surface consisting of branches was visible.

Torvet i Nyborg

Som del af "Nyborg Slot projektet" skulle parkeringspladsen (anlagt 1963) foran Nyborg Rådhus føres tilbage til tiden som turnerings- og markedsplads, som den var kendt siden 1550'erne (Porsmose 2015: 207-209). Planerne af-fødte i første omgang en arkæologisk forundersøgelse af pladsen (2013) forud for de egentlige arkæologiske undersøgelser i 2019 (ØFM 562 Turneringspladsen). Forundersøgelsens seks mindre felter gav desværre ikke megen viden om området udover tilstedeværelsen af en enkelt brønd, hvorimod undersøgelsen fra 2019 fritlagde en lang række anlæg fra forhistorisk tid, middelalder og nyere tid.

Blandt de mange fund skal særligt fremhæves et høj-middelalderligt vejforløb med retning skråt over pladsen mod Stendamsgade, hvorfra man ankom til byen fra det fynske fastland. I det sydøstlige hjørne af pladsen blev der fundet et større område med bevaret kulturjord. Kulturlaget dækkede et 6,5 (N-S) X 6,8 m (Ø-V) område, og blev håndgravet og soldet i samarbejde med frivillige fra den arkæologiske forening HARJA. Laget dateredes til 1200-tallet ud fra fund, heriblandt skår fra højmiddelalderli-

ge kander. Efterhånden som kulturlaget omhyggeligt blev afgravet og soldet sås den underliggende stenbelægning bestående af 5-10 cm store marksten. Stenlægningen viste sig at være en vej med to parallelt løbende vejforløb (4 hjulspor i alt). Vejen løber NV-SØ og har således løbet skråt over det, der i dag er torveplads (fig. 5). Den oprindelige væksthorisont var her bortgravet, og vejforløbets små marksten var presset direkte ned i ren undergrund.

Det interessante bliver da, at de øvrige anlæg, som blev udgravet under kampagnen (bl.a. en senmiddelalderlig kælder og et midt-1300-tals produktionsområde), alle er orienterede i øst-vestgående retning. Det skrå vejforløb ser således ud til at være opgivet senest midt 1300-tallet til fordel for nye bygårde i området. Herfra ser det ud til, at Nørregade er blevet "rettet ud" i en lige linje uden knækket mod nordvest, hvorved det skrå vejforløb hører til byens absolut ældste fase.

Ud fra fundkonteksten arbejdes der således med den hypotese, at den nordlige del af byen er ældst og bebygges i løbet af 1200-tallet, hvorefter den mellemste og sydlige del af byen følger trop sidst i 1200-tallet eller begyndelsen

Fig. 5. Det højmiddelalderlige vejforløb, der gik skråt over torvepladsen i Nyborg. Vejen bestod af små marksten presset direkte ned i bybankens undergrund. På billedet ses tydeligt de to parallelt løbende kørespår. Foto: Østfyns Museer, 2019. *The high-medieval road that ran diagonally across the town square in Nyborg consisted of small stones pressed directly into the subsoil of the town bank. Two parallel tracks are clearly visible.*

Fig. 6. Et blik fra oven viser, hvordan Nyborg i middelalder og renaissance var omkranset af et større vådområde. Bemærk her de store grønne arealer, der stadig omkranser middelalderbyen. Dette skyldes både fæstningens gamle demarkationslinje, men også at området stadig er "vådt" med lejlighedsvis oversvømmelser ved forhøjet vandstand i voldgraven og fjorden. Foto: Larsen 2014.

A bird's-eye view shows how Nyborg was surrounded by large wetlands in the Middle Ages and Renaissance. The large green areas that still surround the medieval town represent the old demarcation line of the fortress. The area is still 'wet' with occasional flooding due to high water levels in the moat and fjord.

Fig. 7. Enkelte steder kan man stadig fornemme, hvordan det middelalderlige Nyborg blev opført på toppen af de planerede moræneøer. Byen ses her fra voldgravens nordlige kant ved Lindealléen. Fra voldgravens vandspejl og til byens topflade er der ca. 5 m i højdeforskel. Foto: Østfyns Museer, 2023.

In some places, it is still evident that medieval Nyborg was built on top of levelled moraine islands, for instance, like here, where the town is seen here from the northern edge of the moat. From the water level to the top surface of the town, there is a height difference of about five metres.

Fig. 8. I både den vestlige og østlige profil sås en nedgravning, der tolkes som palisadegrøft til byens middelalderlige "plan-ker". Foto: Østfyns Museer, 2017.

In the section, traces of a palisade from the city's medieval fortifications were found.

af 1300-tallet. Hypotesen forventes efterprøvet inden for de nærmeste år, hvor der er planlagt 28 skraldeøer fordelt jævnt ud over gadenettet inden for den middelalderlige bykerne.

Byens befæstning

Århundreders fæstningsbyggeri fra 1500-tallet, 1600- og 1700-tallet, nedlæggelsen af fæstningen i 1800-tallet samt moderne byudvidelser har betydet, at det oprindelige, middelalderlige landskab omkring Nyborg i dag er svært genkendeligt. Det brede bælte af våd og ufremkommelig strandeng nord og nordøst for byen har således oprindeligt været omkring 100-200 m bredt og dertil også den markante Svanedam (sø) øst herfor (fig. 6).

Når man ankom til middelalderens Nyborg, foregik det via en lang dæmning – den nuværende Stendamsgade lige inden for Landporten. For foden af by- og borgbakkerne lå den middelalderlige voldgrav, og på toppen af bakkerne var byen omkranset af en palisade (fig. 7). Det brede bælte af ufremkommeligt vådområde, voldgraven og palisaderne betød samlet, at middelalderbyen Nyborg var særdeles

godt befæstet – hvilket også betød at man skal helt frem til 1540'erne – og renæssancens krigsførelse – før fæstningsværkerne bliver fornyet og ændret væsentligt.

Den middelalderlige palisade (eller sporene herfra) er indtil videre kun erkendt ét sted i byen, under den førnævnte udgravning ØFM 915 Borgmestergården 2017, hvor en øst-vestløbende palisadegrøft med stolpespor sås "på toppen af bakken", umiddelbart før terrænfaldet ned til byens sydlige voldgrav begyndte (fig. 8).

Det middelalderlige Nyborg blev beskyttet af en vandførende voldgrav i terrænet for foden af de bakker, hvor på byen blev opført (Sørensen 2019: 63-65) (fig. 9). Som nævnt tidligere er kantsikringen omkring borgbanken dendrokronologisk dateret til 1209-1210. Byens voldgrav har derimod været genstand for megen spekulation og er flere gange blevet knyttet til tiden under Margrete 1. (1376-1412).

Vandet til voldgraven blev ledt gennem et omfattende menneskeskabt kanalsystem fra Kullerup Sluse ca. 5 km nord for Nyborg, gennem Hjulby Sø og ned mod byen, hvor en række dæmninger stadig den dag i dag opstemmer vandet til ca. 3 m over havets overflade. Som nævnt

Fig. 9. På kortet er markeret de fire steder, hvor arkæologiske undersøgelser er kommet i kontakt med byens middelalderlige voldgrav. Illustration: Østfyns Museer, 2023.

The four locations where archaeological investigations have touched upon the city's medieval moat.

Fig. 10. Under udgravningen i 1994 blev der midt ude i voldgraven fundet en pukkel af blåler, som blev holdt på plads af egestolper. Puklen tolkes som en foranstaltning, der skulle besværliggøre en forcering af voldgraven til fods. Foto: Hornbeck, 1994.

During a 1994 excavation, a hump of blue clay held in place by oak posts was found centrally in the moat. It is interpreted as a measure to make it more difficult to cross the moat on foot.

Fig. 11. På billedet ses bybankens markante fald ned mod byens sydlige voldgrav. Nederst i feltet, hvor vandet er begyndt at trænge ind, går selve voldgraven i dybden. Voldgravens sider blev beskyttet af en faskine bestående af egetræspæle. Det lykkedes at datere en pæl herfra til 1274. Foto: Østfyns Museer, 2017.

The city bank slopes down towards the city's southern moat, which drops in the foreground. The moat's banks were protected by oak posts, one of which dates to 1274.

indledningsvis om de ældste dateringer af Nyborg, er der nord og vest for borgen fundet egetræspæle fra en kantfaskine, der har sikret borgbanken mod udskridning (ØFM 344 Nyborg Slot 2009). Pælene stod bevaret i kote 3.30 m DVR 90, hvilket – sammen med en stenbelægning foran borgens ældste porthus (kote 3.40-3.50 m) peger mod en første opstemning af vandstanden i gravene omkring slottet til omkring kote 2-3 m. Senere forhøjes vandstanden ad flere gange. Herfra kan ses et fald ned til byens voldgrave på omkring 1½ -2 m. Det var også ved dette fald, at byens mølle, som nævnes første gang i 1284, lå placeret (Danmarks Riges Breve II:3 nr. 95).

Den sydlige bygrav

Første gang, byens voldgrav var mål for en arkæologisk undersøgelse var i 1994, hvor daværende museumsinspektør for Nyborg og Omegns Museer, Knud Hornbeck foretog en større arkæologisk udgravning af byens sydlige voldgrav i Vestervoldgade (NOM 6185). Et ca. 20 m langt snit viste,

at voldgravens sider var foret med blåler, samt at der ca. midt i voldgraven lå en pukkel af blåler holdt på plads af egestolper. Puklen skulle sandsynligvis besværliggøre en evt. forcering af voldgraven til fods (fig. 10). Lignende tiltag kendes fra borgene Søborg og Næsholm. Dertil blev fundet talrige pæle fra den kantsikring, der sikrede voldgravens sider mod at skride ud i det rindende vand. Desværre lykkedes det ikke at rejse penge til en dendrokronologisk datering af pælene, som i dag er gået tabt. Der skulle herefter gå 23 år, før en arkæologisk undersøgelse igen kom i kontakt med voldgraven – og endda på matriklen lige ved siden af den, hvor Knud Hornbeck udgravede i 1994.

I 2017 – i forbindelse med den førnævnte kloakreparation ved Borgmestergården i Nyborg (ØFM 915 Borgmestergården) lykkedes det at datere en egepæl fra voldgravens kantsikring dendrokronologisk til 1274 (fig. 11) (Trælaboratoriet Worianum: VM 2464). Her må dog tages det forbehold, at det ikke vides med sikkerhed, hvorvidt pælen stammer fra kantsikringens ældste fase. I 1994 sås således tydeligt pælerækker fra flere faser af kantsikrin-

Fig. 12. Oversigtsplan, der viser de to felter på parkeringspladsen foran den gamle Nørrevold Skole (nuværende Teknisk forvaltning). Illustration: Østfyns Museer 2023.

Plan showing the two excavation trenches in the car park in front of the old Nørrevold School.

Fig. 13. Dybt under nuværende gadeniveau sås områdets oprindelige vækstlag. Herover og i forbindelse med renæssancens omfattende fæstningsbyggerier er senere tilført 3,7 m ler. Foto: Østfyns Museer, 2019.

Deep below the current street level, the area's original soil was found. On top of this and in connection with the extensive Renaissance fortress construction, 3.7 metres of clay was later added.

gen. Dateringen til anden halvdel af 1200-tallet stemmer dog meget godt overens med dateringen af de førnævnte dyreknogeter, der blev fundet i det påførte planeringslag af ler direkte oven på områdets oprindelige væksthorisont. De to dateringer (dyreknogeter = planering og egetræ = voldgrav) er således en smule ældre end de ældste dateringer på gadenettet i den midterste og sydlige del af byen. De godt og vel 20-25 år herimellem kunne pege i retning af en proces, hvor man først har byggemodnet og sikret området (voldgrav og palisade) forud for opførelsen af parceller og huse – dvs. en planlagt bygge- og udviklingsfase i byen.

Der er således en tidsmæssig forskel mellem borgens voldgrav (dateret 1209/10) og den ældste datering af byen voldgravssystem (dateret 1274) på 64 år.

Hertil skal nævnes, at en del af det sydlige voldgravsforløb i 1985 blev fredet under navnet *Rosenbækken*, hvor den tolkedes som Nyborgs middelalderlige bymur sat i kampesten. Senere undersøgelser har vist, at der er tale om en kampestenkantsikring af 1600-1700-tallets skidtrende – også kaldet *Rosenbækken* – der rigtig nok er placeret midt i det gamle middelalderlige voldgravsforløb, men

ikke er den oprindelige voldgrav eller bymur (ØFM 1100 Rosenbækken 2020). Byens behov for gennemstrømmende vand ændrede sig ikke, og i takt med at de gamle og ikke længere nødvendige voldgrave langsomt blev fyldt op med affald, blev det nødvendigt at kantsikre vandets fortsatte gennemløb. Dette skete flere gange, og undersøgelser har indtil videre påvist to "ikke middelalderlige" 1600-1800-tals kantsikringer uden fortifikatorisk betydning.

Den nordlige bygrav

Den nordlige middelalderlige voldgrav blev første gang sikkert påvist under kampagnen ØFM 1012 Nørrevoldgade 2019. Parkeringspladsen foran den tidligere Nørrevold Skole (nuværende Teknisk Forvaltning) skulle omlægges med ny belægning, tilhørende kloakering samt forskønnende elementer i form af nye træer på pladsen. I forbindelse hermed blev udført en arkæologisk undersøgelse med to felter, der skulle vise sig at ændre opfattelsen af den middelalderlige topografi i området væsentligt (fig. 12).

Et nord-sydgående snit (felt 1) viste, at der var tilført

enorme mængder ler til området. Fra parkeringspladsens topflade i kote 5,50 m og ned til strandengens oprindelige flade sås skiftevis lag af påført ler og enkelte påførte eller ophobede kulturlag. Undergrund blev erkendt i kote 1,20 m, og direkte herover sås et 0,5 m tykt stærkt organisk lag, der tolkes som områdets oprindelige flade. Gennem tid er der således tilført 3,80 m opfyld til området (fig. 13).

Det stærkt organiske lag blev forsejlet af et 0,5 m tykt lag af blåler, der desværre ikke kunne dateres nærmere, men som sandsynligvis skal kobles til en senere sløjfning og opfyldning af byens grav. Felt 2 (umiddelbart syd herfor) ramte nemlig ned i nordsiden af den nordlige voldgrav. Udgravningen måtte stoppe i kote 0,31 m dvs. 4,2 m under terrænet og 0,89 m under det undergrunds niveau, som blev erkendt i felt 1. Det var tydeligt, at graven (og opfyldningen) fortsatte længere ned, men desværre også at gravemaskinen var løbet tør for rækkevidde. Opfyldningen bestod af blåler iblandet plamager af kulturjord (fig. 14). I opfyldningen blev der fundet rester af padderokke, hvorfra to stængler blev sendt til ¹⁴C-analyse. Padderokkerne – og derved også opfyldningen – blev med 94,5 % sikkerhed dateret til 1420-1525 samt 1460-1645 (Laboratoriet for ¹⁴C-datering, Lunds Universitet: LuS 14928-14929).⁷⁸ Den våde strandeng nord for byen var i første halvdel af 1400-tallet og i forbindelse med yderligere opstemninger af voldgravsanlægget omkring borg og by blevet omdannet til en regulær sø, Svanedammen. Voldgraven var hermed ikke længere nødvendig for byens forsvar, og i 1446 under Christoffer 3. (1440-48) fik de af byens borgere i Nørregade, der ejede jord og ejendom ud mod den nordlige voldgrav, tildelt jordarealet mellem sø og grav, mod at de flyttede byens planker ud til søens kant. Adgang til den vandfyldte grav har således givet mulighed for både adgang til vand, fiskeri, affaldshåndtering m.m. Spørgsmålet er, hvorvidt borgerne har gjort brug af tilladelsen fra 1446, hvor der står, at "huer schall haffue, nyde och beholde" (Kroman 1961: 41). Den ene af padderokkedateringerne er således som minimum 14 år senere end 1446, hvor det vides, at Nørregades borgere får adgang til området.

Direkte over den opfyldte voldgrav sås et lag muldjord (væksthorisont), der indikerer, at området må have stået åbent i et antal år, inden renæssancens fæstningsbyggerier påbegyndtes. Senere påførte lerlag skal dateres til tiden omkring Christian 3. (1536-1559), som i 1540 igangsætter en større udvidelse og fornyelse af fæstningen omkring borg og by. Første fase involverer opførelsen af kurtiner og runddele (Sørensen 2019: 102-106).

At voldgravens "liv" fortsætter, kan bekræftes af en arkæologisk undersøgelse fra 2020 (og 130 m længere mod øst), hvor der igen var kontakt med den nordlige bygrav (ØFM 1118 Erik Ballings plads). Ud for Nyborgs Biograf - Vægttergade 9 - skulle en mindre plads omlægges til et nyt attraktivt byrum med ny belægning og beplantning. Pladsen fik navnet "Erik Ballings plads". Også her kunne konstateres, at der i renæssancen og i forbindelse med Chri-

stian 3.'s og senere fæstningsbyggerier blev tilført enorme mængder ler til området. Fra fortovsniveaue i kote 4,8 m blev afgravet et 1 m tykt lag af stærkt forstyrret kulturjord til kote 3,8 m, hvor en ren flade så dagens lys, og anlæg fra renæssance/fæstningstid lå bevaret, bl.a. resterne fra en kampestenssat brønd og en latrintønde med tøndebånd af jern. For at nå ned til moræneøens skrå sider, de middelalderlige kulturlag og den middelalderlige voldgrav måtte der graves væsentligt dybere. Målet var at komme i kontakt med den sydlige del af byens nordlige bygrav og søge oplysninger om dels gravens bredde og forløb, og dels hvor terrænet begynder at stige op mod "bybakken", hvorpå byen blev opført. Et nord-sydgående snit blev etableret ca. midt på pladsen. 2,6 m nede sås de første affalds- og udsmidningslag fra tiden før renæssancefæstningens opførelse i 1540'erne. Affaldslagene skrånede her nedad i en ca. 35-30 graders vinkel (grundet bybankens skrå sider), hvorimod de overliggende opfyldningslag fra fæstningsbyggeriet lå plant.

De middelalderlige affaldslag blev registeret med en tykkelse på omtrent 1,5-2 m, men blev ikke gravet i bund. I kote 0,4 m stødte maskinen nemlig på otte nedrammede pæle af egetræ, der tilsammen dannede et øst-vestgående forløb, der tolkes som voldgravens sydlige kantsikring. Af de otte pæle var desværre kun én egnet til dendrokronologisk datering. Den blev dateret til 1465 (fig. 15) (FHM 4296/3296). Herved står det klart, at der i 1465 stadig var behov for at kantsikre voldgraven – hvad der også viser dens fortsatte funktion. Den må således være blevet sløjfet et sted mellem 1465 og 1540'erne. Sammenholdes de to udgravninger ØFM 1012 og ØFM 1118 med hinanden, har voldgraven en bredde på ca. 25-30 m, hvad må siges at være ganske imponerende.

Konklusion

De senere års arkæologiske undersøgelser har tegnet et noget anderledes billede af Nyborg bys opståen og udvikling end tidligere erkendt. Først må understreges, at der ingen steder er fundet arkæologiske spor efter en ældre omfattende bybebyggelse inde på det fynske fastland. Inden for de senere år, er der foretaget enkelte arkæologiske undersøgelser i området, som har påvist aktivitet i området men ikke større bebyggelse (OBM 5854, ØFM 783 Nyborg Aktivitetspark 2015; ØFM 1148 Hyrdegyden). Det kan meget vel være borgens middelalderlige ladegård med tilhørende bygninger og aktiviteter, der har skabt forvirring herom.

Således må konkluderes, at den ældste bybebyggelse blev opført øst for borgen (placeringen vi også i dag kender som middelalderens Nyborg). Hermed må ideen om Knud Prislavsen som grundlægger af Nyborg borg og by også endelig kunne skrinlægges. De arkæologiske undersøgelser viser som nævnt, at der ingen steder på moræneøerne, hverken på borg eller by, er fundet genstande, der daterer

ØFM1012 Sydlige felt - sydlige profil

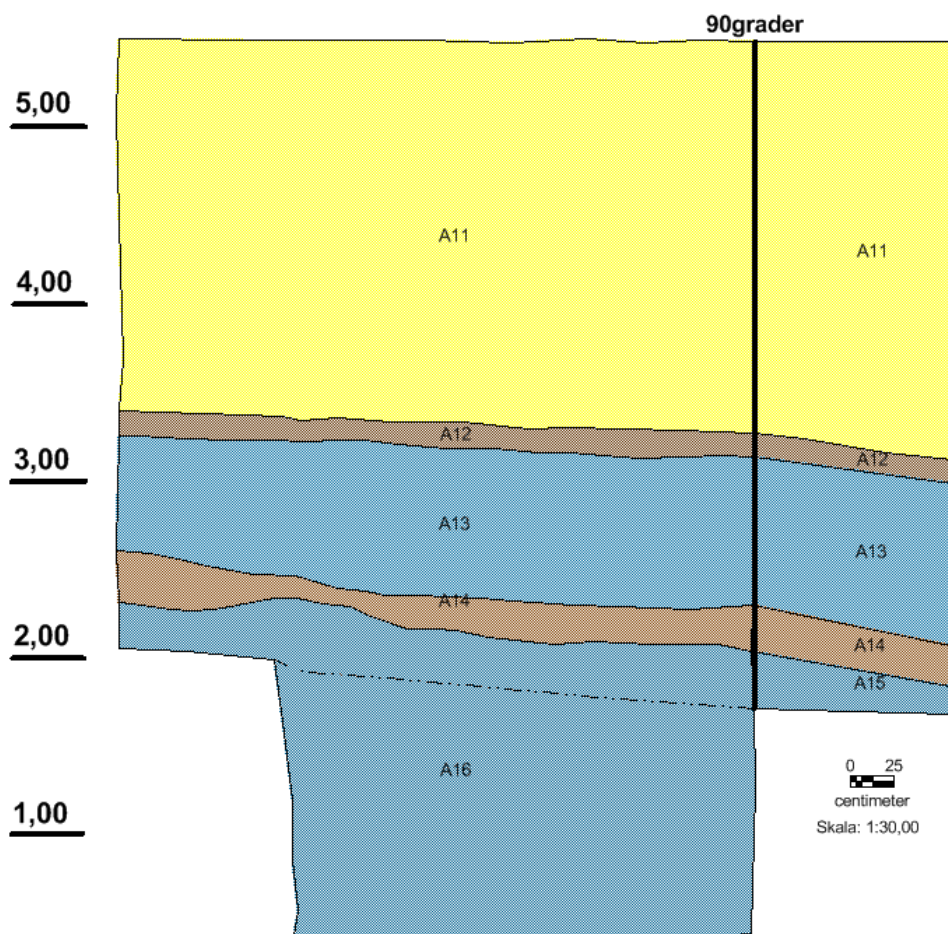

Fig. 14. Felt 2 ramte lige ned i byens nordlige voldgrav. Voldgravens opfyld bestod af blåler med plamager af kulturjord. Foto: Østfyns Museer, 2019. *Deep below the car park, trench 2 came into contact with the city's northern moat.*

Fig. 15. På billedet ses tydeligt, hvor langt under nuværende gadeniveau de middelalderlige affaldslag og voldgravens faskine befinder sig. Foto: Østfyns Museer, 2020.

This image shows how far below the current street level the medieval waste deposits and the moat are located.

sig til 1100-tallet, dvs. tiden omkring Knud Prislavsens (eksempelvis østersøkeramik). Derimod er der forekomster af 1200-tals genstande såsom højmiddelalderlig kandederamik, mønter, samt talrige naturvidenskabelige dateringer.

Voksende byen da op i skyggen af borgen? Det er et spørgsmål, der ofte kan være vanskeligt at besvare, især på grund af manglende præcise dateringer (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 138). De senere års udgravninger i Nyborg – både borg og by – har dog bragt os tættere på en idé herom. En række særegne karakteristika taler her i retning af en planlagt by – eller måske en by, hvor rammerne fra starten var nærmere defineret. Her må nævnes den omfattende planering af både by- og borgbanken, som gik forud for selve bosættelsen og opførelsen af bygningsværker i området. De steder, hvor den oprindelige væksthorisont er blevet påvist, har samtidigt fremstået ”ren” og uden nogen former for middelalderlig kulturpåvirkning dvs. uden spor efter den markante affaldsophobning selv det mindste bysamfund ville generere over kort tid. Det må således konkluderes, at der forud for selve bebyggelsen er foregået et større planlægnings- og anlægsarbejde på moræneøerne, hvorpå byen blev anlagt (ligesom på borg-holmen).

Ligeledes forholder det sig med borgens og byens voldgravssystemer. Vandets godt og vel fem kilometer lange rute fra Vindinge Å og ned til gravene omkring Nyborg i starten af 1200-tallet er i sig selv et imponerende stykke anlægsarbejde, der må have stået en kongelig magthaver bag. Spørgsmålet er dog, hvornår byens grave kom til, samt i hvilket omfang vandet blev ført rundt om byen? Den sydlige bygravs datering er som nævnt 64 år senere end borgens kantsikring. Spørgsmålet er dog, hvorvidt de to voldgravsdateringer ukritisk kan sammenlignes? Der er således næppe megen tvivl om, at den nordlige voldgrav må have haft første prioritet, da beskyttelsen mod landsiden var af langt større betydning end mod syd, idet Nyborg Fjord tæt på borgen og byen var meget lavvandet og således ikke let sejlbare. Voldgravssystemet kan således meget vel være flerfaset og etapedelt. Der mangler stadig præcise dateringer fra den nordlige bygravs ældste fase, før dette spørgsmål kan besvares.

Sammenlignes anlægget med en række andre 1200-tals byvoldgrave (Svendborg 15 m bred, Ribe 10 m bred, Køge 9 m bred, Fåborg 9 m bred, Saksøbing 10 m bred, Søborg 7 m bred) (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 2016-2107), må gravenes bredde på omkring 20-25 m siges at være ganske imponerende. Udover at bidrage til en meget stærk befæstning af borg og by peger de således også i retning af en iscenesættelse af kongelig magt og status, hvad meget vel kan knyttes til borgens og byens funktion som lovfæstet mødested for det danske Danehof.

Byens ældst daterede vejforløb (1200-tallet), der blev fundet skråt løbende over torvet i Nyborg, kunne derimod pege i retning af, at byen – inden for moræneøernes fysiske

rammer – indtil sidste kvartal af 1200-tallet/start 1300-tallet endnu ikke havde fundet sin udformning. Vejforløbet blev som nævnt opgivet til fordel for en ren øst-/vestgående vej- og parcelinddeling af området. Dateringsmæssigt ser dette ud til at falde sammen med etableringen af grenvejene i de øst-vestgående gadeforløb i Mellem- og Søndergade. Fra omkring 1300 ser det således ud til, at Nyborg har fået sit stadigvæk eksisterende regelmæssige gadenet med de tre øst-vestgående hovedgader: Nørregade, Mellemgade og Søndergade og to nord-sydgående tværgader: Korsgade og Adelgade.

Der begynder således – langsomt men sikkert – at tegne sig et klarere billede Nyborgs opståen og udvikling.

Summary

News from Nyborg

Recent archaeology research has painted a somewhat different picture of the origins of the town and castle of Nyborg than previously thought. The top surface of the town does not appear to have the significant accumulations of deposits that are otherwise observed in many of Denmark's medieval towns. Instead, it seems that the sloping sides of the town hills were used for waste disposal, with the layers of waste now well-hidden and difficult to access under massive layers of clay yielding from the construction of the Renaissance fortress (fig. 11; fig. 12; fig. 13; fig. 14; fig. 15). This pattern is also evident in the town's medieval moat (fig. 6; fig. 7; fig. 8).

A particularly intriguing aspect of Nyborg's development is the levelling of both the city and castle bank that preceded the actual settlement and the construction of buildings in the area (fig. 1; fig. 2; fig. 3; fig. 4). The scale of the overall construction work undertaken in Nyborg in the 13th century was immense, particularly in relation to the moat surrounding the castle and town. This project involved an artificially dug canal that channeled water from the small village of Vindinge and the Vindinge stream, 5 km inland, to the area (fig. 9; fig. 10).

The artefact finds associated with the constructions (roads) and buildings date to the 13th century or later (fig. 5). Consequently, earlier hypotheses suggesting that either Cnut Prislavsens (second half of the 12th century) or Margaret I (1375-1412) was the founder of the town must be discounted in favour of dating the settlement to the 13th century.

Furthermore, no convincing evidence of an older town has been found on the "mainland," which some historians propose as the original location of the town. It may very well be that the castle's economic buildings were situated here and have contributed to the confusion.

Litteratur

- Becher, E. 2010: En kongelig by. I: K. Risskov Sørensen (red.): *Nyborg Slot. Kongeborg, fæstning og museum*. Nyborg, s. 103-117.
- Bertelsen, T., K. Eliassen & R. Ilsted Kristiansen (red.) 2015: *Danmarks Kirker, Svendborg Amt*, hft. 9-12. Kirkerne i Nyborg. Vor Frue Kirke. København.
- Christensen, C.A. & H. Nielsen (red.) 1977: *Danmarks Riges Breve*, 1. rk. Bd. 3. København.
- Dahl, B.W. 1995: *Vor kongelige fæstning Nyborg*. Nyborg.
- Eliassen, K. 2008: Blev Nyborg grundlagt af Knud Prislavsen? *Nyborg Før & Nu* 2007. Nyborg Lokalhistoriske Forlag, s. 9-21.
- Elsøe Jensen, J. 1992: *Danmarks Middelalderlige Byplaner. Fyn med omkringliggende øer*. Odense.
- Hahn-Thomsen, P. 1971a: Knud Prislavsen – Nyborgs Grundlægger. *Fynske Årbøger*, s. 7-15.
- Hahn-Thomsen, P. 1971b: *Nyborg i 800 år 1171-1971*, bd. 1 & 2. Nyborg.
- Henriksen, M. B. 2000: Er Hjulby Nyborgs forgænger? *Nyborg Før & Nu* 1999, s.8-16.
- Huitfeldt, A. 1603: *Danmarks Riges Krønike*. Fra kong Dan indtil Knud VI, 9. (2. udg.) København 1978.
- Jørgensen, F. (red.) 1974: *Præsteindberetninger til Ole Worm*. Bd. 2: Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. København.
- Kroman, E. (red.) 1961: *Danmarks Gamle Købstadslovgivning*, bd. 5. Almindelige stadsretter og almindelig købstadslovgivning. København.
- Krongaard Kristensen, H. & B. Poulsen 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus.
- Møller Jensen, J. 2010: Kongeborg, danehof og residensstad. I: K. Risskov Sørensen (red.): *Nyborg Slot. Kongeborg, fæstning og museum*. Nyborg, s. 11-39.
- Møller Jensen, J. 2011: Knuds glemte korstog. En ny historie om Nyborg Slots grundlægger. *Nyborg Før & Nu* 2010., s. 7-15.
- Jensen, N.A. 2002: Den vendiske forbindelse – eller: Hvem var Knud? *Nyborg Før & Nu* 2001, s. 3-21.
- Pontoppidan, E. 1763: *Den Danske Atlas*. Tomus III. Rosenkilde og Bagger 1968.
- Pontoppidan, E. 1763: *Den Danske Atlas*. Tomus VI. Rosenkilde og Bagger 1971.
- Pontoppidan, A. 1935: Nyborg omkring midten af det forrige århundrede. *Historisk samfund for Fyn* 1935, s. 3-28.
- Porsmose, E. 2015: *Kongen kommer. Nyborg – Danmarks Riges Hjerte 1*. Nyborg.
- Roussel, A. 1942: *Danmarks Middelalderborge*. København.
- Skaarup, J. 2005: *Øhavets middelalderlige borge og voldsteder*. Rudkøbing.
- Skaarup, J. 2015: *Middelalderborgen Nyborg. Arkæologiske udgravninger 2009-2014*. Nyborg.
- Sørensen, C. F. 2019: *Nyborg Fæstning. Middelalder & Renæssance*. Nyborg.
- Winkel Horn, Fr. & Lauring P. (red). 1898/1994: *Saxo Grammaticus, Danmarks Krønike*. København.

Udgravningsrapporter og naturvidenskabelige rapporter

Museum Odense:

OBM 3181 Mellemgade

OBM 5854 Grejsdalen Syd

Østfyns Museer:

NOM 6185 Vestervoldgade

ØFM 344 Nyborg Slot 2009

ØFM 562 Turneringspladsen

ØFM 783 Nyborg aktivitetspark

ØFM 915 Borgmestergården

ØFM 1012 Nørrevoldgade

ØFM 1100 Rosenbækken

ØFM 1118 Erik Ballingsplads

ØFM 1148 Hyrdegyden

ØFM 1262 Mellemgade 9.

ØFM 1289 Adelgade

Dendrokronologi:

Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser: NNU rapport 51, 2012: Orla Hylleberg Eriksen.

Afdeling for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum.: FHM 4296/3296, 2020: Jonas Ogdal Jensen.

Trædateringslaboratoriet Wormianum Moesgård: WM 2464, 2017: Kjeld Christensen & Inger Laigaard.

¹⁴C-dateringer:

Lunds Universitet, Geologiske Institutionen, Laboratoriet for ¹⁴C-datering: LuS 13017-13019.

Lunds Universitet, Geologiske Institutionen, Laboratoriet for ¹⁴C-datering: LuS 14928-14929.

Poznań Radiocarbon Laboratory: 20773/23

Poznań Radiocarbon Laboratory: 21066/23

Slutnoter

- ØFM 915 Borgmestergården/ Lunds Universitet, Geologiske Institutionen, Laboratoriet for ¹⁴C-datering: X502/LuS 13017 = 680 +- 40X503 /LuS 13018 = 660 +- 35, X504/LuS 13019 = 630 +- 30.
- Kalibrerede dateringer: X501: 68.2% probability 1275AD (41.9%) - 1310AD. 1360AD (26.3%) - 1385AD. 95.4% probability 1260AD (56.8%) - 1325AD. 1340AD (38.6%) - 1395AD. X502: 68.2% probability 1280AD (35.6%) - 1310AD. 1360AD (32.6%) - 1390AD. 95.4% probability 1270AD (49.6%) - 1325AD. 1340AD (45.8%) - 1395AD. X503: 68.2% probability 1290AD (25.9%) - 1320AD. 1345AD (42.3%) - 1395AD. 95.4% probability 1285AD (95.4%) - 1405AD.
- ØFM 1262 Mellemgade 9/ Poznań Radiocarbon Laboratory Jnr: 20773/23: X2(A) = 580 +- 30 BP, X2(B) = 635 +- 30 BP, X2(C) = 565 +- 30 BP, X3 = 570 +- 30 BP, X4 = 620 +- 30 BP, X5 = 650 +- 30 BP, X6 = 650 +- 30 BP, X7 = 695 +- 30 BP.
- Kalibrerede dateringer: X2(A): 68.3% probability: 1322AD (48.8%) - 1357AD. 1391AD (19.5%) - 1406AD. 95.4% probability: 1305AD (64.6%) - 1365AD. 1383AD (30.9%) - 1419AD. X2(b): 68.3% probability: 1299AD (28.6%) - 1322AD. 1357AD (39.7%) - 1391AD. 95.4% probability: 1289AD (95.4%) - 1397AD. X2(c): 68.3% probability: 1325AD (40.3%) - 1353AD. 1394AD (28.0%) - 1411AD. 95.4% probability: 1308AD (53.7%) - 1363AD. 1386AD (41.8%) 1425AD. X3: 68.3% probability: 1324AD (44.1%) - 1355AD. 1393AD (24.1%) - 1409AD. 95.4% probability: 1306AD (57.7%) - 1364AD. 1385AD (37.7%) - 1424AD. X4: 68.3% probability: 1302AD (28.8%) - 1328AD. 1347AD (22.1%) - 1369AD. 1379AD (17.4%) - 1395AD. 95.4% probability: 1296AD (95.4%) - 1400AD. X5: 68.3% probability: 1295AD (28.2%) - 1317AD. 1360AD (40.1%) - 1388AD. 95.4% probability: 1281AD (44.7%) - 1328AD. 1345AD (50.8%) - 1395AD. X6: 68.3% probability: 1295AD (28.2%) - 1317AD. 1360AD (40.1%) - 1388AD. 95.4% probability: 1281AD (44.7%) - 1328AD. 1345AD (50.8%) - 1395AD. X7: 68.3% probability: 1278AD (57.6%) - 1301AD. 1371AD (10.7%) - 1377AD. 95.4% probability: 1270AD (69.4%) - 1316AD. 1360AD (26.1%) - 1388AD.
- ØFM 1289 Adelgade / Poznań Radiocarbon Laboratory Jnr: 21066/23: X1(A) = 1480 +- 30 BP, A5(B) = 620 +- 30 BP, X7 = 450 +- 30 BP.
- Kalibrerede dateringer: X1(a): 68.3% probability: 1421AD (68.3%) - 1446AD. 95.4% probability: 1407AD (95.4%) - 1456AD. X5(b): 68.3% probability: 1302AD (28.8%) - 1328AD. 1347AD (22.1%) - 1369AD. 1379AD (17.4%) - 1395AD. 95.4% probability: 1296AD (95.4%) - 1400AD. X7(b): 68.3% probability: 1431AD (68.3%) - 1456AD. 95.4% probability: 1413AD (95.4%) - 1480AD.
- ØFM 1012 Nørrevoldgade / Lunds Universitet, Geologiske Institutionen, Laboratoriet for ¹⁴C-datering: X1(A)/LuS 14928 = 415 +-40 BP, X1(B)/LuS 14929 = 335 +- 40.
- Kalibrerede dateringer: X1: 68.2% probability 1430AD (59.6%) - 1495AD & 1600AD (8.6%) 1615AD. 95.4% probability 1420AD (75.7%) - 1525AD & 1570AD (19.7%) 1635AD. X2: 68.2% probability 1490AD (21.1%) - 1530AD & 1540AD (47.1%) - 1635AD. 95.4% probability 1460AD (95.4%) - 1645AD.

Vejle i højmiddelalderen

Infrastruktur og gadebelægninger som spejl for urbanisering

Af Esben Klinker Hansen

Indledning

Denne artikels mål er at undersøge byudviklingen i Vejle i højmiddelalderen gennem et arkæologisk blik på byens infrastruktur og gadebelægninger. Vejles strukturerede net af kanaler og udnyttelse af Grejsåens vand er efter danske forhold unik, og anlæggelsen af dette system, samt et gadenet og en kongelig borg repræsenterer en betydelig fase i byens middelalderlige urbaniseringsproces. Artiklen forsøger at belyse, hvordan disse fysiske elementer er indikerende og daterende for urbaniseringen, samt sigter efter at forstå byen i en bredere kontekst af middelalderens bylandskaber i Danmark og Europa.

Undersøgelsen baserer sig på en analyse af arkæologiske rapporter og fund fra de sidste cirka 40 års byarkæologiske undersøgelser i Vejle, perspektiveret gennem nærliggende komparativer og de senere års forskning i danske middelalderbyers udvikling på landsplan. Undersøgelsen begrænses af de skriftlige kilders knaphed og de, især ældre, undersøgelses sporadiske og begrænsede karakter. Sammen med nyere tids ødelæggelser og forstyrrelser bevirker dette, at data fortsat er begrænset, og denne artikel skal derfor betragtes som en foreløbig status over vores viden om byens udvikling og et bud på, hvornår vi ser den ældste, betydelige fase i byens urbanisering.

Byens udvikling i middelalderen - et kort rids

Vejle er sandsynligvis opstået som en middelalderlig torveby. Byen ligger i bunden af Vejle Fjord, på et terræn, der hæver sig let mod vest med højeste punkt på en bakke, hvor byens centrum stadig er i dag (fig. 1). Den middelalderlige bykerne har dengang været afgrænset af vandfyldte grave, forsynet med vand fra Grejs Å og har i grove træk ligget i området mellem gaden Flegborg i nord, Sønderåen i syd, Dæmningen i øst og Blegbanken i vest. Indsejlingen til den oprindelige havn er sket ad Sønderåen ind mod Sønderbro. Den kongelige borg, Borgvold, har vogtet byen og indsejlingen (Hvass *et al.* 1997: 56).

Skønt der er foretaget enkelte, lidt større byarkæologiske undersøgelser, må byen stadig betragtes som så sporadisk belyst, at billedet ind til videre er meget ufuldkomment. Syd for Sct. Nikolai Kirke, der antagelig stod færdig omkring 1250, er udgravet dele af et stolpebygget hus, som udgraverne typologisk og noget usikkert har dateret til tiden omkring 1100 (Kaldal Mikkelsen 1992).¹ Huset er ikke

naturvidenskabeligt dateret, og fundet er i sig selv ikke en sikker indikator for bydannelse. Det er tidligere anset for sandsynligt, at byen etablerer sig i løbet af 1100-tallet (Hvass *et al.* 1997: 70). Dog har vi stadig kun sikre arkæologiske fund i byen fra engang i løbet af 1200-tallet. I området ved Grønnegade, nord for Sct. Nicolai Kirke og Kirketorvet, er der fundet store mængder keramik fra 1200-tallet. I området ved Blegbankens sydlige del er der udgravet for at klarlægge Midtåens struktur og alder, før området blev bebygget. Det ældste kulturlag var udsmidt, antagelig fra 1200-tallet. Senere i middelalderen udbygges byen mod nord i området omkring Nørregade, som antagelig daterer sig til senmiddelalderen (Klinker Hansen *et al.* 2020).

Bevaringsgrad, brande og krige

Byen har oplevet ganske mange hændelser, som har påvirket bevaringstilstanden af både bygningsmassen og de arkæologiske spor. I 1524 blev Vejle ramt af en brand, der ødelagde "den største og bedste part af byen." Denne brand havde betydelige konsekvenser og nødvendiggjorde skattefritagelser i tre år for at hjælpe med genopbygningen. Endnu en brand ramte byen i 1546, og denne gang blev der også ydet skattefritagelser i tre år for at afhjælpe skaderne. I 1553 blev Vejle hærget af en tredje brand, hvilket igen resulterede i skattefritagelser, dog denne gang kun for ét år. Byen oplevede en omfattende brand i 1595, hvor en stor del af byen, herunder Møllen, Fiskergade og Søndergade blev ødelagt. Dette medførte ødelæggelsen af 87 gårde og boliger. "Den store Ildebrand" 23. april 1786 ødelagde 30 huse i Nørregadekvarteret (Hvass *et al.* 1997: 113-114, 138, 145).

I 1660-tallet var byen genstand for tre fjendtlige besættelser, som forårsagede store ødelæggelser i byen. Bedst belyst i kilderne er hændelserne under Kejserkrigen 1627-1629. Christian 4.s engagement som holstensk fyrste i 30-årskrigen og hans nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626, bevirkede, at der i 1627 trængte katolske, kejserlige tropper ledet af Albrecht von Wallenstein op gennem Jylland. Efter at byen først var blevet plyndret af hvervede tropper på dansk side, ankom Wallensteins kejserlige tropper 2. oktober 1627 og indkvarterede sig med to rytterkompagnier inklusiv 300 heste samt to fodfolkskompagnier, i alt 600 mand. En del af tropperne bemægtigede sig rådhuset og kirken og gik i gang med at forskanse sig med skanser og palisader. Latinskolen, skolemesterens og børnenes boliger, samt kirkegårdsmuren blev nedbrudt, og stenene brugtes til bl.a. til et vagthus på torvet og en vin-

Fig. 1. Forenklet illustration af middelalderlige Vejles bylandskab. I syd Sønderbro og havnen. Kongeborgen, Borgvold, beskyttede byen og indsejlingen. Vand fra Grejs Å løb i kanaler omkring byen, definerende byens afgrænsning og gav vand til byens mølle nær borgen. Sognekirken Sct. Nicolai lå i byens østlige del, mens Sortebrødreklostret kom til i 1300-tallets begyndelse på byens højeste punkt. Hovedgaderne var omtrent som nu. Fra Hvass *et al.* 1997: 66.

Simplified illustration of medieval Vejle. Sønderbro and the harbour to the south, with the royal castle protecting the town and harbour entrance. Water from Grejs Å flowed in canals around the town, defining its boundaries and supplying water to the town's mill. The St Nicolas' parish church was in the eastern part, while the Dominican monastery was established in the early 14th century on the highest point. The main streets were like today.

debro ved Nørreport. Efter Kejserkrigens afslutning i 1629 var omkring 200 huse i Vejle nedbrændt og ødelagt, mens kirken, Sønderbro, vandmøllen og rådhuset var i en meget dårlig forfatning og behøvede reparationer. Om de svenske

troppers ophold i Vejle 1644-45 under Torstenssonkrigen ved vi, at besættelsesmagten tog Rådhuset i anvendelse som hovedkvarter, nedbrød huse på rådhuset for bedre udsyn samt omdannede Nørre- og Sønderport til

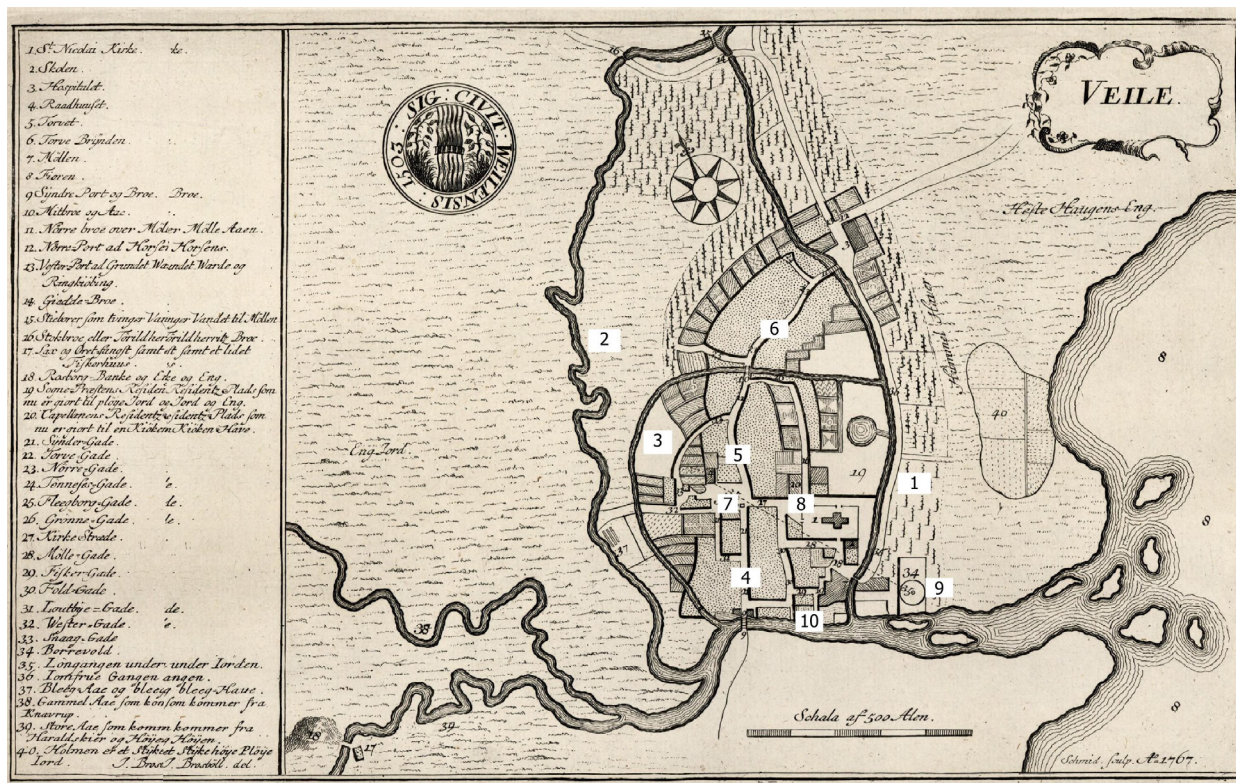

Fig. 2. Pontoppidans kort over Vejle By, 1767. Øst om byen løber kanalen Mølleåen (1), mod vest løber Omløbsåen, også kaldet Blegå (2). Begge forsynes med vand af Grejså. Uden om den ældste bykerne løber Midtåen (3). Byens hovedfærdsselsåre fra syd mod nord var Søndergade (4), Torvegade (5) og Nørregade (6). Centralt i byen ses Rådhusstorvet (7), hvor tidligere Sortebrødre klosteret lå. Den øst-vestlige færdsselsåre var strækningen Kirkegade (8), som løb ud i Blegbanken mod øst. Borgen Castrum Wæthel (9), også kaldet Borgvold, lå øst for byen tæt på indsejlingen til havnen (10). Efter Pontoppidan 1767: Den Danske Atlas, Tomus V, del 2. Redigering: Esben Klinker Hansen.

Map of Vejle, 1767. The Mølleå canal (1) runs east of the city, with Omløbsåen (2) to the west. Midtåen (3) encircles the oldest part of the city. The main north-south roads were Søndergade (4), Torvegade (5), and Nørregade (6). The central square, Rådhusstorvet (7), was the former site of the Dominican monastery. Kirkegade (8) was the main east-west route. The Castrum Wæthel castle (or Borgvold) (9) was located east of the city near the harbour (10).

vagthuse. Torstenssonkrigen kan have ødelagt omtrent en fjerdedel af husene i byen, samt kostede de omliggende skove et betydeligt tab i tømmer. Om Vejles skæbne under krigen 1657-1660 findes kun få kilder. Vi ved dog, at byen hærgedes, ikke alene af de svenske tropper, men også af de polske hjælpetropper, som Kurfyrsten af Brandenburg sendte til Danmarks undsætning. En del af de bedste huse og gårde blev ødelagt. For at gøre ondt værre ramtes byen i 1659 af pest (Worsaae 1841: 175-205, Hvass et al. 1997: 146-158).

Infrastruktur: vandløb, kanaler og åhavn

Vejle by er omkranset af to naturlige å-systemer. Vejle Å løber syd for byen og benævnes også Sønderå på den strækning, som ligger tættest på byen og havnen. Grejs Å løber fra nord gennem Grejsdalen og ned mod byen. Den blev yderligere opdelt i Omløbsåen, Mølleåen og den nu forsvundne Midtå (fig. 2). Meget tyder på, at i hvert fald store dele af disse tre vandløb reelt er gravede kanaler (Ki-

ffer-Olsen 1984: 9-12). Der er udført meget få arkæologiske undersøgelser og observationer, som dog tyder på, at systemerne har en betydelig alder og særlige funktioner.

Midtåen "omkransede" størstedelen af den allerældste bykerne. Forløbet fra forbindelsen med Mølleåen i nordøst til Sønderå i sydvest antyder, at åen er kunstigt anlagt. Dette blev bekræftet under en forundersøgelse forud for byggeri af en skolebygning 1983 (fig. 3). Her ramte en søgegrøft nemlig tværs gennem den sydvestlige del af Midtåen (Eriksen 1983).² Det kunne observeres, at man ved anlæggelsen af Midtåen havde gravet igennem den naturlige lagfølge i undergrunden og det ældste tørvekulturlag. Åen, eller rettere den gravede kanal, var efter anlæggelsen næsten 23 meter bred. Aflejringer indikerer klart, at der har været strømmende vand i åens fulde bredde. Åen ses at være gradvist forsumpet og reduceret, indtil der til sidst har været et beskedent ca. 1 meter bredt åløb, som blev endelig opfyldt i slutningen af 1800-tallet. Et forholdsvis begrænset keramisk materiale lod udgraverne datere anlæggelsen af Omløbsåen til 1200-tallet. Det var opfattelsen, at åen var tilgroet senest i løbet af 1400-tallet. Under

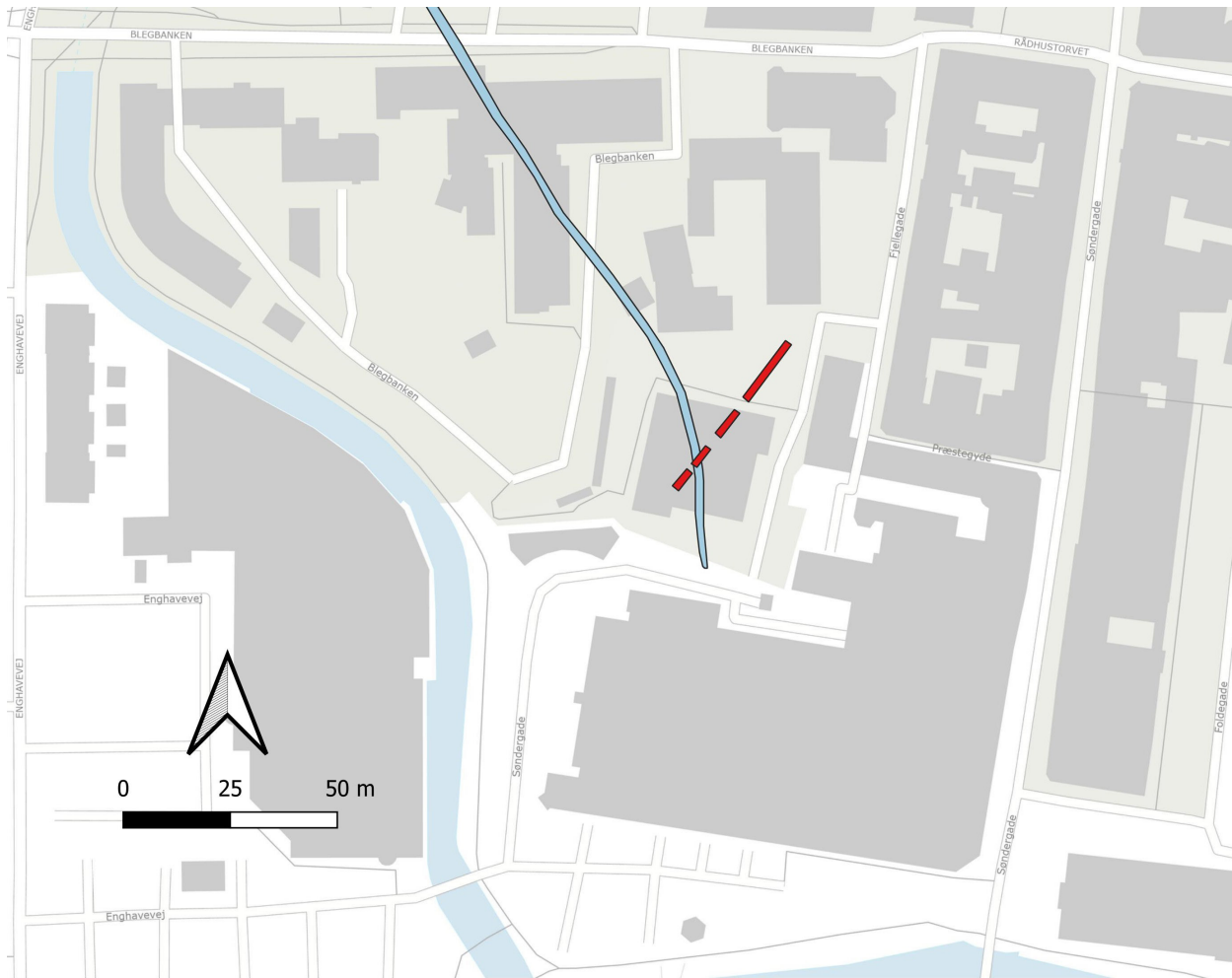

Fig. 3. Undersøgelsen af Midtåen. Placeringen af felter markeret med rødt. Undersøgelsen skar den nu opfyldte Midtå, markeret med lyseblåt, her rekonstrueret ud fra de høje målebordsblade. Illustration: Esben Klinker Hansen.
Excavation of Midtåen with trenches marked in red. The reconstructed course of the Midtå shown in blue.

udgravningen fandtes pælerækker bestående af i alt syv pæle, hvoraf der kunne udføres dateringer på tre, nemlig til årstallene omkring 1161, 1482 og 1497 e.Kr. Den ældste datering blev ifølge det dendrokronologiske laboratorium inkluderet i rapporten med visse forbehold. Pælene fra 1400-tallets sidste del ansås for mere sikre.³ Udgraverne havde vanskeligheder med at relatere pælene sikkert til de faser, som var observeret i undersøgelsen, dog må der være tale om, at der sidst i 1400-tallet kan være udført udbedringsarbejder, f.eks. i form af brinkforstærkninger (fig. 4).

Skønt ingen arkæologiske undersøgelser foreløbig kan understøtte dette, så fremstår Mølleåen som en kunstigt anlagt å på grund af sit retlinjede forløb, der ses tydeligt selv på de ældst kendte kort. En mølledæmning på åens østside havde til formål at fastholde åens løb og sikre tilløb til den mølle, som fandtes ved åen. I 1683 nævnes det specifikt, at vandet dirigeres mod møllen ved hjælp af en dæmning, og at vandet ofte bryder ud. Denne dæmning refereres der sandsynligvis allerede til i 1339, hvor der omtales risikoen for dæmningsbrud. En sen kilde fra 1778 nævner, at Mølleåen sandsynligvis er gravet, men at

Fig. 4. Snit gennem Midtåen, udgravningssituation 1983 (VKH 1103 Midtåen). Der blev fundet kulturlag fra 1200-tallet og nedhamrede pæle, antagelig brinkforstærkning. Foto: Vejlemuseerne.
Cross-section of Midtåen, from a 1983 excavation. Deposits and wooden posts from the 13th century were found.

tidspunktet for dette er ukendt. Der er altså betydelige indikationer på, at Mølleåen er menneskeskabt, og det er sandsynligt, at dette skete enten samtidig med eller før anlæggelsen af Midtåen. Det kan nævnes, at Mølleåen i dag er delvist rørlagt, og at vejstrækningen, hvor den har ligget/ligger, kaldes for Dæmningen. Omløbsåen er, ligesom Mølleåen, ikke undersøgt arkæologisk, men det er foreslået, at også dette vandløb skulle være helt eller delvist kunstigt anlagt (Kieffer-Olsen 1984: 10-11).

Byens gamle åhavn ved Sønderåen er sparsomt belyst, dog vidner et sjældent fund om skibsfarten til byen. Under udvidelse af det såkaldte Hafniahus, nord for Sønderåen, omtrent mellem Dæmningen og Sønderbro, udgravede Vejlemuseernes arkæologer i 1980 resterne af et skib. Fundet viste sig at være velbevarede rester af et fladbundet, kravelbygget nederlandsk skib, der har været omtrent 18 m langt og 5 m bredt. Skibet, der grundet fundomstændighederne blev kaldt Hafniaskibet, kan ifølge dendrokronologiske dateringer være bygget i 1570'erne. Årsagen og tidspunktet for forliset er ukendt, men skibet kan have været i anvendelse til engang i begyndelsen af 1600-tallet. Fundet er dermed et tidligt eksempel på den omfattende handel, som foregik mellem Nederlandene og Danmark i renæssancen. Lige så vel vidner fundet om, hvor langt relativt store handelsskibe kunne løbe ind, idet vragefsstedet ligger kun omtrent 60-70 meter fra Søndergade (Klinker Hansen et al. 2020).⁴

Infrastruktur: gader og veje

Byens vigtigste færdselsårer til lands var allerede fra engang i 1200-tallet og langt op i tid det nord-syd gående forløb Nørregade-Torvegade-Søndergade samt den øst-vestgående Blegbanken-Kirkegade. Førstnævnte strækning undersøgtes arkæologisk i årene 1999-2001, mens sidstnævnte blev undersøgt i 2019.

I Søndergade fremkom flere belægningslag. Den ældste brolægning bestod af småsten, samt i gadens sydlige del, ned mod Sønderå, af en belægning af tværlagte 20-30 cm brede planker. Det var derimod meget få daterende genstandsfund, og da plankerne bestod af bøgetræ, måtte en dendrokronologisk datering opgives (Zinglensen 1999).

Under udgravninger i Torvegade fremkom i forbindelse med renovering af belægning og ledningsnet i 2000 nogle særdeles velbevarede strækninger af en vejbelægning i flere faser. Undersøgelsen dækkede flere grøfter i Torvegade ned mod den nu rørlagte Midtå, der skærer gaden, der hvor gaderne Flegborg og Vissingsgade ligger i dag (Zinglensen 2001).

Den ældste vej var en simpel belægning af småsten anlagt direkte på undergrunden, muligvis efter afgravning af ældre lag og muld. Denne belægning er efterfølgende blevet dækket af affaldslag, indeholdende keramik, tegl,

Fig. 5. Udgravning afslørede i 2000 velbevarede gadebelægningslag i Torvegade. Her ses den mere kraftige og markante belægning, antagelig fra midten af 1300-tallet. Foto: Vejlemuseerne.

Well-preserved street pavements were found in Torvegade in 2000. The robust paving shown here is likely from the mid-14th century.

læder og jerngenstande, som f.eks. en hestesko. Dette lag dateredes af udgraverne til tiden efter 1250, baseret på keramik og tilstedeværelsen af tegl. På et tidspunkt, sandsynligvis i tiden omkring 1350, bliver der anlagt en mere robust brolægning af større knoldesten, kantet i vest af større flade sten (fig. 5). En del af denne yngre brolægning blev bevaret in situ og kan derfor stadig ses under en glasmonter i Torvegade.

Nørregade, som ligger i forlængelse af Torvegade, men nord for Midtåen, undersøgtes i 2001, ligeledes på grund af renoveringsarbejder. Her kunne udgraverne dog konstatere, at bevaringsforholdene var ringere end i Torvegade. Dog blev der, trods massive forstyrrelser forårsaget af 1600- og 1700-tallet og senere, fundet dele af vejbelægningslag. Den ældste belægning blev keramisk dateret til senmiddelalderen (Wangsgaard Jürgensen 2001).

Et større renoveringsprojekt gav i 2019 mulighed for at undersøge strækningen Blegbanken-Kirkegade, der

Fig. 6. Overvågningen påviste rester af en gadebelægning i Kirkegade fra sidste fjerdedel af 1200-tallet til begyndelsen af 1300-tallet. Belægningen var anlagt på undergrund med håndstore og mindre sten. Fylden omkring stenene (lag 116) samt laget umiddelbart herover (lag 117) er ¹⁴C-dateret. Foto: Vejlemuseerne.

Remains of street pavement in Kirkegade from the late 13th to early 14th centuries. The pavement was laid directly on the subsoil. The soil around the stones and the deposit above was radiocarbon-dated.

som nævnt udgør middelalderbyens øst-vestlige hovedfærdselsåre. Under udskiftning af rør i den del af Kirkegade, som ligger mellem Sct. Nicolai Kirke og Rådhusstorvet, fremkom en vejbelægning, som kunne observeres over ca. 22 m (Klinker Hansen & Risskov Pedersen 2024). Omtrent 7,5 m af vejen var velbevaret og synlig i fladen, mens resten udelukkende kunne ses i profiler og i små felter i forbindelse med nedgravninger til stikledninger. Vejen bestod af håndstore og mindre sten, som var lagt direkte på undergrunden (fig. 6). Den bedst bevarede del lå østligt i tracéet. Selvom vejen kunne observeres over 22 m i øst-vestlig retning, blev dens nord-sydlig udstrækning kun spora-

disk observeret og næppe i fuld bredde, på grund af mange ledninger i gaden. Nord-sydlig udbredelse observeres kun ved nedgravninger til stikledninger mod nordsiden af Kirkegade. I den østlige del af vejforløbet, som var bedst bevaret, udgjorde bredden 3,1 m, mens den vestlige ende kunne observeres i 2,9 m bredde.

Umiddelbart over belægningen fandtes flere aktivitetsslag, som indeholdt dyrekogler og højmiddelalderlig, glaseret kandekeramik. Der blev foretaget ¹⁴C-dateringer af trækul fra fylden omkring stenene samt fra smudslaget direkte over selve belægningen (Goslar 2021). Overordnet

Prøve	Ukalibreret datering (BP)	Kalibreret datering, AD 68,3%	Kalibreret datering, AD 95,4%	Materiale	Kontekst
VKH8029X500D	675 +-30	1282-1305	1277-1321	Bøg	Lag 116, fyld omkring vejbelægning
VKH8029X502A	685+-30	1280-1303	1274-1319	Pil/poppel, gren	Lag 117, Aktivitetsslag lige over vejbelægning lag 116
VKH8029X502C	625+-30	1301-1327	1295-1399	El, gren/ynge stamme	Lag 117, aktivitetsslag lige over vejbelægning lag 116

Fig. 7. Fig. 7. ¹⁴C-dateringer af gadebelægningen i Kirkegade (Goslar 2021). Radiocarbon dates of the street pavement in Kirkegade.

set placerer i alt tolv dateringer vejforløbet i perioden sent 1200-tal til hele 1300-tallet. Ved udelukkende at fokusere på ^{14}C -dateringer udført på materiale med laveste egenalder, kunne nogle mere nøjagtige dateringer observeres (fig. 7).

Med rimelighed kan det derfor fremføres, at gadebelægningen blev etableret i perioden fra sidste fjerdedel af 1200-tallet til første fjerdedel af 1300-tallet. I forbindelse med en udgravning forud for en supercykelsti i 2017, blev der observeret lignende lag i en profil lidt østligere i Kirkegade. Kirkegades belægning har, med sin opbygning af et stenlag på undergrund, med sand og grus imellem, lighed med andre højmiddelalderlige gadebelægninger fra en række danske byer (Koch 2000: 239-271).⁵

Omtrent 40 m syd for belægningen i Kirkegade fand-

tes i 2021 en beskeden del af en belægning, hvor Kirketorvet munder ud i den nord-sydgående Foldegade. Vejbelægningen var opbygget af jævnt og plant udlagte 5x10 cm store sten, omgivet af mørk humøs fyld. Belægningen var anlagt på et let humøst planeringslag og altså ikke på ren undergrund. Der blev udtaget floteringsprøver både fra fylden omkring belægningen og af planeringslaget under den. Vejbelægningen kunne på baggrund af ^{14}C -dateringer siges at være anlagt i perioden fra midt i 1400-tallet til første tredjedel af 1500-tallet (Goslar 2023). På denne baggrund må det være sandsynligt, at Foldegade også har belægning i hvert fald i middelalderens sene del (Lauridsen & Klinker Hansen 2023).

I Grønnegade, nord for Kirkegade, er der fundet spor efter gadebelægning ud for nr. 35-37. Fundet fremkom ved kloakgravning i sommeren 1929. Omtrent en meter under

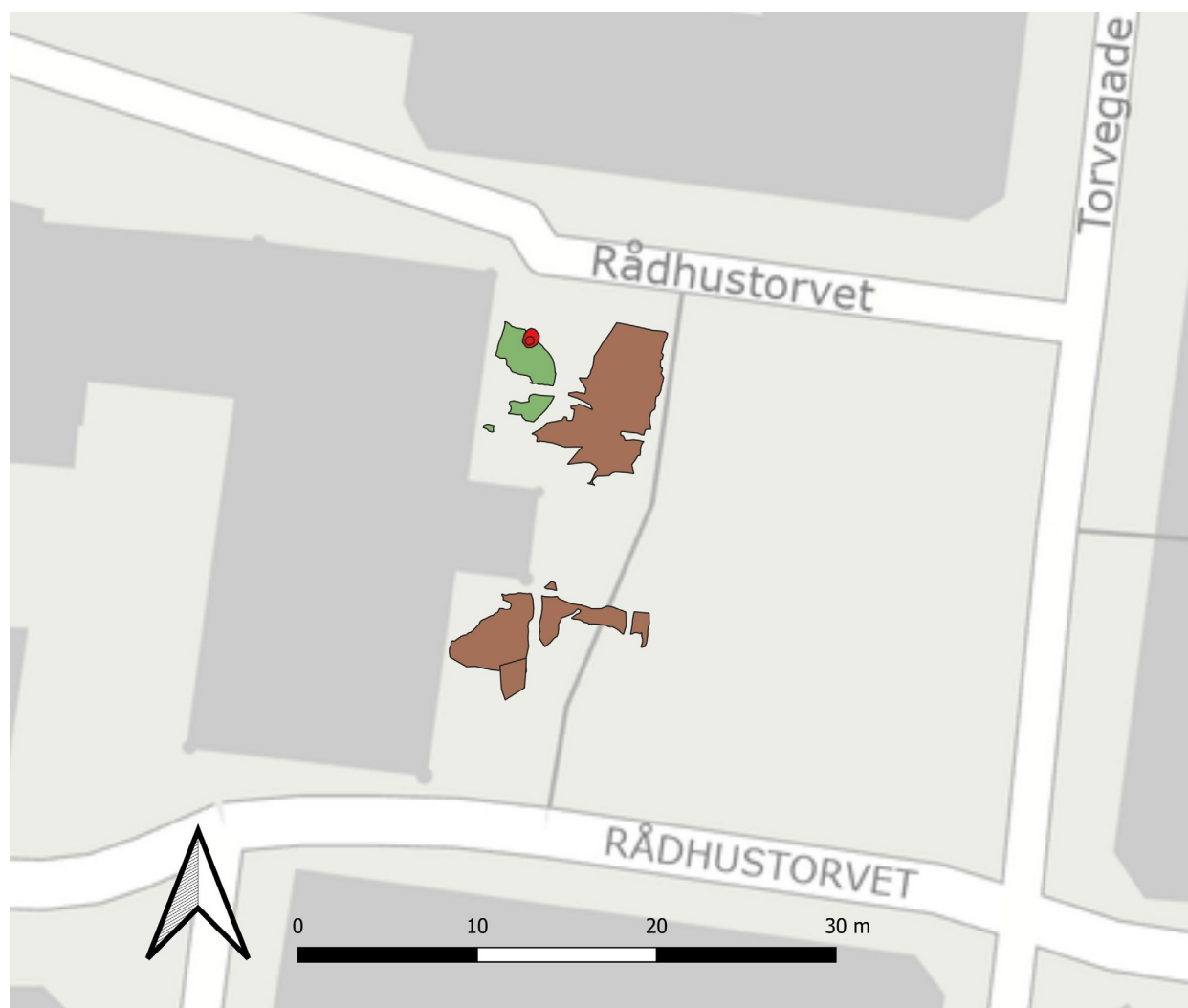

Fig. 8. Ved udgravningen af den østlige del af Sortebrødreklosterets kirkegård på Rådhusstorvet fremkom i 2020 spor af en skelgrøft (markeret med brunt), en latrine (rødt) og en mulig brønd (grønt). Skelgrøften og latrinen er begge ^{14}C -dateret til 1200-tallet, altså tiden før klosterets anlæggelse. Illustration: Vejlemuseerne.

Excavation plan from the eastern part of the Dominican monastery cemetery in 2020: Remains of a boundary ditch (brown), a latrine (red), and a possible well (green). The ditch and the latrine were radiocarbon dated to the 13th century, predating the monastery.

Prøve	Ukalibreret datering (BP)	Kalibreret datering AD 68,3%	Kalibreret datering AD 95,4%	Materiale
VKH8029X507A	825+-30	1212-1265	1170-1270	Rug, Secale cereale ssp. cereale
VKH8029X507B	725+-30	1269-1294	1255-1304	Havre, Avena sp.
VKH8029X507C	795+-30	1227-1266	1211-1280	Havre, Avena sp.
VKH8029X507D	785+-30	1229-1247	1218-1280	Korn, Cerealia indet.

Fig. 9. ¹⁴C AMS-dateringer af 1200-tals skelgrøften (Goslar 2021).
Radiocarbon dates of the 13th-century boundary ditch.

det daværende gadeniveau fremkom en belægning, som fortsatte en meter ind på selve grunden. Belægningen kunne ikke dateres.⁶ Ved udgravning på en tom grund ved Grønnegade nr. 15-31 blev der dog i 1998 fundet en del spor efter aktivitet i højmiddelalderen, idet der i en affaldsgrube blev fundet store mængder keramik, her i blandt glaseret kandekeramik. Ud over gruben fremkom også en latrin og en træsat brønd (Bitsch 1998). Meget tyder derfor på, at også Grønnegade har været en del af byens højmiddelalderlige gadenet.

Infrastruktur: skelgrøfter

Særlig få grøfter og matrikelskel er undersøgt arkæologisk i Vejle. Dog fremkom i 2020 sporene af en formodet skelgrøft under udgravningen af den del af Dominikanerklosterets kirkegård, der ligger på det nuværende Rådhus-torv (Klinker Hansen & Risskov Pedersen 2024).

Grøften kunne følges fra den nordlige del af torvet i en nord-sydlig orientering. Fylden bestod her af heterogent gråbrunt og gulbrunt sand. Der blev gjort flere fund af glaserede kandeskår, så grøften bedømtes allerede i udgravningssituationen til at være højmiddelalderlig. Hertil blev der fundet en borgerkrigsmønt (1241-1375). Grøften var tydeligt stratigrafisk ældre end en lang række grave. Der blev ikke registreret lag eller grave, der var stratigrafisk ældre end grøften (fig. 8).

Overordnet set var grøften forstyrret en del af både begravelser og nyere tids aktiviteter, men mod nord, hvor den opfyldte grøft stod mest uforstyrret, kunne bredden måles til ca. 3,1 m. Et snit viste en dybde på ca. 1,1 m, samt at grøften var anlagt i undergrund. I området, hvor grøftens orientering fremgik tydeligst, var forløbet omtrent parallelt med nuværende Torvegade, dog med en mere nordøstlig-sydvestlig retning. I torvets sydlige del var billedet mere uklart på grund af flere forstyrrelser, men grøften synes at have været omkring 3-4 m i bredden og var stratigrafisk ældre end et kulturlag af byjord med keramik fra middelalder og renaissance. Selve grøften indeholdt lågfals-keramik.

Der er foretaget ¹⁴C-dateringer af korn fra bundlaget i grøftens nordlige del (fig. 9). De peger på en datering til 1200-tallet (Goslar 2021).

Skønt stratigrafien var kompliceret og bevaringsforholdene ikke ideelle, er grøften dog interessant, da den entydigt er ældre end Dominikanerklosterets kirkegård. Omtrent tre meter vest for grøften fremkom desuden en mulig brønd samt en latrin, som vha. ¹⁴C kunne dateres til 1200-tallet (Goslar 2021). Begge anlæg var stratigrafisk ældre end begravelserne. Det er nærliggende at forestille sig, at grøften har afgrænset matriklen på "baggårdssiden", og at brønd og latrin hørt til den bygård, der fandtes på stedet, før arealet blev givet til Dominikanerordenen. Fra et pavebrev fra 1355 ved vi, at det var ingen mindre end kongens drost, Laurids Jonsen Panter, der ejede arealet. På et tidspunkt inden 1340, hvor Panter dør, skænkede han sin bygård til ordenen. At det var en af rigets mest betydelige mænd, der ejede en bygård på stedet, kan være forklaringen på matrikelgrøftens dimensioner. Stormanden har måske haft behov for at markere sin ejendom i byen og har utvivlsomt haft midlerne til det.

Diskussion

Vejle by omgives af to naturlige å-systemer, Vejle Å / Sønderåen mod syd og Grejs Å mod nord. Terrænet falder mod byen fra nord, hvorfra Grejsåens vand strømmer, hvilket allerede tidligt har givet gode muligheder for at udnytte forholdene og omdanne disse naturlige forhold til et egentligt system af kanaler. Åen løber gennem Grejsdalen, og opdeles herefter i Omløbsåen, Mølleåen og den forsvundne Midtå. Alle disse vandløb kan være gravede kanaler, men der er, som det fremgår ovenfor, kun udført yderst få arkæologiske undersøgelser og udelukkende i den nu rørlagte Midtå. Denne omkranser den ældste bykerne, som den så ud, før byen blev udvidet mod nord med Nørregade-kvarteret, og er, som arkæologiske fund indikerer, kunstigt anlagt i løbet af 1200-tallet. Mølleåen, med sit retlinjede forløb, fremstår også som et menneskeskabt vandløb, hvilket understøttes af mølledæmning og skriftlige kilder. Omløbså-

en anses også for muligvis kunstigt anlagt. Disse indikatorer styrker hypotesen om bevidst ændring og regulering af vandløbene i Vejle i højmiddelalderen. Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen mener, at der er en klar sammenhæng mellem de gravede kanaler omkring byen, møllen og den kongelige borg, og at der næppe hersker tvivl om, at disse omfattende anlægsarbejder er iværksat på kongeligt initiativ en gang i 1200-tallet, formentlig omtrent samtidig med anlæggelsen af Sct. Nicolai Kirke, som regnes for påbegyndt o. 1250 (Krongaard Kristensen & Poulsen: 213-215). Der mangler dog stadig tilstrækkelige arkæologiske vidnesbyrd til helt at kunne anse denne i øvrigt meget sandsynlige hypotese for bekræftet.

Om end reguleringen af vandløbene i byen foreløbig er dateret noget løst til 1200-tallet, må det være nærliggende at sammenholde dette med anlæggelsen af gadenettet i byen. De arkæologiske undersøgelser i 1999-2001 og 2019 af Søndergade, Torvegade og Kirkegade, påviste tilstedeværelsen af et gadenet i den ældste bykerne, som var udlagt i grus og håndstore sten på byens hovedfærdselsårer i sidste del af 1200-tallet eller første del af 1300-tallet. I Torvegade anlægges en ny og mere kraftig vej antagelig i tiden omkring 1350, mens denne ikke kan påvises i Kirkegade. Det ældste, arkæologisk daterede gadenet fra engang i 1200-tallet eller starten af 1300-tallet ligger – med ændringer i bredden – stort set samme sted i dag.

Dateringen, udviklingen og konstruktionen af Vejles gadenet synes at være en del af en landsdækkende tendens. Hanne Dahlerup Koch har, med udgangspunkt i materiale fra Projekt Middelalderbyen, udforsket gadebelægninger i Roskilde, Svendborg, Odense, Ribe, Horsens, Århus, Viborg og Aalborg. Meget tyder på, at belægninger af udsprede stenlag lagt direkte på undergrunden, blev almindelige i 1200-tallet. Generelt ses denne belægning i enkelte gader, men fra ca. 1300 blev det den almindelige belægning. Fra omtrent midten af 1300-tallet bliver egentlige brolægninger med sættelag af sand mere almindelige (Koch 2000: 239-305).⁷ Hertil skal bemærkes, at nyere undersøgelser har vist, at stort set samme type stenlag kan findes betydeligt ældre i f.eks. Odense, hvor stenlag på undergrund er fundet fra perioden 1058-1120 (Haase & Olsen 2021: Table 1 (X7686); Haase 2022).

Et eksempel på en storstilet anlæggelse af en højmiddelalderlig gadebelægning finder man – meget nærliggende – i Horsens. Byen har ganske vist en meget længere historie end Vejle og er betydelig mere velundersøgt arkæologisk, men alligevel kan der peges på nogle fællestæk. De ældste arkæologiske fund af bebyggelse daterer Horsens til i hvert fald 900-tallet. Dog tyder meget på, at byen er blevet meget gennemgribende omlagt i slutningen af 1200-tallet eller mest sandsynligt starten af 1300-tallet. Frederik Callesen konkluderer nemlig, med visse forbehold, i en omfattende undersøgelse af arkæologien og byudviklingen i Horsens, at et nyt vejsystem med meget stor sandsynlighed blev anlagt i det tidligste 1300-tal. Ganske

som i Vejle, var der lavet gadebelægning ved bortgravning af muldlaget, hvorefter et småstenslag var anlagt direkte på undergrunden (Callesen 2020: 190f). Tendensen til gennemgribende anlæggelser (og ændringer) af gadenet og belægninger kan spores i flere byer i højmiddelalderen, både hvad angår de allerede etablerede og de mere nyligt anlagte bysamfund (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 201-212).

Borgen ved Byholm anføres af Callesen som et argument for kongelig tilstedeværelse og mulig årsag til den storstilede omlægning af gadenettet og byen. Erik Menved udbyggede flere bynære borge i perioden, og et fællestræk var en naturlig beskyttelse til den ene side, mens byen beskyttede borgen til den anden side (Callesen 2020: 199). Byholm anlægtes som tvangsborg i 1313 af Erik Menved et lille stykke uden for den middelalderlige bykerne. Den var på skiftende hænder i det senere 1300- og 1400-tal og nedlagdes først i 1600-tallet efter at have fungeret som lensssæde i en længere periode (Klinker Hansen & Mogenssen 2023).

Ganske som i Horsens, havde højmiddelalderens Vejle en borg. Den lå endog relativt tæt på bykernen og åhavnen. Vi har kun få skriftlige kilder og arkæologiske vidnesbyrd. Borgen nævnes først med sikkerhed i 1468 som "Borre-vold". På dette tidspunkt var den nok allerede nedlagt, men det er med al sandsynlighed samme borg, der optræder som "Castro Wethæl" i 1351, hvor det nævnes, at kongen har pantsat borgen til Ribe Domkirke. Det er blevet foreslået at der, i lighed med flere andre middelalderbyer, er en forbindelse mellem borgen og byens vandløb (Kieffer-Olsen 1984: 58). Borgen er i begrænset omfang undersøgt i 1994, hvor der blev gravet en 60 m lang søgegrøft igennem tomten. Borgbanken viste sig at være helt udjævnet, men der blev fundet tre kraftige tilspidsede egestolper og spor af en lav voldgrav. Keramikken fra voldgraven kunne dateres til 12-1300-tallet (Christiansen 1995: 71f).⁸

Som de arkæologiske data antyder, synes det svært i Vejles tilfælde at tale om en egentlig urbanisering før tidligst i 1200-tallet. Som tidligere nævnt, har det været foreslået, at Vejle opstår i tiden omkring 1100 på baggrund af udgravningen af et enkelt hus syd for Kirketorvet. Huset blev af udgraverne forsøgt meget snævert dateret til slutningen af 1000-tallet eller lige omkring år 1100 på baggrund af et krumt vægforløb og tilstedeværelsen af keramik fra samme periode i nærliggende gruber (Kaldal Mikkelsen 1992).⁹ Mogens Bo Henriksen (2003) har dog påpeget problemer med typologiske dateringer baseret på keramik i nærliggende gruber og de mulige ringslutninger dette kan skabe. Desuden har det vist sig, at enkeltskibede huse med krumme vægge typologisk set eksisterer længe efter 1100, idet typen ses anvendt helt frem til omkring 1275 (Skov 1994: 139-162). De senere års forskning tyder på, at dateringsrammen ikke har rykket sig nævneværdigt, og der findes eksempler på højmiddelalderlige huse med krumme vægforløb (Hartvig & Sørensen 2021). Den

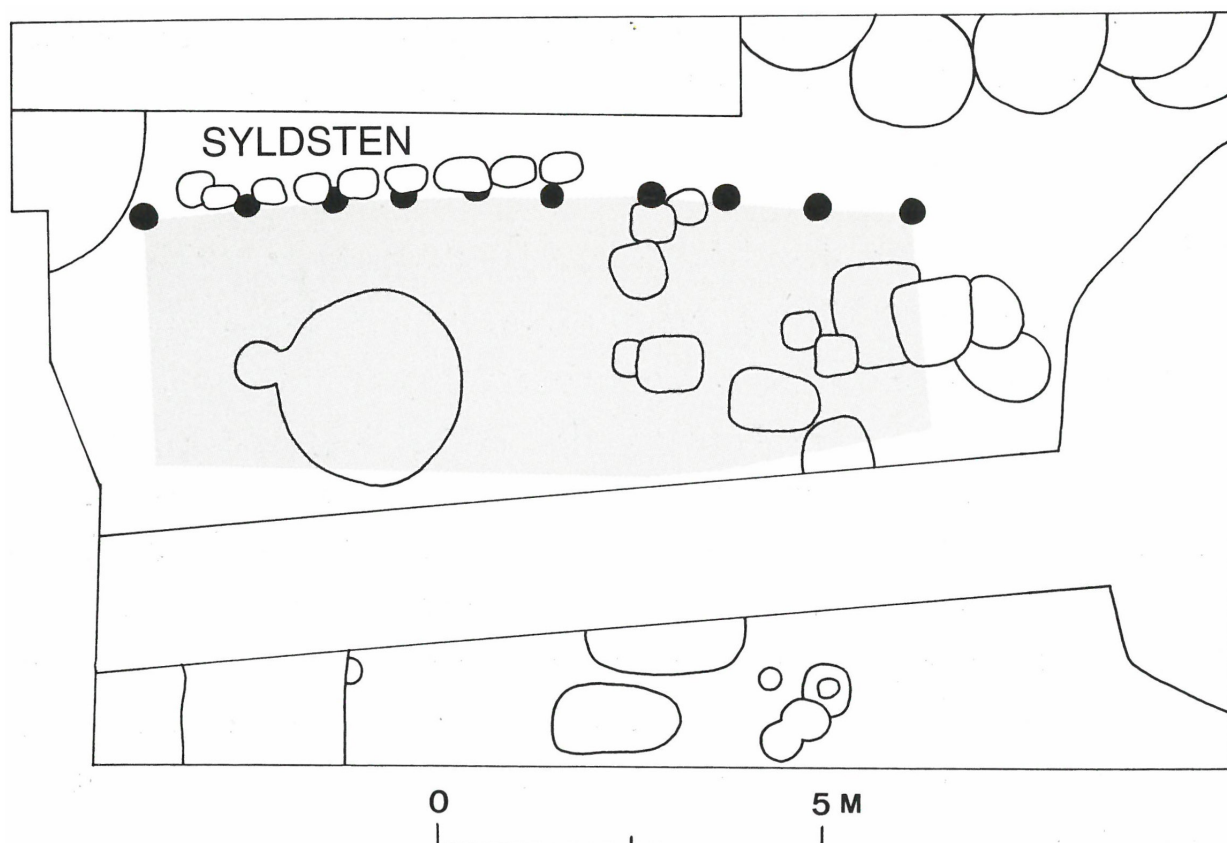

Fig. 10. På Kirketorvet, noget syd for Sct. Nicolai kirke, fremkom i 1992 sporene af et hus med let buet vægforløb. Skønt der kan rejses tvivl om udgravernes datering til o. 1100, er huset stadig de ældste spor efter bebyggelse i den middelalderlige bykerne. Fra Hvass *et al.* 1997: 70.

In 1992, traces of a house with a slightly curved wall were found at Kirketorvet. Despite uncertainty about the initial dating to around 1100, this house remains the oldest evidence of settlement in medieval Vejle.

meget snævre datering af huset på Kirketorvet må derfor vurderes ret spinkel på det foreliggende grundlag, og den kan ikke alene tages som en indikator for en urbanisering omkring 1100. Interessant er det dog, at huset synes at respektere et skel i den eksisterende matrikelstruktur, samt at en syldstensrække som overlejrer, men korresponderer med langvæggen, antyder en længere bebyggelseskontinuitet på matriklen (fig. 10).

De arkæologiske fund, som rummer en mere sikker arkæologisk datering end huset på Kirketorvet, peger snarere på 1200-tallet som den afgørende periode i Vejles urbaniseringsproces. Anders Andrén pegede tidligt på, at det store gennembrud for bydannelsen i Danmark var i 1200-tallet (Andrén 1985), og Jan Bill har fremført, at hovedparten af de mange fjordkøbinger desuden kan dateres til 1200-tallets hektiske periode af bygrundlæggelse (Bill *et al.* 1997: 119). Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen konkluderer mere bredt, at perioden 1150-1350 var de danske byers største vækstperiode før nyere tid (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 117). Vejles urbanisering synes dermed at følge en stor og udbredt tendens. Periodens urbanisering ser ud til at skyldes en kombination af flere årsager. Byforskeren Søren Bitch Christensen mener,

at den danske urbanisering i den tidlige middelalder havde kongemagten og dermed statsdannelsen og regaleindtægterne som drivkraft. Byerne fungerede som administrative centre, uden at kongen dog havde egentlig ejendomsret over hele byen. Bitch Christensen konkluderer samtidig, at byernes eksistensgrundlag i tiden omkring 1200 skal findes i markedet, i havnen og torvet og ikke primært i kirken, klosteret, borgen eller tinget (Bitch Christensen 2004: 22-30). Synspunktet synes generelt at finde støtte hos Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen, der anfører kongemagtens vigtige rolle i oprettelsen af byerne - ikke som den direkte skaber, men nærmere som facilitator (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 119).

I et europæisk perspektiv finder vi den samme tendens til kraftig urbanisering i højmiddelalderen. I England skred urbaniseringen fremad igennem i 1100-tallet og synes at have kulmineret omkring 1190-1230. På dette tidspunkt var der etableret et omfattende netværk af byer, som opfyldte behovene for produktion og handel. Imidlertid aftog bygrundlæggelsen dog mellem 1250 og århundredets slutning. I det sydvestlige Frankrig og Tyskland var der en markant stigning i antallet af nyanlagte byer. Specielt i det sydvestlige Frankrig synes aktiviteten at have hovedvægt

i perioden 1270-1350, og en primær faktor var den engelske kong Edward I og hans efterfølgere. Både i England og det sydvestlige Frankrig var bygrundlæggelsen drevet af en kombination af økonomiske og politiske motiver. I England skabte byerne en platform for handel og produktion, mens de i Frankrig også tjente et defensivt formål (Pounds 2005: 12-19).

Konklusion

Vejles transformation i højmiddelalderen fra et område præget af naturlige vandveje til en struktureret by med etablerede kanaler og et vejsystem, afspejler en signifikant fase i urbaniseringsprocessen. De arkæologiske data, der primært daterer denne udvikling til tiden i løbet af 1200-tallet og det tidlige 1300-tal, er led i en bredere tendens i Danmark, hvor byer voksede markant som økonomiske og administrative centre under kongeligt initiativ.

Anlæggelsen af kanalsystemet i Vejle, understøttet af begrænsede arkæologiske fund, tyder på en bevidst infrastrukturindsats, formentlig anført af kongemagten, for at fremme byens vækst og administrere dens ressourcer. Dette er i tråd med forskningen fra både Krongaard Kristensen og Poulsen, der peger på perioden 1150-1350 som en væsentlig vækstfase for de danske byer, og fra Søren Bitch Christensen, der understreger markedets, havnens og torvets rolle som centrale elementer i byernes udvikling, frem for kirken eller kongeligt ejerskab.

Den efterfølgende anlæggelse og udvikling af Vejles gadenet afspejler en landsdækkende tendens i gadebelægnings teknikker og urbaniseringsmønstre. Dette mønster er også observeret i europæiske sammenhænge, hvor byer i Nordeuropa oplevede lignende udviklinger, drevet af både økonomiske og politiske kræfter.

Sammenholdt med sammenlignelige udviklinger i andre middelalderbyer, som f.eks. Horsens, står Vejles urbanisering som et vidnesbyrd om en epoke, hvor bydannelse var indlejret i et komplekst samspil mellem kongemagt, økonomiske interesser og geografiske forhold. Derfor er Vejles urbanisering ikke kun et lokalt, isoleret fænomen, men også et spejl af en europæisk dynamik, der formede middelalderens bylandskaber.

Vejles historie, fra et naturligt åsystem til en urban kerne med et udviklet gadenet, kanaler og en strategisk placeret borg, fremhæver den multifacetterede natur af den middelalderlige urbanisering og dens langsigtede indflydelse på byudviklingen. Selvom der fortsat er behov for yderligere arkæologisk arbejde for at udfylde de historiske lakuner i Vejles udvikling i middelalderen og de efterfølgende århundreder, tegner de eksisterende data et billede af en by, der er formet i højmiddelalderen, men som stadig kan genfindes i dens nutidige struktur.

Summary

Vejle in the High Middle Ages: Infrastructure and Street Paving as Reflections of Urbanisation

This article focuses on the urbanisation of Vejle during the high medieval period through an archaeological examination of the city's infrastructure and street paving. The unique structured network of canals and utilisation of the Grejs River's waters marks a significant phase in Vejle's medieval urbanisation process. The article aims to demonstrate how these physical elements are indicative and dating of Vejle's urbanisation and to understand the city within the broader context of medieval urban landscapes in Denmark and Europe.

The study is based on an analysis of archaeological reports and findings from approximately the last 40 years, alongside comparative examples and recent research on the development of Danish medieval cities. Limitations due to the scarcity of written sources and the sporadic and limited nature of earlier studies are acknowledged, making this article a preliminary status on our knowledge of the city's development and a proposal for the main phases of its urbanisation.

Vejle likely originated as a medieval market town and was historically surrounded by water-filled trenches supplied by the Grejs River (fig. 1). Despite limited archaeological exploration, it is believed that Vejle was established during the 12th century. However, secure archaeological findings in the city date only from the 13th century. The city later expanded northward in the late Middle Ages. Significant events such as fires, wars, and occupations have impacted the preservation of Vejle's buildings and archaeological traces. The city suffered several devastating fires through the 16th century and later occupations by foreign troops that caused considerable destruction and required extensive rebuilding.

Vejle's infrastructure included waterways and canals, such as the artificially created Midtå, which encircled the oldest part of the city before its northern expansion (fig. 2). Despite limited archaeological evidence, the existence of these canals suggests deliberate changes and regulation of watercourses in the high medieval period (fig. 3-4). The street system from the late 13th or early 14th century evidenced through archaeological investigations, was part of a nationwide trend of street paving techniques and urbanisation patterns, with the use of scattered stone layers laid directly on the subsoil becoming common in the course of the 13th century (fig. 5-10).

In a European context, a similar trend of significant urbanisation was seen in the high medieval period. In England, urbanisation progressed through the 12th century and culminated around 1190-1230, while in southwestern

France and Germany, there was a noticeable increase in the number of newly established towns, especially between 1270 and 1350, driven by economic and political motives.

In conclusion, Vejle's transformation from a natural waterway area to a structured city with established canals, a street system, and a strategically located castle reflects a significant phase of the urbanisation process. The archaeological documentation, mainly dating this development from the 13th to the early 14th century, supports the broader

trend in Denmark of cities growing significantly as economic and administrative centres under royal initiative. The article indicates that Vejle's urbanisation is not merely a local phenomenon but a reflection of a European dynamic that shaped medieval urban landscapes, laying the foundation for modern urbanisation. While further archaeological work is needed to fill historical gaps, the existing data paint a picture of a city shaped by historical processes that continue to resonate in its contemporary structure.

Litteratur

Andrén, A. 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö.

Bill, J., B. Poulsen, F. Rieck & O. Ventegodt 1997: *Dansk søfarts historie*, bd. 1. Århus

Bitch Christensen, S. B. 2004: De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning – et bud på nogle hovedlinjer. *Middelalderbyen. Danske Bystudier* 1, s. 13-63.

Bitsch, B. 1998: *VKH 6215 Grønnegade 15-31. Upubliceret udgravningsrapport*. Vejlemuseerne.

Callesen, F. 2020: By og grav. Status over 30 års arkæologiske i det ældste Horsens. *Kuml* 2020, s. 171-215.

Christiansen, F. 1995: På sporet af Vejleborgen. *Vejlebogen*, 1995, s. 71-74.

Eriksen, P. 1983. *VKH1103 Udgravning ved Midtåen*. Upubliceret udgravningsrapport, Vejlemuseerne.

Goslar, T. 2021. *VKH8029 on C-14 dating in the Poznań Radiocarbon Laboratory. Report 18031/21* Upubliceret analyserapport.

Goslar, T. 2023. *VKH8313 on C-14 dating in the Poznań Radiocarbon Laboratory*. Upubliceret analyserapport.

Haase, K., & J. Olsen, J. 2021: Building a high-resolution chronology of a medieval urban site through Bayesian modelling. *Archaeometry*, 63, s. 860-877.

Haase, K. 2022: Trade, import and urban development – the case of Odense c. 1000-1500 ad. *From Central Space to Urban Place, Seminar 2. Spaces, places, and the earliest urbanization of South Scandinavia*. Kulturhistoriske studier i centralitet – Archaeological & Historical Studies in Centrality, vol. 6, s. 138-159. Odense.

Hartvig, A. & M. Sørensen 2021: Et indblik i den ældre og højmiddelalderlige bebyggelsesstruktur i Sønderjylland. I: M.S. Kristiansen & L.C. Bendtsen (red.): *Landbebyggelsens struktur. Middelalderens rurale Danmark*. Højbjerg, s. 33-50.

Henriksen, M. B. 2003: Fynske hus- og gårdtomter fra middelalder og tidlig renæssance. *Bol og By* 2003 1-2, s. 67-99.

Hvass, L.; Hvass S.; Kieffer-Olsen, J.; Madsen, P. K. & H. Becker-Christensen 1997: *Vejles Historie 1. Fra vadested til by – indtil 1786*. Vejle.

Kieffer-Olsen, J. 1984: *Vejle i Middelalderen. Studier i byens fysiske udvikling indtil begyndelsen af 1600-tallet, dvs. til og med borgmester Clemend Sørensen D.Y.'s embedstid*. Upubliceret Hovedfagsspeciale, Århus Universitet.

Klinker Hansen, E. & K. Risskov Pedersen 2024: *VKH 8029 Rådhusortvet*. Upubliceret udgravningsrapport, Vejlemuseerne.

Klinker Hansen, E.; Uldum, O. C.; Poulsen, P. P. & L. K. Skyggebjerg 2020: *Vejles historie. I: Trap Danmark på lex.dk*. Hentet 2. januar 2024 fra https://trap.lex.dk/Vejles_historie

Klinker Hansen, E. & A. Mogensen 2023: *Bygholm Voldsted og historiepionererne. Horsens Historier*, 2, s. 61-73.

Koch, H. D. 2000: Middelalderens gader. *Kuml* 2000, s. 239-306.

Krongaard Kristensen, H. & B. Poulsen 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus.

Lauridsen, M. & E. Klinker Hansen 2023: *VKH 8313 Kirketorvet-Foldegade, Vejle*. Upubliceret udgravningsrapport, Vejlemuseerne.

Kaldal Mikkelsen, D. 1992: Nyt om det ældste Vejle. *Vejlebogen* 1992, s. 44-48.

Pontoppidan, E. 1767: *Den Danske Atlas Eller Konge-Riget Dannemark*, Tomus V, Del 2.

Pounds, N. 2005: *The Medieval City*. Westport.

Skov, H. 1994. Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. *Hikuin*, 21, s. 139-162, 179-180.

Wangsgaard Jürgensen, M. 2001: *VKH 6405 Vejle Nørregade*. Upubliceret udgravningsrapport, Vejlemuseerne.

Worsaae, J.J.A. 1841: Bidrag til Veile Byes og Amts Historie i det syttende Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift* II, s. 175-258.

Zinglensen, K. 1999: *VKH 6282 Vejle Søndergade*. Upubliceret Udgravningsrapport, Vejlemuseerne.

Zinglensen, K. 2001: *VKH 6335 Vejle Torvegade*. Upubliceret Udgravningsrapport, Vejlemuseerne.

Slutnoter

- 1 Museumssag VKH1543 Kirketorvet (se desuden Kaldal Mikkelsen 1992).
- 2 Museumssag VKH1103 Udgravning ved Midtåen. Data om dendrokronologiske dateringer findes i sagen.
- 3 Dendrokronologiske dateringer udført på *Wormianum Dendro*, Skalk, i 1984. Data findes upublicerede i museumssagen VKH1103, Vejlemuseerne.
- 4 Vragfundet er upubliceret og er journaliseret som VKH424 Hafnia Udgravning af Skib, Vejlemuseerne.
- 5 Hos Dahlerup Koch, 2000, peges på en udbredt tendens på baggrund af byerne Roskilde, Næstved, Svendborg, Odense, Ribe, Horsens, Århus, Viborg og Aalborg.
- 6 VKH1170 Grønnegade 35-37. Håndskrevet notat i sagen, dateret 21. juni 1929.
- 7 Hanne Dahlerup Koch brugte ni middelalderbyer som indgik i Projekt Middelalderbyen som datagrundlag. Da dette er et ældre projekt, må konklusionen tages med forbehold.
- 8 Undersøgelsen er journaliseret som VKH 1642 Borgvold. Resterne af borgen ligger under en busholdeplads ved Vejle Station. Der blev udtaget tre dendrokronologiske prøver fra egepælene, men det lykkedes ikke at få sikre dateringer fra prøverne.
- 9 Hos Kaldal Mikkelsen 1992 uddybes desværre ikke angående den tilsyneladende ret snævre keramiske datering.

Middelalderbyen Randers – et kommende forskningsprojekt

Af Thomas Guntzelnick Poulsen og Bjørn Poulsen

Randers ligger central placeret i Danmark ved udmundingen af landets største vandsystem, Gudenåen. Fra denne jyske hovedfærdselsåre har det været muligt med skib og båd at trænge dybt ind i Jylland. Samtidig løber der en række vigtige landeveje fra andre store jyske byer som Viborg, Århus, Skanderborg og Aalborg ind i byen, der følgelig også tidligere var kendt som byen, hvor søvejen møder de tretten landeveje. En betegnelse, der endnu i dag træder frem i Per Nebles kunstværk "Et Randersspil" på Slotspladsen midt i byen, som netop skal udtrykke den historiske dynamik i forholdet mellem Randers og omverdenen.

At Randers meget tidligt har været en betydningsfuld og central by, fremgår bl.a. af den møntslagning, der påbegyndtes her allerede under Knud den Hellige (1080-86) og fortsattes igennem næsten hele middelalderen. Byen har ligeledes ofte indgået i væsentlige dele af Danmarks middelalderlige historie, ligesom dens centrale placering i forhold til datidens jyske kommunikationslinjer understreges af den overordentlig store mængde kendte runesten fra området omkring Randers. Ikke desto mindre er detaljerne om den middelalderlige by og dens tilblivelse uklare.

650-års jubilæet for Randers' ældste kendte købstadsprivilegium blev i 1952 markeret med udgivelsen af et tobindsværk om købstadens historie (Spreckelsen 1952). Af værket fremgår det, at det daværende kendskab til byens ældste tider var yderst begrænsede og for tiden før 1100 totalt fraværende bortset fra 1200-tals Knytlinga Sagaens omtale af Randers i forbindelse med oprøret mod Knud den Hellige i 1086 (Ægidius 1977: 75-76). Vender man sig mod det seneste hovedværk om Danmarks byer i middelalderen fremstår billedet af det ældste Randers fortsat uklart. Grundlæggelsestidspunktet kan ikke stedfæstes, og der henvises alene til Knud den Helliges udmøntning i 1085/6 (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 69). Byen nævnes følgelig heller ikke i afsnittet "Den ældste tid: Ca. 500-1000" sammen med f.eks. Viborg og Aalborg. Der er hengået over 60 år imellem disse to publikationer, og billedet af Randers i det nyeste værk burde derfor forventeligt være langt klarere end i 1952 set i lyset af den store udvikling, der er sket inden for byarkæologi i de mellemliggende år. Ikke desto mindre, og til trods for, at der er blevet gennemført flere større udgravninger i byen, fremstår det samlede billede af det middelalderlige Randers fortsat i dag yderst fragmenteret. Navnlig byens oprindelsestidspunkt er endnu komplet uvist.

Museum Østjylland (tidligere Kulturhistorisk Museum) har derfor længe næret et stort ønske om at skabe et bedre overblik over middelalderbyen Randers. Af samme årsag

har dette også indgået som et væsentligt fokusområde i museets nedskrevne strategi igennem en årrække, uden at større projektet dog endnu er blevet iværksat. I 2023 fik Museum Østjylland bevilget midler fra Kulturministeriets Forskningsudvalg til et forskningsprojekt med titlen *Middelalderbyen Randers - Et arkæologisk-historisk studie af tilblivelse og udvikling af en centralby*. Projektet gennemføres i 2024 i et samarbejde mellem arkæolog, museumsinspektør Thomas Guntzelnick Poulsen fra Randers Museum og historiker, professor Bjørn Poulsen fra Aarhus Universitet. Målet med projektet er gennem en integreret analyse af arkæologiske og historiske kilder at skabe et samlet overblik over middelalderbyen Randers' opståen, karakter og udvikling fra urbaniseringens start og op igennem middelalderen, samt at afsøge bagvedliggende årsager og drivkræfter for udviklingen. Projektet vil derudover placere Randers i det netværk af byer, der opstod op igennem vikingetidens og middelalderens Danmark. Herved ønsker projektet også at bidrage generelt til det samlede billede af de danske middelalderlige byer og forståelsen af urbaniseringsprocessen i Danmark.

Hensigten med denne artikel er at introducere det kommende projekt og dets baggrund. Indledningsvist placeres byen i den middelalderarkæologiske forskningshistorik. Herefter følger en summarisk præsentation af den nuværende viden om byen baseret primært på det arkæologiske kildemateriale men også skriftlige kilder. Efter denne præsentation, der udgør artiklens hovedvægt, beskrives projektets metodiske og teoretiske tilgang og endeligt projektets fremtidsperspektiver.

En glemt middelalderby

Selvom middelalderarkæologi på mange måder kan betragtes som en ung disciplin inden for arkæologien, strækker interessen for de middelalderlige byer sig langt tilbage i tiden og har fulgt en generelt stigende interesse for arkæologi op igennem det 19. og 20. århundrede. De ældste undersøgelser i det middelalderlige Randers er arkitekt Frits Uldalls (1839-1921) udgravning af Nørreport fra 1873. Som det også var tilfældet i Randers, blev det arkæologiske arbejde i Danmark indledningsvist lagt i hænderne på arkitekter, historikere eller kunsthistorikere. Det var først med oprettelsen af middelalderarkæologi som fag på Aarhus Universitet i 1971, at man i Danmark fik en egentlig uddannelse inden for faget. I Danmark tidsfæstes begyndelsen på den moderne middelalderarkæologi traditionelt til udgravningen i Grønnegade i Ribe i 1955-56 (Stiesdal 1968), og herefter tog aktiviteten fart med undersøgelser i en

strie danske middelalderkøbstæder. Af stor væsentlighed for den videre udvikling var Statens Humanistiske Forskningsråds iværksættelse af *Projekt Middelalderbyen* i 1977. Udover at udstikke nogle fælles retningslinjer for arbejdet i de middelalderlige byer ønskede projektet at fokusere udgravningerne imod bestemmelsen af byernes alder og topografiske udvikling. Ti byer blev udpeget til at deltage i projektet, og efter indsamling af tilgængeligt skriftligt, kartografisk og arkæologisk kildemateriale udførtes 45 mindre arkæologiske undersøgelser, der med udgangspunkt i det indsamlede materiale søgte at optimere viden om byerne. Efterfølgende blev de samlede resultater publiceret i monografier, omend kun fra syv af de deltagende byer (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 29-30).

En væsentlig udløber af *Projekt Middelalderbyen* var, at flere andre byer forsøgte sig med lignende projekter, herunder også Randers. I 1977 publicerede Jens Vellev således i tidsskriftet *Hikuin* de udgravninger, der indtil da var foretaget i byen Randers, og på Aarhus universitet skrev Else Marstrand hovedfagsspeciale om Randers' topografi (Vellev 1977; Marstrand Nielsen 1984). I modsætning til i flere andre byer var arbejdet omkring middelalderbyen Randers dog ikke forankret i det lokale museums organisation. Museet havde i form af mag.art. i forhistorisk arkæologi Bjørn Stürup i 1962 fået sin første faglige leder. Museets stab voksede op igennem 1970'erne, men desværre ikke i samme grad inden for det arkæologiske fagpersonale (Paludan-Müller 1997: 119). Dette gik bl.a. ud over de byarkæologiske undersøgelser, og det var en væsentlig årsagen til,

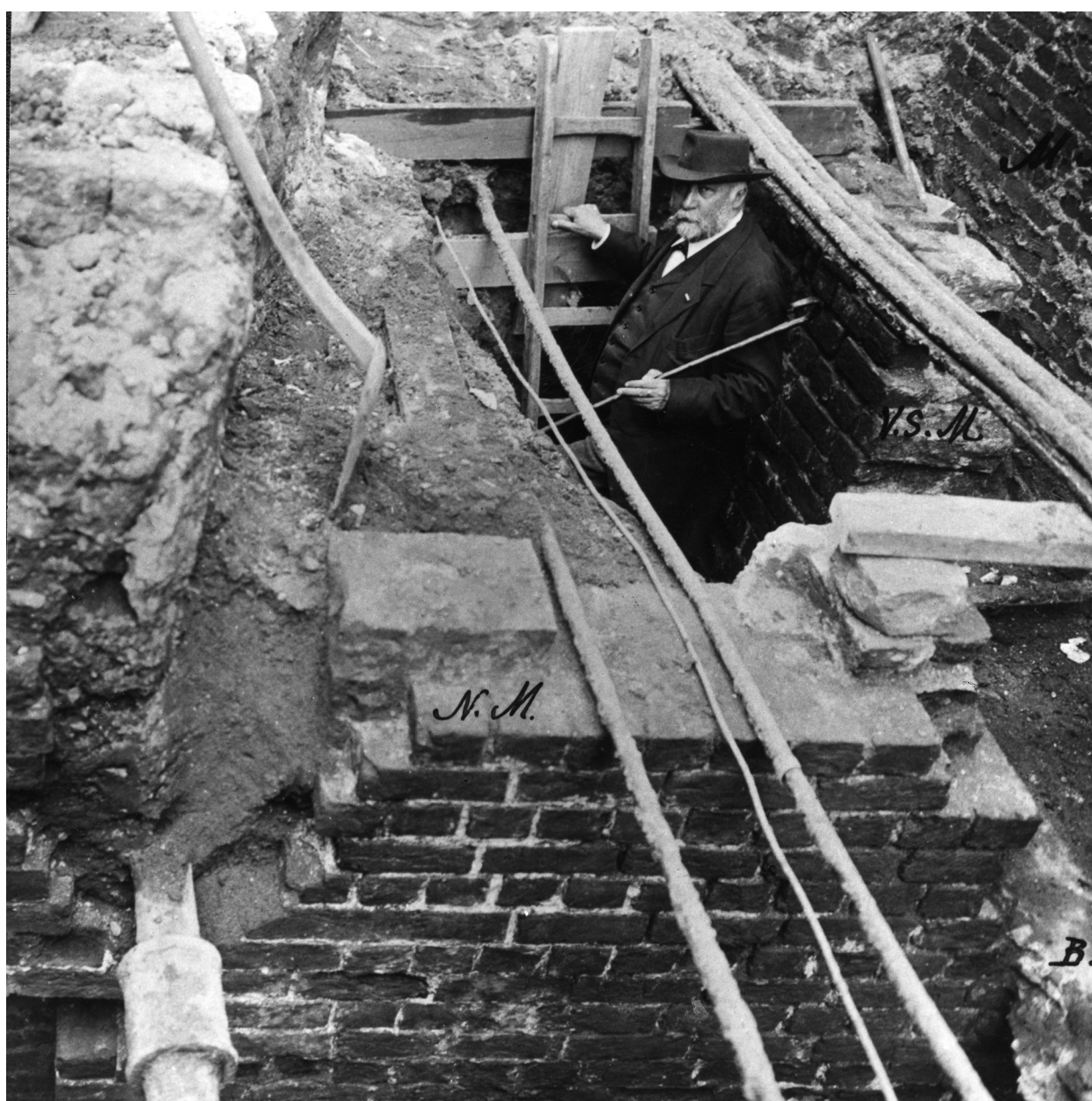

Fig. 1. Arkitekt Frits Uldall under udgravningen af Nørreport i Randers i 1873. Foto: Randers Stadsarkiv.
Architect Frits Uldall during the excavation of Nørreport in Randers in 1873.

at Randers, der ellers var en oplagt kandidat, ikke deltog i *Projekt Middelalderbyen*. Af samme årsag er der heller ikke siden Jens Vellevs artikel i Hikuin publiceret noget samlet om det middelalderlige Randers. Udgravning af enkeltlokaliteter er blevet publiceret (Stürup 1977; Hyldgård 1996; Mikkelsen 2002) men aldrig noget sammenfattende. I bogen *Randers. Fra handelsplads til storkommune 1000-1975*, der blev udgivet i forbindelse med byens 700-års købstadsjubelæum, fylder middelalderarkæologien således kun 30 sider (Hyldgård *et al.* 2002). I modsætning til mange andre danske middelalderbyer er der derfor i dag heller ikke noget overblik over udgravningerne i Randers. I 2009 igangsattes et forskningsprojekt omhandlende byens store gråvare-keramikmateriale med midler fra Rådighedssummen. Formålet var at skabe et mere præcist, lokalt dateringsredskab til tolkningen af de ældre arkæologiske udgravninger. Der blev udfærdiget en rapport, men projektets resultater er aldrig blevet publiceret. De initiativer i dansk middelalderarkæologi, der fra 1970'erne og frem har skabt væsentlige resultater, har ikke fået betydning for forståelse af byen, hvis udviklingshistorie derfor på trods af dens status som et af dansk middelalders mest væsentlige urbane centre stadig er meget dårligt belyst.

Udgravninger fra middelalderbyen Randers

Potentialet for at øge vores viden om byen på basis af det allerede eksisterende kildegrundlag er stort. Igennem årene, begyndende i 1873 med Uldalls udgravning af Nørreport, er der foretaget henved 90 udgravninger over store dele af den middelalderlige bykerne i de op til fire meter tykke kulturlag (fig. 1). Bykernen har dækket et omtrent 20 ha stort areal inden for de nuværende voldgader og strakt sig ned til omkring Trangstræde. Syd for Trangstræde og ned til åen er der udelukkende dokumenteret opfyldslag og nyere bebyggelsesspor. Gadenettet er meget velbevaret og har undgået de omstruktureringer, der ellers er blevet mange middelalderlige bykerners skæbne.

Et tidligt overblik over byens middelalderudgravninger og registreringer blev etableret af Jens Velle i 1977 (Velle 1977). En ajourføring af dette overblik blev foretaget af arkæolog Inger Marie Hyldgård i 1990 i forbindelse med et forsøg på at rejse midler til et forskningsprojekt om middelalderbyen Randers. Mange af tankerne bag projektet ligger i tråd med det nuværende projekt, og gennemgangen af museets sager fra middelalderbyen har været en stor hjælp og dannet udgangspunkt for materialeindsam-

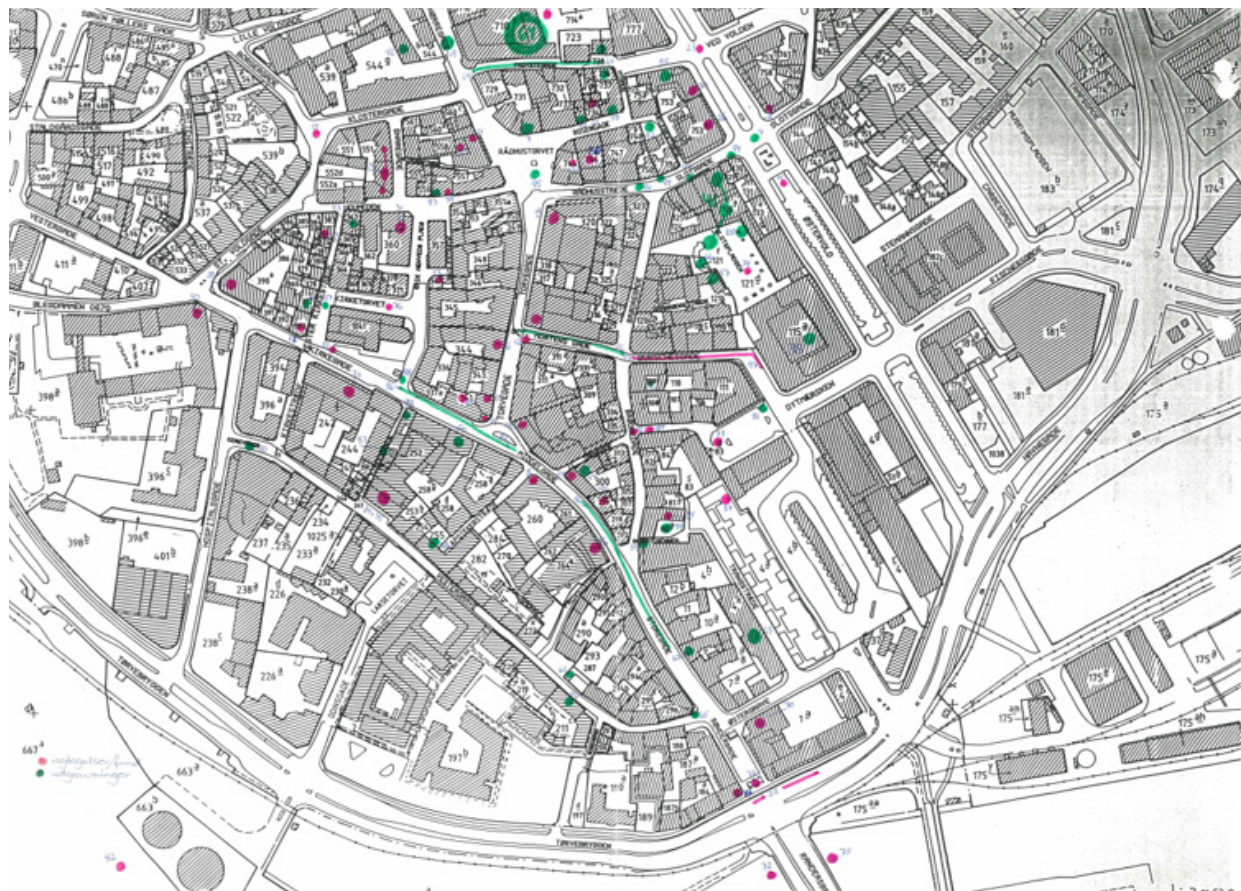

Fig. 2. Håndtegnet oversigtskort, der viser udgravninger (grønne prikker) og registreringer (røde prikker) foretaget i Randers indtil 1990. Illustration: Inger Marie Hyldgård.

Hand-drawn overview map showing excavations (green dots) and registrations (red dots) carried out in Randers until 1990.

Fig. 3. Rest af fletværksgærde fundet i Skt. Mortensgade (KHM0290). Gærdet er ^{14}C -dateret til 925-1025. Foto: Museum Østjylland. *Remains of wicker fence found in Skt. Mortensgade. The fence is radiocarbon-dated to 925-1025.*

lingen. Optællingen fra 1990 viste, at der på det tidspunkt var foretaget registreringer 82 steder i byen dækkende perioden vikingetid til nyere tid. Heraf var 51 blot iagttagelser eller indsamlinger uden arkæologiske udgravninger. Af reelle udgravninger er der gennemført ni før 1977 og 18 i perioden 1978-1989 (fig. 2). Udgravningerne koncentrerer sig for en stor dels vedkommende omkring Vor Frue Benediktinerkloster og Gråbrødre kloster, hvilket i høj grad skyldes tidligere tiders fokus på gejstligt byggeri. Kendskabet til midt- og vestbyen er derimod langt mere fragmentarisk grundet et beskedent antal undersøgelser. Udgravningernes ujævne fordeling over middelalderbyen betyder bl.a., at det endnu ikke er lykkedes at lokalisere det ældste Randers. Derudover er kendskabet til byens topografiske udvikling ligeledes yderst begrænset. Begge disse centrale spørgsmål er, udover den ujævne fordeling af arkæologiske udgravninger, også yderligere udfordret af, at en meget stor andel af de gennemførte udgravninger kun sjældent er gravet til undergrunds niveau. Hovedsageligt er udgravningerne blevet defineret af byggeplaner.

De ældste arkæologisk dokumenterede spor af en tidlig bydannelse er fletværksgærder, der tolkes som tidlige matrikelmarkeringer. Flere af de registrerede gærder følger således endnu gældende matrikelskel i byen. Der er registreret spor efter disse fletværksgærder langs Middelgade, enkelte steder i Brørdregade, Torvegade og Skt. Mortensgade. De fleste er desværre udaterede, men et fra Skt. Mortensgade er ^{14}C -dateret til 925-1025 e.Kr. (KHM 912) (fig. 3). Herudover udgør fund fra 1000-tallet udelukkende spredte enkeltfund samt nogle få gruber, der er registreret under Vor Frue Benediktinerkloster (Mikkelsen 2002: 31). Med undtagelse af fletværksgærdet fra Skt. Mortensgade, hvis noget brede dateringsramme kan trække det ned i 900-årene, er der ikke gjort fund i byen fra tiden før 1000.

Byens ældste dokumenterede bygning stammer fra hjørnet af Torvegade og Kirkegade, hvor et lerstampet gulv fra omkring 1100 er undersøgt (KHM 281). En potentielt endnu ældre bygning blev undersøgt i 2019 i Slotsgade uden for den middelalderlige befæstning. Den blev kun erkendt i profil som et kraftigt fundament af hovedstore natursten med flere på hinanden følgende gulvlag ovenover (fig. 4). En enkelt ^{14}C -datering fra fundamentalslaget daterer bygningen til 1000-1050 e.Kr. eller 1070-1150 e.Kr. med omkring lige stor sandsynlighed for begge muligheder (MOE 01029). Det er ligeledes fra samme periode, at de tidligste gadeforløb er registreret. Det drejer sig om Middelgade og Slotsgade (KHM 281; KHM 765). I bunden af Middelgade, hvor gaden løber sammen med Brørdregade, er fundet rester fra en kraftig egetræspalisade, der er dendrokronologisk dateret til 1120 (KHM 282). Palisaden bestod af egestammer med et tværsnit på 40x25 cm, der var sat som et plankeværk. Dateringen af denne palisade er interessant, idet den er sammenfaldende med befæstningen af flere andre danske købstæder som bl.a. Viborg, Roskilde og Lund. Disse befæstninger knyttes

Fig. 4. Profilbillede fra udgravning i Slotsgade (MOE 1029). Nederst og i forgrunden ses fundamentet af natursten. Herover ses en serie gulvlag i ler og kridt adskilt af mørke affaldslag. Foto: Museum Østjylland. *Section from the excavation in Slotsgade. Visible at the bottom and in the foreground is the stone foundation. Above it, a series of floor layers in clay and chalk separated by dark waste deposits.*

Fig. 5. Billedsten fundet under udgravningen af Skt. Clemens Kirke. Billedet forestiller Moses med de ti bud og hyrdestav. Moses fremstilles ofte med horn i panden grundet en ældre fejløversættelse fra græsk. Foto: Museum Østjylland.
A picture stone was found during the excavation of St. Clement's Church. The image depicts Moses with the Ten Commandments and a shepherd's staff. Due to a mistranslation from Greek, Moses is often portrayed with horns on his forehead.

traditionelt til de mange indre stridigheder i landet i anden fjerdedel af 1100-tallet. Både i forbindelse med kampene mellem Kong Niels og Erik Emune og kampene mellem Svend, Knud og Valdemar (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 76-77). Dateringen af palisaden i Middelgade er noget tidligere end de omtalte begivenheder, men ikke mere end hvad, der ligger inden for daterings usikkerhed.

1100-tallets registreringer domineres af undersøgelserne fra byens gejstlige institutioner i form af undersøgelserne af Skt. Peders Kirke og det tilknyttede Vor Frue Benediktinerkloster samt undersøgelserne af Skt. Clemens sognekirke. Vor Frue Benediktinerkloster blev grundlagt i 1100-tallet, men der er usikkerhed, om det var i første eller anden halvdel. Opførelsen af de kendte klosterbygninger begyndte i 1200-tallet og fortsatte indtil 1400-tallet. Klosteret er placeret i den nordlige ende af byen. Undersøgelserne af og omkring Vor Frue Benediktinerkloster er velbeskrevet i publikationen fra 2002 og skal derfor ikke kommenteres yderligere her (Mikkelsen 2002). Skt. Clemens Kirke er flere gange blevet undersøgt arkæologisk, uden at en endelig klarhed over kirkens grundlæggelsestidspunkt er blevet etableret (KHM 45/72). Motivet fra en billedsten fundet ved Skt. Clemens Kirke blev i flere år anvendt som logo for det tidligere Kulturhistorisk Museum Randers (fig. 5). Kirken har ligget i Tårngade. På stort set hele strækningen imellem Vor Frue Benediktinerkloster og Skt. Clemens Kirke er fundet rester af bygninger i form af stolpehuller og gulvlag fra 1100-tallet. Fra den vestlige del af byen omkring Skt. Mortens Kirke er der derimod næsten

aldrig blevet lavet arkæologiske undersøgelser. Kendskabet til den ældre del af byens topografiske udvikling her er derfor yderst begrænset.

Fra 1200-tallet er der derimod dokumenteret bebyggelse over et større område af byen. I 1236 grundlagdes gråbrødreklostret i den østligste del af byen. Klosters fløje blev opført i perioden 1200-1400. Omkring midten af 1500-tallet blev klosteret ombygget til Dronningborg Slot af Christian III (Hyldgård 1996: 96-97). Navnet lever i dag videre i Slotsgade og Slotscentret, der ligger på den tidligere klostergrund. Klosteret er undersøgt arkæologisk ad flere omgange (Hyldgård 1996: 95-96).

I 1300-tallet og navnlig i anden halvdel er der også flere steder i byen dokumenteret spor efter byggemodning af lavereliggende, våde områder. Disse består af metertykke opfyldslag holdt på plads af faskinekonstruktioner og er dokumenteret i den syd- og sydvestlige del af byen langs Vestergrave (KHM 431), Østergrave (KHM 271/87) og nyligst i Jordsmonnet (MOE 01102) (fig. 6). Ved sidstnævnte bestod dele af opfylden af store mængder affald fra et skomagerværksted. Selve værkstedet lå ganske tæt ved og blev arkæologisk undersøgt i 1970'erne (KHM 178/78). Samtidig med, at der flere steder arbejdedes på at udvide og sikre byens beboelsesarealer ned mod de våde områder, blev der også anlagt en stor losseplads lige uden for byen. Denne losseplads fungerede over en 100-150-årig periode. Nyere undersøgelser har dokumenteret serier af tynde askelag igennem hele lossepladsens funktionsperi-

Fig. 6. Faskine udgravet i Jordsmonnet (MOE 1102). Faskinen bestod af utildannede tømmerstykker, der blev holdt på plads af kraftige, nedrammede stolper. Foto: Museum Østjylland.

Fascine excavated in Jordsmonnet. The fascine consisted of unprocessed timber pieces held in place by sturdy lumber.

ode (MOE 01223). Disse askelag er bevidst udlagt for at dæmpe lugtgenerne fra de store mængder organisk materiale. De mange forskellige tiltag, hvis effekt i højere grad tilgodeser byen end den enkelte lodsejer, må betragtes som tegn på et effektivt og magtfuldt bystyre. På samme tidspunkt opstod også en forstadsbebyggelse umiddelbart nord for byen. Museet har ikke meget kendskab til denne bebyggelse udover en enkelt bygning og lidt spredte gruber (MOE 01223). Her lå også Skt. Laurentii Kirke, omtrent, hvor Tinghuset står i dag. Det er endnu usikkert, om kirken kom før forstadsbebyggelsen.

Fra og med 1400-tallet dukker stadigt flere gadenavne op i de skriftlige kilder. Samtidig synes bebyggelsen at sprede sig til byens periferi. Fra denne periode stammer også byens ældste stenhuse i centrale strøg (fig. 7). Heraf er Påskesønnernes Hus fra 1460'erne nok det mest kendte, idet det indgår i en folkevisе. I visen fortælleres det, at brødrene Anders, Peder og Niels Påske opførte gården, og at den ene af brødrene, Niels Påske, umiddelbart efter opførelsen blev dræbt af hærmanden Lave Brok fra Gammel Estrup grundet misundelse og uoverensstemmelser. I 1468 blev sagen afsluttet med et forlig, et *orfejdebrev*, hvor de to overlevende brødre af Påskeslægten lovede ikke at fej-

Fig. 7. Påskesønnernes Gård. Oprindeligt var gården langt større og delvist bygget i bindingsværk. Det meste blev dog revet ned i begyndelsen af 1800-tallet. Foto: Randers Stadsarkiv.

Merchant house of the Påskesønner. Originally, the house was much larger and partially built in timber framing. However, most of it was torn down in the early 19th century.

Fig. 8. Helligåndshuset i Randers. Huset fungerede oprindeligt som hospital, men husede senere byens latinske skole helt indtil midten af 1800-tallet. Foto: Randers Stadsarkiv.

House of the Order of the Holy Spirit in Randers originally served as a hospital and later housed the city's Latin school until the mid-19th century.

Fig. 9. Skt. Mortens Kirken. Kirken er i dag det eneste der er tilbage af Helligåndsklostret. Kirken var oprindeligt planlagt som en stor hallekirke, hvilket skibets østgavl stadig bærer præg af. Foto: Randers Stadsarkiv.

St. Martin's Church is the only remaining part of the monastery of the Order of the Holy Spirit. The church was originally planned as a large hall church, which is still evident in the east gable of the nave.

de Lave Brok (Netterstrøm 2012: 146-156). Medens byens vestlige del ikke har været arkæologisk undersøgt i væsentlig grad, er der dog kendskab til betydelige ændringer her i slutningen af 1400-tallet, idet Helligåndsklostret blev grundlagt i 1480'erne. Et ældre Helligåndshus blev nedrevet, og et nyt, der endnu står i dag, blev opført (fig. 8). Samtidig blev Skt. Mortens Kirke, der ligeledes endnu står i dag, bygget (fig. 9). Kirken blev indviet i 1494. Fra skriftlige kilder kendes en ældre forgænger, men den er kun blevet påvist arkæologisk igennem den tilhørende kirkegård. Om klosteranlægget vides stort set intet. Ved anlæggelsen af et nyt sakristi i 2016 kunne begyndelsen af nordfløjen er-

kendes i kirkens murværk (MOE 00679). I forbindelse med et fjernvarmetracé blev murværk fra klosteranlægget ligeledes påtruffet umiddelbart nord for kirken (KHM 1448). Ud fra skriftlige kilder kan det godtgøres at have været færdig kort tid efter kirken. Det har med stor sandsynlighed været et firefløjet anlæg, der muligvis har stået i forbindelse med Helligåndshuset. Skt. Mortens Kirke minder om Helligåndskirken i Faaborg, hvis klosteranlæg er langt bedre arkæologisk dokumenteret. Det kan derfor forsigtigt formodes, at klosteranlægget har haft en lignende udformning.

Fig. 10. Christian III's Kanal var en 6 km lang kanal, der førte ind til voldgraven omkring Randers. Kanalen sandede hurtigt til og blev endeligt opgivet i 1600-tallet. Mindre dele er i dag rekonstrueret ved Fladbro og Over Hornbæk. Foto: Museum Østjylland.

Christian III's Canal was a 6 km long canal leading water into the moat surrounding Randers. The canal quickly silted up and was finally abandoned in the 17th century. Small parts have been reconstructed today.

Det er allerede nævnt, at der er fundet rester af en palisade fra begyndelsen af 1100-tallet. Herudover er der ikke fundet rester af den middelalderlig befæstning. Enkelte steder er murværk påvist, men i alle tilfælde er det formodentlig fra Christian III's befæstningsanlæg, der anlagdes i midten af 1500-tallet. Dette anlæg er til gengæld dokumenteret ved flere lejligheder. Uldalls udgravning i 1873, der var den første arkæologiske undersøgelse i byen, var af Nørreport fra denne befæstning. Senest er befæstningen dokumenteret i forbindelse med omlægningen af Østervold i 2006, hvor hjørnet af Østerport blev fritlagt (KHM 2342). En væsentlig del af Christian III's befæstningen var en 6 km lang kanal, hvorfra vand blev ledt ind til byens voldgrav. Nørreåen opdæmmedes, lige inden den løber sammen med Gudenåen, og herfra løb kanalen ind til Randers. Kanalen er blevet arkæologisk dokumenteret af museet et utal af gange (Guntzelnick Poulsen 2014). Dele af den er i dag rekonstrueret (fig. 10).

Skriftlige kilder omhandlende middelalderbyen Randers

I de skriftlige kilder nævnes byen Randers omkring 1150 i Sankt Kjelds levned, hvor det nævnes, at helgenen voksede op i et sogn uden for byen (Olrik 1893-94: 155), og få årtier senere optræder den hos Saxo og Snorre Sturlason

i forbindelse med omtale af politiske begivenheder. Saxo omtaler bl.a. sejlads fra Randers til Götaland (Friis-Jensen & Zeeberg 2005), og forekomsten hos Snorre viser, at byen var velkendt af nordmænd (Adalbjarnarson 1979: kap. 29). Lunde Domkapitels gavebøger har samtidig en omtale af en nonne fra Randers (Weeke 1884-1889: 242). Byens eksistens er således belagt i kilder fra den ældre middelalder, som dog begrænser sig til det nævnte. Byen findes naturligvis i Kong Valdemars Jordebog, og for senmiddelalderens vedkommende er der et stort og uudnyttet materiale, som tillader et blik ind i byens interne liv og relationer til opland og den videre verden. Projektet vil her udnytte bl.a. byprivilegierne (Schledermann 1981), samt *Diplomatarium Danicum* og *Repertorium Danicum*. Et brev fra 1326, omtaler eksempelvis randrusianske købmænd, som i Københavns havn plyndrede en borgmester fra Gent i Flandern, og der er mange interessante belæg i 1300-tals lybske *Niederstadtbuch* på økonomiske kontakter til denne centrale hanseby (*Diplomatarium Danicum* 1324 1. april, nr. 13240401001, https://tekstnet.dk/books/dipdan/1324/dd_13240401001/). 14-1500-tallets skriftlige kilder giver indblik i Randers' rangering i det nationale og jyske bylandskab. I 1471 hørte Randers således til i gruppen af de mest folkerige jyske byer, der stillede militær sammen med Aarhus, Horsens, Aalborg og Ribe, langt større end Viborg, Kolding og Vejle.

Byen var, ifølge de skriftlige kilder, befæstet igennem størstedelen af middelalderen, men der er som nævnt aldrig fundet spor af denne befæstning. Byens befæstning tillige med en tilknyttet borg er ellers nævnt flere steder i det skriftlige kildemateriale. Blandt andet i Yngre Sjællands Krønike, der i 1357 beskriver borgen som nyopført af materiale fra 11 kirker (Olsen 1981: 50). I 1359 nævner Krøniken, at Kong Valdemar Atterdag i forbindelse med oprøret imod ham belejrede Randers og i den forbindelse opstillede kastemaskiner og murvæddere. Da de belejrede gjorde udfald og brændte belejringsmaskinerne af, valgte kongen at opgive belejringen. Det siger noget om befæstningens karakter, at sådanne maskiner var nødvendige for at kunne indtage by og borg, og at projektet mislykkedes (Olsen 1981: 61).

Fra anden halvdel af 1400-tallet er nævnt byens vold og grav, og efter adelshærens nederlaget ved Svenstrup i 1534 nævnes det, at den trak sig tilbage bag Randers' befæstning. Da Skipper Clement ankom til Randers og så den forskansede adelshær, valgte han at vende om. Christian III's befæstning af byen fra midten af 1500-tallet er veldokumenteret ikke alene i det arkæologiske men også i det skriftlige kildemateriale (Guntzelnick Poulsen 2014).

Projektet Middelalderbyen Randers - Et arkæologisk-historisk studie af tilblivelse og udvikling af en centralby

En gennemgang af det eksisterende arkæologiske og skriftlige kildemateriale omhandlende Randers demonstrerer hvor meget materiale, der er kendskab til på nuværende tidspunkt, og peger på de mange åbne muligheder. Der findes desværre i øjeblikket ikke noget overblik over denne store materialemængde, og der er meget væsentlige spørgsmål, som endnu er ubesvarede - herunder den præcise datering, lokalisering og udbredelse af det ældste Randers og dens urbane karakter. Randers var i modsætning til flere sammenlignelige, ældre middelalderbyer ikke en domkirkeby. Uden tilstedeværelsen af én væsentlig magtinstitution som et domkapitel i byen må det middelalderlige Randers i høj grad have været karakteriseret ved handel, bl.a. hestehandel og den senmiddelalderlige oksehandel, og håndværk, som det kan belægges i det skriftlige kildemateriale. En meget stor andel af udgravningerne i byen har dog været orienteret imod de gejstlige bygninger, hvorfor den kommercielle/merkantile vinkel har fået mindre opmærksomhed.

Selvom Randers ikke var en domkirkeby, husede byen ikke mindre end tre klostre og flere kirker. Netop kirkens helt dominerende plads i bybilledet er karakteristisk for de tidlige bydannelser (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 52). Formodentlig har klostrene, herunder navnlig Vor Frue Benediktinerkloster, derfor spillet en større rolle i den tidlige bydannelse. Klosters betydning kirkeligt-administrative centerfunktion afspejles bl.a. i dets centrale placering ved Algade samt af, at Ommer sysselting blev afholdt på Vor Frue klostergrund (Nielsen 1867: 58).

Udgangspunktet for projektet er imidlertid centralitetsbegrebet og her især byen som sted for urbaniseringsdannende faktorer, der rækker ud over de mere klassiske elittære aktører og definitioner af det urbane (Christaller 1933; Sindbæk 2022). Metodisk søger projektet at gøre op med det fokus, der tidligere har været på at anskue byen som et overvejende politisk fænomen beroende på social magt, hierarki og stat (Cowgill 2004: 526). For den tidlige bydannelse har, efter vor mening, andre faktorer været mindst lige så væsentlige drivkræfter, og disse såkaldte *strange attractors* inddrages her i bestemmelsen af byens karakter (Sindbæk 2022). Uden en stor central magtfaktor, som domkapitlerne i bispebyerne eksempelvis udgjorde, har sociale netværk blandt mindre aktører kunnet spille en afgørende rolle for urbaniseringsprocessen. Projektet vil derfor i høj grad fokusere på de sekundære erhverv, håndværk og handel.

I projektet bestemmes byens alder og karakter ved hjælp af en grundig analyse af det eksisterende arkæologiske kildemateriale. Udbredelsen og omfanget af byens kulturlag skal kortlægges gennem en analyse af resultaterne af de talrige arkæologiske undersøgelser suppleret med eksisterende boreprøveresultater. Kulturlagene er i høj grad en markør for indbyggernes udnyttelse af landskabet gennem deres bevidste omskabelse af det (Andrén 1986). Arbejdet med kortlægningen af byens kulturlag vil støtte sig på resultaterne fra projektet *3D mapping of archaeological deposits in medieval cities – threats and potentials* udført af Kirstine Haase.

For at kontekstualisere udviklingen i Randers og for nærmere at analysere den regionale dynamik vil udviklingen fra to andre centrale norrøjske byer, Viborg og Aalborg, ligeledes blive inddraget i analysen. Der har været en tæt tilknytning mellem de tre norrøjske byer, formentlig betinget af en funktionel arbejdsdeling, der træder tydeligt frem i det numismatiske kildemateriale fra 1000-1100-tallet. Dette kommer til udtryk i den gentagne, samtidige møntslagning fra disse tre byer (Guntzelnick Poulsen 2016: 2023). Hver gang blev der slået identiske mønter, hvis eneste individuelle karakteristika er bynavnet, og hver gang er det mønter med direkte tilknytning til begivenheder af national betydning. Tilknytningen er meget direkte udtrykt i produktionen af mønterne, idet stempelstudier viser, at identiske forsidestempler anvendt i produktionen er blevet udvekslet byerne imellem (Bendixen 1993: 14). Byerne må således have udgjort et samvirkende produktionslandskab. Belysningen af dette aspekt er af national betydning, idet det ikke er påvist i andre dele af landet.

Aalborg har, ligesom Randers, ikke oprindeligt været domkirkeby, selvom der, ligesom i Randers, også findes et større antal gejstlige institutioner i byen. Handel og transport må derfor også her have spillet en central rolle. I forhold til søkommunikation og funktionen som port til omverdenen, såkaldte *gateway communities*, minder Randers og Aalborg også meget om hinanden, idet de begge er placeret ved overgangen af store centrale vandveje (Hohenberg

& Lees 1995). Aalborg er rettet mod Norge, hvilket fremgår af flere skriftlige kilder, mens Randers' søkommunikationsnet endnu ikke er undersøgt (Guntzelnick Poulsen 2024).

Placeringen ved centrale overfartssteder betyder, at både Randers og Aalborg også var tæt knyttet til rigets indre vejnet. Viborg derimod er placeret inde i landet med Hjarbæk som udhavn. Derudover udgjorde byens domkirke et religiøst center, ligesom byen samtidigt var stedet for det centrale jyske landsting. Viborg var således tæt knyttet til rigets administration, men ikke i samme grad til handel og transport.

Både Viborg og Aalborg er velundersøgte, og der findes et omfattende publiceret materiale, der beskriver byernes udvikling (Krongaard Kristensen 1987; Johansen *et al.* 1992; Hjermind *et al.* 1998; Iversen *et al.* 2005; Hjermind *et al.* 2009; Søvsø 2020: 243-247; Runge *et al.* 2021). Herudover er der i nyere tid i begge byer, men i særdeleshed i Aalborg, gennemført flere nye og opsigtsvækkende udgravninger, der blandt andet gennemgribende har ændret på byens datering (Vrængmose Jensen 2021).

En tæt integration mellem arkæologiske og historiske kilder til belysningen af Randers' udvikling i middelalderen er centralt i projektets metodiske tilgang. Med udgangspunkt i kildesituationen som beskrevet ovenfor vil fokus i arbejdet med de skriftlige kilder ligge på belysningen af kommunikationsstrukturer og byens funktion som center for en større region, blandt andet Randers plads i den internationale oksehandel samt byens søkommunikationsnet. I nærværende projekt skal også byens lovgivning gennemgås med henblik på belysning af centerfunktioner og disses regulering.

Fremtidsperspektiver

På grund af den integrerede og systematiske analyse af både de arkæologiske og historiske kilder vil projektet resultere i det første velfunderede overblik over Randers bys struktur og udvikling i middelalderen samt byens placering i netværket af danske middelalderbyer, særlig det regionale. Derved skabes et solidt fundament for den videre forskning i selve byen, og igennem den i projektet udførte perspektivering, vil byen blive placeret bredt i det igangværende nationale og internationale urbane forskningsfelt. Det er håbet, at fokuseringen på byens stærke merkantile træk - i lyset af den "manglende" domkirke - vil dokumentere en tidligere knapt erkendt form for dansk bydannelse.

Summary

The medieval town of Randers - an upcoming research project

Randers is centrally located at the mouth of the Gudenå River and served as a hub for sea and land routes from Jutlandic cities such as Viborg, Århus, Skanderborg, and

Aalborg during the medieval period. The significance of Randers as an important city is evident from the minting of coins that began already during the reign of Cnut the Holy (1080-86). The city has frequently played a role in significant aspects of Denmark's medieval history. However, details about the medieval city and its origin are unclear, particularly the exact time of its foundation.

A Forgotten Medieval City

Interest in medieval cities began early, as illustrated in Randers by architect Frits Uldall's excavation of Nørreport in Randers in 1873. However, medieval archaeology as an academic discipline was not established before 1971 at Aarhus University. In 1977, the State Humanities Research Council initiated the project *Middelalderbyen* (The Medieval City) to determine the age and development of Danish cities. Unfortunately, Randers did not participate due to resource constraints and organisational issues. The project inspired similar initiatives in other cities, including Randers, where Jens Vellev published a list of all excavations conducted in the city up until 1977. The museum's limited archaeological staff, however, had a negative impact on the urban archaeological studies of the city. As a result, Randers lacks a comprehensive overview of the medieval city, and only a portion of the excavations have been published.

Museum Østjylland has long sought to create a better overview of medieval Randers, making it a strategic focus area. A project on greyware ceramics in 2009 was never completed. Still, in 2023, the Research Committee of the Ministry of Culture allocated funds for a new project, "The medieval city of Randers." Led by archaeologist Thomas Guntzelnick Poulsen (Museum Østjylland) and historian Bjørn Poulsen (Aarhus University), the project will integrate archaeological and historical sources to shed light on Randers' emergence, character, and development throughout the medieval period. The goal is also to understand the underlying causes and contribute to the overall picture of Danish medieval cities. The project will be carried out in 2024 and is a significant effort to improve understanding of Randers' history and its place in Denmark's medieval urbanisation process.

Excavations from the Medieval City Randers

The potential to increase our knowledge of Randers based on existing sources is considerable. Since 1873, when Uldall excavated Nørreport, around 90 excavations have been carried out in the medieval city centre (fig. 1). The centre extended from the Moat Streets to Trangstræde, south of which only fill layers and traces of recent buildings have been documented. Jens Vellev created an early overview of the city's medieval excavations in 1977, later updated by Inger Marie Hyldgård in 1990. The 1990 count showed that 82 sites in the city had been recorded from the Viking Age to modern times.

Actual excavations included nine before 1977 and 18 from 1978-1989, primarily around the Our Lady Benedictine Monastery and the Gray Friars Monastery (fig. 2). The oldest archaeological traces from early urbanisation include wattle fences interpreted as early cadastral markings. Unfortunately, most are undated, except for a fence in Skt. Mortensgade radiocarbon-dated to 925-1025 (fig. 3). However, there are no artefacts from before the year 1000.

The oldest documented building remains were found at the corner of Torvegade and Kirkegade and consists of a clay-stamped floor from around 1100. A possible older building was examined in 2019 in Slotsgade and radiocarbon-dated to 1000-1050 or 1070-1150 (fig. 4). At the lower end of Middelgade, remnants of a sturdy oak palisade were found, dendrochronologically dated to 1120. The palisade's dating coincides with the fortification of several other Danish market towns, including Viborg, Roskilde, and Lund.

Excavations of remains from the 12th century are focused on ecclesiastical institutions like the Our Lady Benedictine Monastery and St. Clemens Church (fig. 5). Knowledge of the mid and western parts of the city is fragmentary due to limited investigations. From the High Middle Ages, there is documented settlement over a larger area of the city and extensive land development in the 14th century (fig. 6). The Grey Friars Monastery, founded in 1236, is well-documented.

The city's oldest standing stone buildings date to the 15th century, such as Påskesønnernes Hus (Easter Sons' House) from the 1460s (fig. 7), the Holy Spirit House associated with the Holy Spirit Monastery from the 1480s (fig. 8), and St. Morten's Church, originally the monastery church (fig. 9), consecrated in 1494.

The fortification of the city is mentioned in written sources, but only Christian III's fortification from the mid-16th century is archaeologically documented. A six-kilometer-long canal leading water to the moat of this fortification is documented by several archaeological investigations (fig. 10).

Written Sources Regarding the Medieval City Randers

The city of Randers is mentioned around 1150 in the *vita* of Saint Kjeld, and a few decades later, it appears in the works of Saxo and Snorre Sturlason in connection with political events. The city's existence is thus documented in sources from the early Middle Ages, although the number of sources is limited.

For the late Middle Ages, there is a vast and untapped material that provides insight into the city's internal life and its relationships with the surrounding area and the wider world. This includes the use of city privileges (Schledermann 1981), as well as *Diplomatarium Danicum* and *Repertorium Danicum*. The written sources from the 14th-15th centuries provide insight into Randers' ranking in the

national and Jutlandic city landscape. In 1471, Randers was among the most populous Jutlandic cities.

The Project “The Medieval City of Randers - An Archaeological-Historical Study of the Formation and Development of a Central City”

An analysis of the current archaeological and written source material about Randers reveals significant potential and raises many unanswered questions. However, the lack of an overview of the vast amount of material hinders precise dating, localisation, extent of the early city and its urban character.

Even though Randers was not a cathedral city, it was home to three monasteries and several churches. The monasteries, especially the Our Lady Benedictine Monastery, likely played a significant role in the city's early development, reflected in its central location on Algade and its role as a religious-administrative centre.

The project's focus is to redefine the city's character and age by looking beyond the classic political factors and incorporating secondary industries such as crafts and trade. The analysis will use a thorough examination of the existing archaeological material, including mapping of the cultural layers with support from the 3D mapping project conducted by PhD Kirstine Haase.

To contextualise Randers' development, the evolution of two other Jutlandic cities, Viborg and Aalborg, will be considered. The close connection between the three cities is evident in coin minting, which is documented in the numismatic source material from the 11th and 12th centuries.

Randers and Aalborg share similarities in trade and transport as 'gateway communities,' while Viborg has a more central role in the kingdom's administration and *ting* (assembly). The project will integrate archaeological and historical sources to illuminate Randers' development and central function in the medieval period. The focus will be on communication structures, the city's role in cattle trade and maritime communication, as well as the city's legislation in relation to central functions.

Future Perspectives

Due to the integrated and systematic analysis of both archaeological and historical sources, the project will result in the first well-founded overview of Randers city's structure and development in the medieval period, as well as its position in the network of Danish medieval cities. It is the hope of the researchers that the focus on the city's strong mercantile characteristics - considering the 'missing' cathedral - will document an earlier unrecognised form of Danish urban formation.

Litteratur

- Adalbjarnarson, B. (red.) 1979: *Snorri Sturluson. Heimskringla*. Reykjavik.
- Andrén, A. 1986: *I städernas under värld. Medeltiden och arkeologien*. Festskrift til Erik Cinthio (red. A. Andrén et al). Lund, s. 259–269.
- Bendixen, K. 1993: *Skatten fra Lundby Krat*. København.
- Christaller, W. 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena.
- Cowgill, G. L. 2004. Origins and Development of Urbanism: Archaeological Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 33, s. 525–49.
- Diplomatarium Danicum* 1938-, udg. af Det danske Sprog og Litteraturselskab, København.
- Friis-Jensen, K. & P. Zeeberg 2005: *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Danmarkshistorien* bd. 1-2. København.
- Guntzelnick Poulsen, T. 2014: Christian III's kanal. *Museum Østjyllands Årbog* 2014, s. 104-111.
- Guntzelnick Poulsen, T. 2016: De danske udmøntninger under Svend Estridsens sønner 1074-1134. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2015, s. 117-221.
- Guntzelnick Poulsen, T. 2023: Mønt og magt. Danmarks monetarisering 1074-1241. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2019.
- Hjermind, J., M. Iversen og H. Krongaard Kristensen (red.) 1998: *Viborg Søndersø 1000-1300*. Byarkæologiske undersøgelser 1981. Højbjerg.
- Hjermind, J., D. E. Robinson & M. Iversen 2009: Viborg in the early 11th century: Viborg Søndersø 2001. A Pilot project for interdisciplinary research and development of methods for Danish urban archaeology. I: N. Engberg, A. Nørgaard Jørgensen, J. Kieffer-Olsen, P. K. Madsen & C. Radtke (red.): *Archaeology of Medieval Towns in the Baltic and North Sea Area* (ed.). København, s. 133-149.
- Hohenberg, P. M. & H.L. Lees 1995: *The Making of Urban Europe 1000-1994*, Cambridge, MA.
- Hyldgård, I. M. 1996: De arkæologiske spor efter Gråbrødre Kloster i Randers. *Hikuin* 23, s. 95-106.
- Hyldgård, I. M., T. Knudsen Jensen, H. Schaumburg Sørensen, J. Smidt-Jensen & P. Kirk 2002: Randers. Fra handelsplads til storkommune 1000-1975. Randers.
- Iversen, M., D. E. Robinson, J. Hjermind og C. Christensen (red.) 2005: *Viborg Søndersø II. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra det tidlige 1000-tal*. Højbjerg.
- Johansen, E., B. Møller Knudsen & J. Kock 1992: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens fejde 1534*. Aalborgs Historie 1. Aalborg.
- Krongaard Kristensen, H. 1987: *Middelalderbyen Viborg*. Centrum.
- Krongard Kristensen, H. & B. Poulsen 2016: *Danmarks byer i middelalder*. Aarhus.
- Marstrand Nielsen, E. 1984: *Randers bys topografiske udvikling i middelalderen med særlig vægt på det arkæologiske fundmateriale*. Upubliceret speciale, Aarhus Universitet.
- Mikkelsen, H. 2002: *Vor Frue Kloster. Et benediktinerkloster i Randers*. Århus.
- Netterstrøm, J. B. 2012: *Fejde og magt i senmiddelalderen. Rosenkrantzernes fejder med Lage Brok 1454-1475*. Viborg.
- Nielsen, O. 1867: *Bidrag til Sysselinddelingen i Danmark*. København.
- Olrik, H. 1893-94: *Danske Helgeners Levned*. København.
- Olsen, R. 1981. *Sjællandske krønike*. Højbjerg.
- Paludan-Müller, C. 1997: Museet, byen og tiden – Kulturhistorisk museum i 125 år. *Kulturhistorisk Museums Årbog* 1997, s. 102-120.
- Poulsen, B. 2024: Spatial practices in the twelfth and early thirteenth century Scandinavian power game. I: K. Esmark, Kim., H-J. Orning, & J. V. Sigurdsson (red.): *The 'Civil Wars' in Scandinavia in the High Middle Ages: A new Perspective*. Turnhout..
- Repertorium Diplomaticum regni Danici mediævalis, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, 1. rk. (1085-1450) I-IV, udg. af Kr. Erslev, København 1894-1912. 2. rk. (1451-1513) I-IX, udg. af William Christensen, København 1928-1939.
- Runge, M., M. R. Beck, M. M. Bjerregaard, Torben B. Sarauw (red.) 2021: *From Central Space to Urban Place. Urbanisation processes in Viking Age and Medieval Odense and Aalborg, Denmark*. Odense.
- Schledermann, H. 1981: *Randers' ældste privilegier*. Randers.

- Sindbæk, S. 2022: Weak Ties and Strange Attractors. Anomalocivitas and the Archaeology of Urban Origins. *Journal of Urban Archaeology* 5, s. 19–32.
- Spreckelsen, P. v. 1952: *Randers Købstads Historie*, 2 bd. Randers.
- Stiesdal, H. 1968: An excavation in the town of Ribe, Denmark. A preliminary report. *Rotterdam Papers* 1968, s. 155-160
- Stürup, B. 1977: Trangstrædegravningen: Et snit gennem middelalderens Randers. *Hikuin* 3, s. 91-100.
- Søvsø, M. 2020: Ribe 700-1050. *From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia*. Højbjerg.
- Vellev, J. 1977: Arkæologisk undersøgelser i Randers 1873-1977. *Hikuin* 3, s. 101-122.
- Vrængmose Jensen, C. 2021: Settlement in Aalborg and Odense. *From Central Space to Urban Place*. In: M. Runge, M. R. Beck, M. M. Bjerregaard & T. B. Sarauw (red.) *Urbanisation processes in Viking Age and Medieval Odense and Aalborg, Denmark* (ed.). Odense, s. 133-147.
- Weeke, C. 1884-89: *Libri memoriales capituli Lundenses*, København,
- Ægidius, J. P. 1977: *Knytlingasaga. Knud den Stor, Knud den Hellige og deres Mænd, deres Slægt*. København 1977.

"Absalons Borg" ... kongens eller bispens?

- projektanker om det ældste København og et (måske) misforstået forsvarsværk

Af Thomas Roland

Af uransagelige årsager har Københavns tidligste kendte befæstningsanlæg med den såkaldte "Hesteskovold" ved Gammeltorv og "Absalons Borg" på Slotsholmen langt hen ad vejen været sært underbelyst i historieskrivningen.

Forholdet kan ikke forklares ved, at strukturerne er betydningsløse – de to forsvarsværker udgør tværtimod åbenlyst væsentlige elementer til forståelse af den tidligste bys karakter og struktur ... ja, måske endda af byens ældste ejerforhold. Anlæggenes delvise skyggetilværelse skyldes snarere, at de begge primært er blevet arkæologisk undersøgt allerede i begyndelsen 1900-tallet og derfor med tiden er gledet lidt under opmærksomhedens radar.

Denne artikel samler i hovedtræk noget af den eksisterende viden om både København ældste struktur og tidligste fæstningsværker – i særdeleshed om den såkaldte "Absalons Borg" på Slotsholmen. Baggrunden er ikke mindst, at en række store udgravninger i middelalderbyen inden for de seneste år har medført en grundlæggende ny forståelse af Københavns tidlige opståen i tiden forud for Absalons tilkomst omkring 1170.

I artiklen vil bl.a. nogle af de seneste ca. 20 års umiddelbart mindre spektakulære fund blive sammenholdt med resultaterne fra de efterhånden velkendte store undersøgelser på bl.a. Rådhuspladsen i København. Netop resultater fra disse store og små undersøgelser, der giver ny forståelse af byens tidligste struktur i 1000- og 1100-tallet, er med til at danne baggrund for Københavns Museums planlagte forskningsprojekt, "Borgen og Byen", med ikke mindst "Absalons Borg" i fokus.¹ I forhold til borgen trænger som noget helt basalt en ny gennemgang af de gamle udgravningsresultater fra undersøgelsen af borgen på Slotsholmen i 1906-07 og 1918-19 sig på med henblik på en forståelse af anlægget inden for rammerne af nutidens arkæologiske tilgange og muligheder.

Museets projekt befinder sig endnu kun i planlægningsfasen, så der kan desværre ikke hér fremlægges nye resultater – det må vente til senere arbejder – men artiklen giver en lille status for den eksisterende viden om Københavns tidlige forsvar samt tanker om mulighederne for en ny tilgang og forståelse af ikke mindst 1000- og 1100-tallets by og befæstning. Tankerne vedrører i særdeleshed overvejelser vedrørende et evt. kongeligt ejerskab til eller i hvert fald tilstedeværelse i det ældste København ... og om kongen allerede i det tidlige 1100-tal havde etableret en magtposition i byen "Hafn".

I disse overvejelser indgår også muligheden for, at den kridtstensborg, hvis ruiner endnu ses under Christiansborg Slot, ikke, som traditionelt antaget, er opført af Absalon omkring 1170. Det foreslås alternativt, at kridtstensborgen udgør et markant monument fra tiden *forud* for Absalon og skyldes kongens tilstedeværelse i byen, inden han donerer by og borg til bispem.

København i 1000- og 1100-tallet

De forgangne ca. 25 års nye og banebrydende viden om det tidligste København – ikke mindst som det er blevet belyst af de arkæologiske undersøgelser i forbindelse med de store metroundersøgelser både midt i 1990'erne og i årene 2009-2014 – har været fremlagt i mange forskellige sammenhænge.²

Tolkninger og udredning af det store og mangesidede materiale skyldes ikke mindst arkæolog Hanna Dahlström, der som udgraver af en lang række af de betydende lokaliteter, i en række publikationer har bearbejdet og tilgængeliggjort de arkæologiske resultater – publikationer, hvori alle videre arbejder med det tidligste København naturligt må tage udgangspunkt (Dahlström 2019, 2022; Dahlström, Poulsen & Olsen 2018). Sidstnævnte artikel indeholder endvidere en opsummering af forskningshistorien fra omkring 1900 til i dag.

Byens skabelsesberetning kan nu fastslås at tage sit udgangspunkt i en bebyggelse, der i løbet af 1000-tallet etablerer sig på området omkring den nuværende Rådhusplads sydvestligt i den historiske by (fig. 1). Der er ikke blot tale om spredte aktivitetsområder, men tilsyneladende om en relativ substantiel bebyggelse karakteriseret af mindre huse, håndværksaktiviteter (bl.a. jernforarbejdning), etablerede gader og med kontinuitet frem til højmiddelalderen. Udbredelse af markante kulturlag umiddelbart over den ældst bevarede overflade angiver endvidere, at bebyggelsen sandsynligvis har strakt sig over et større areal og i hvert fald frem til det nuværende Gammeltorv ca. 200 m nordøst for Rådhuspladsen.

De mørke kulturlag i området mellem den nuværende Rådhuspladsen og Gammeltorv/Nytorv udgøres af stærkt nedbrudt organisk materiale, og har kunnet registreres i op til ca. 0,8 meters tykkelse. Laget befinder sig umiddelbart på den "oprindelige" overflade, men er desværre generelt usædvanligt fundtomt. Af og til dukker der dog tidlige gen-

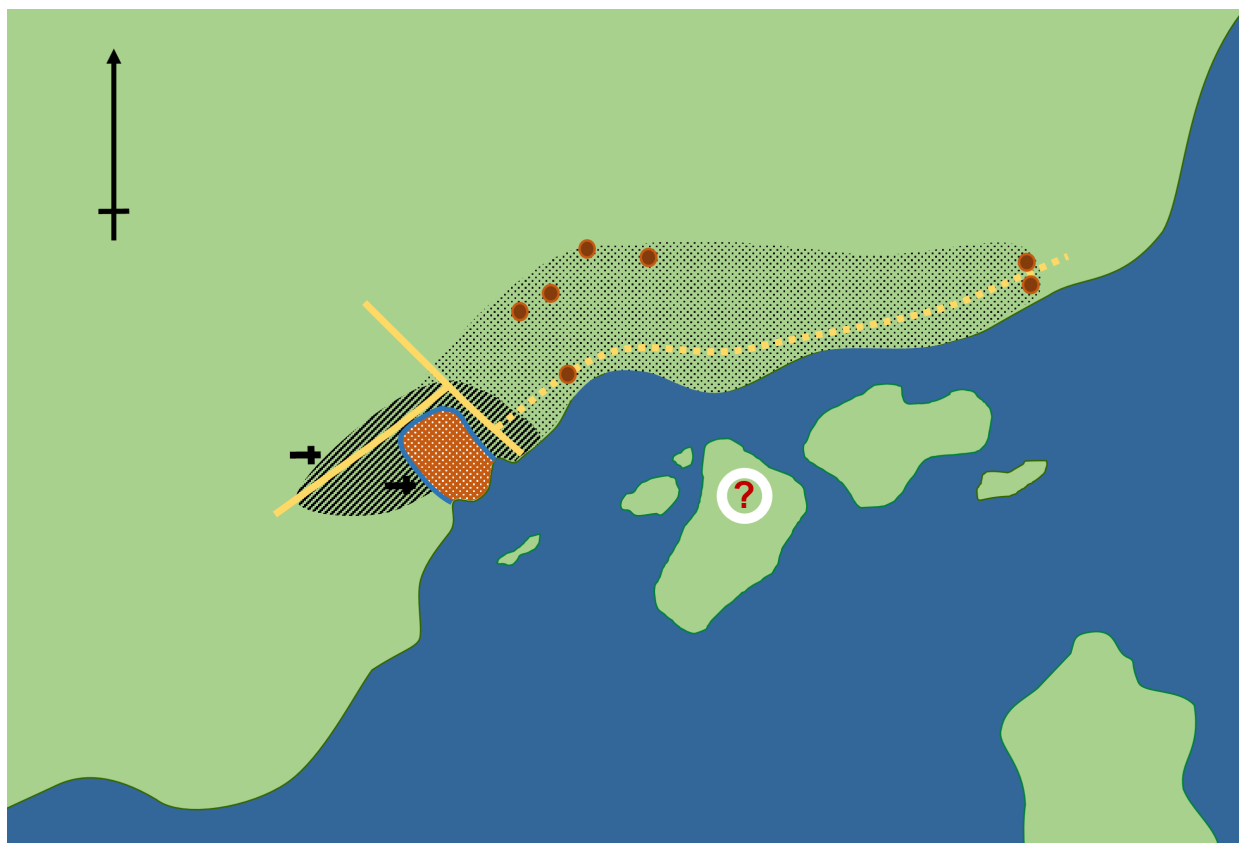

Fig. 1. København ca. 1050-1150. I sydøst bopladsområdet/byen med de to tidligmiddelalderlige kirker og på holmen i Sundet ses ringborgen ("Absalons Borg"). Røde punkter angiver arkæologiske lokaliteter med fund fra 1000- og/eller første halvdel af 1100-tallet i byens nordøstlige del. Tegning: Thomas Roland.

Copenhagen around 1050-1160 AD. To the southeast is the settlement/town area, including the two early churches, and on the small holm, the ring wall ("Absalon's Castle"). Red dots indicate finds dated to the 11th and/or first part of the 12th century in the northeastern part of the town.

stande frem bl.a. enkelte skår af østersøkeramik, senest således i 2016 ved museets undersøgelse omtrent midt i kulturlagsområdet i Kattesundet 10. På baggrund af Ram-sings iagttagelser fra omkring 1900 optræder laget i ældre litteratur flere steder som "det teglfrie lag", og traditionelt har de mørke lag været opfattet som kulturlag dannet af aktiviteter forud for ca. 1150-1200, hvor teglen holder sit indtog i landet (Fabricius 1999: 80ff.).

Den traditionelle opfattelse af, at laget udelukkende udgør et tidligmiddelalderligt kulturlag, har dog længe været betvivlet, og arkæolog Morten Steinekes kritiske gennemgang af gamle og nye observationer vedrørende laget godtgør da også, at der er tale om en betydelig mere sammensat situation end som så (Steineke 2023). Lagets opståen skyldes således flere århundreders aktiviteter og kan altså ikke ukritisk og generelt i sig selv opfattes som spor af det ældste København.

Forholdet ændrer dog ikke ved, at der i området mellem, hvad der senere udvikler sig til hhv. Rådhuspladsen i sydvest og Gammeltorv i nordøst, findes udbredte kulturlag med spor efter de tidligste aktiviteter i området. Selv om laget ved de nye analyser bliver frataget noget af sin

udsagnsværdi som indikator på udbredelsen af den tidligste middelalderbebyggelse i området, udgør de mørke, sammenbrændte lag dog stadig et vigtigt element til forståelse af 1000- og 1100-tallets aktiviteter.

Tidlig bystruktur i den højmiddelalderlige bys sydlige del angives også af forgængerer til den nuværende Vestergade, der fra Rådhuspladsen løber frem til Gammeltorv. Dette vejforløb har sandsynligvis helt fra 1000-tallet, hvor byen begynder at tage form, udgjort en vigtig del af infrastrukturen og forbundet bebyggelsen i øst-vestlig retning. Tilsvarende er det sandsynligt, at Nørregade, der fra indlandet netop passerer torveområdet og fører den rejssende videre mod kysten – og den formodede havn – har indgået i byens ældste gadenet. Vestergade kan hen over Rådhuspladsen entydigt dateres tilbage til 1000-tallet – og selv om fundene er mere diffuse, når det drejer sig om Nørregade, synes også denne vestlige indfaldsvej at have rod i (i hvert fald) tidlig middelalder.

På grund af meget få arkæologiske undersøgelser i de tidligste lag i den indre bykerne nordøst for Gammeltorv, er det vanskeligt at fastslå, om byens bebyggelse og/eller aktivitetsområde allerede i 1000-/1100-tallet strakte sig vi-

Fig. 2. Den ældste af de registrerede (skel-?)grøfter på Kgs. Nytorv under udgravning i 1996. Anlægget skal muligvis dateres til 1000-tallet. Foto: Københavns Museum.

The oldest of the observed (boundary?) ditches on Kongens. Nytorv, found in 1996. The structure probably dates to the 11th century.

dere langs kysten på den lave højderyg, der senere udgjorde middelalderbyens egentlige centrum.

Det er i denne sammenhæng vigtigt at huske på, at den daværende kystlinje forløb ca. 50-70 m længere inde mod land end situationen fremstår i dag. Fra den gamle kystzone er det arkæologiske materiale desværre meget sparsomt, men fra Snaregadekvarteret, der ligger ved kysten umiddelbart øst for Gammeltorv, er der registreret aktivitetslag ¹⁴C-dateret inden for perioden 1041-1152 e.Kr.³ ligesom vejlag dateret til det tidligste 1200-tal.⁴ Sidstnævnte datering stammer fra materiale på ældre færdselslag, hvilket kunne indikere, at der allerede i 1100-tallet fandtes etablerede vejstrøg langs denne del af kysten (havnen?).

Spredte – meget spredte! – fund og ¹⁴C-dateringer fra området mellem nuværende Nørregade/Rådhusstræde over Købmagergade og videre nordøst op mod Kgs. Nytorv lader imidlertid ane, at også dette område i hvert fald delvist har indgået i byens tidligste aktiviteter. Der kan hér især peges på en enkelt ¹⁴C-datering af en grube i Regensens indre gård (dateringsmæssig hovedvægt omkring år 937-1047 e.Kr.)⁵ og et kulturlag i Skindergade 26 indeholdende trækul med en bredere datering mellem 992-1154 e.Kr.⁶ Endelig er der fremkommet spor efter tidligmiddelalderlige aktiviteter ved den store undersøgelse ved Købmagergade 44-46 med ¹⁴C-dateringer til 1000-/1100-tallet

på materiale fra gruber.⁷ Supplerende kan siges, at Københavns Museum i skrivende stund (foråret 2024) undersøger en kælder i Skindergade 34 beliggende umiddelbart syd for Vor Frue Kirke. Også hér synes spredt at være bevaret kulturlag fra byens tidligste tid.

Længst mod nordøst udgjorde det nuværende Kgs. Nytorv med Østerport i højmiddelalderen byens grænse. Fund af gruber og formodede skelgrøfter ved undersøgelserne forud for både det første metrobyggeri i 1996 og Cityringsundersøgelserne i 2009–2016 angiver imidlertid, at arealerne allerede i tidlig middelalder indgik i en (by-?) struktur. Særligt skal nævnes sekvensen af, hvad der tolkes som skelgrøfter, hvor den ældste ¹⁴C-dateres til perioden 1055-1150 e.Kr. (fig. 2) (Svart Kristiansen 1999: 101-108).⁸ Stratigrafisk ældre end grøften fandtes en række langagtige, lerfyldte mindre grøfter ligeledes dateret til 1000/1100-tallet. Også disse markerer muligvis en tidlig parcellering, og de formodede skel blev tilsyneladende opretholdt helt op til slutningen af 1200-tallet. I den ældste grøft fandtes i øvrigt den berømte, ornamenterede stav (parérstang?), der stilmæssigt er bundet til den sene vikingetids/tidlige middelalders entrelacornamentik og kan dateres til 1000-tallet (fig. 3).

Der synes altså også i den nordøstlige del af byen at kunne dokumenteres et tidligmiddelalderligt bebyggelses-

Fig. 3. Denne ca. 14,5 cm lange ornamenterede stav af hjortetak (en parérstang?) fremkom i fylden på den ældste af de egentlige grøfter på Kgs. Nytorv og stammer formentlig midten eller slutningen af 1000-tallet. Foto: Thomas Roland.

This object (a guard for a sword?) of worked antler was found in the oldest of the ditches on Kongens. Nytorv – the entrelac decoration points towards a date in the 11th century.

(eller i hvert fald aktivitets-)område med en egentlig strukturering af arealerne. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at de formodede, tidligmiddelalderlige skelgrøfters forløb i vidt omfang følger den senere, højmiddelalderlige befæstningslinje.

De kun meget sporadiske arkæologiske indikationer på 1000-/1100-tals aktiviteter i den nordlige del af byen er således ikke nødvendigvis forårsaget af, at områderne henlå ubenyttede i den tidligste middelalder. De få positive tilkendegivelser af, at også denne del af kystområdet har indgået i den tidligste middelalderbebyggelses aktivitetsområde, er alle fremkommet i dybder under 1,5-2 m under nuværende gadeniveau. Det er derfor sandsynligt, at det udbredte fravær af tidlige fund i området mere skyldes, at vi i dag som arkæologer hér sjældent kommer ned i byens ældste kulturlag end et egentligt fravær af tidligmiddelalderlige aktiviteter på disse arealer.

Tanken om en mere udbredt, tidlig bebyggelse på landstrøben langs sundet, der senere danner rammerne for den højmiddelalderlige by, synes at give god mening i forhold til, at det formentlig var på denne strækning af kysten, at anløbsmulighederne var bedst. Det er altså hér den tidligste havn, der gav byen sit navn, må formodes at have været placeret. Københavns tidligste havneområde mangler dog at blive identificeret arkæologisk, og enhver spekulation om den tidligste havns placering og karakter er indtil videre desværre udelukkende henvist til formodninger.

Det er væsentligt for forståelsen af Københavns tidligste topografi, at der allerede fra i hvert fald midten eller slutningen af 1000-tallet har eksisteret minimum to kirker i byen: dels Skt. Clemens Kirke, der lå lige ved nuværende Frederiksberggades udmunding i Rådhuspladsen, dels en kirke vestligt på selve Rådhuspladsen i tilknytning til områdets tidligste bebyggelse.

Skt. Clemens Kirke kendes primært fra de skriftlige kilder, og selve kirkebygningens karakter og den præcise udstrækning er usikker. Museet har imidlertid ikke mindst ved én større udgravning i området i 2008 kunne undersøge en betydelig del af den tilhørende kirkegård med grave dateret til midten af 1000-tallet og frem (Dahlström, Poulsen &

Olsen 2018; Jark Jensen 2019). Da Skt. Clemens Kirke blev revet ned i midten af 1500-tallet, blev dens menighed og besiddelser i vidt omfang overtaget af Vor Frue Kirke på Nørregade.

Den lille kirke på Rådhuspladsen var til gengæld fuldstændig ukendt for både historikere og arkæologer indtil de første begravelser blev afdækket i 2011. Kirken må være opført i midten af 1000-tallet, men dens navn og værnehelgen er ukendt. Særlig bemærkelsesværdigt er, at selv om resterne af en klokkestøbergrube og de ca. 80 undersøgte grave omkring kirkebygningen angiver en væsentlig struktur, der må have tjent en relativ stor befolkningsgruppe, nedlægges kirken allerede umiddelbart efter år 1100 og forsvinder derefter helt fra kilderne.

Det er ikke usandsynligt, at der i hvert fald i 1100-tallet har fandtes yderligere kirker i byen – måske bl.a. en forgænger for Skt. Nikolaj nordøstligt i byen? – men alle tanker af denne art må forblive spekulationer, da der endnu mangler både skriftlige og arkæologiske belæg for sådanne antagelser.

De her kort fremlagte urbane kendetegn - bebyggelsen, infrastrukturen, havnen og et par tidlige kirker – er de elementer, der oftest fremhæves, når det tidligste København beskrives. To væsentlige strukturer mangler imidlertid på denne liste, nemlig de to markante, befæstede lokaliteter: "Hesteskovolden" i Rådhusplads-/Gammeltorvsbebyggelsen og borgen på (Slots-)holmen i farvandet umiddelbart uden for kysten.⁹

Hesteskovolden

Den såkaldte "Hesteskovold" er nok et af de mest gådefulde anlæg i det tidlige Københavns topografi.¹⁰ Der er tale om et mindre, hestekoformet anlæg bestående af vold og grav på ca. 150x200 m (ca. 2,7 ha). Voldanlægget lå umiddelbart mellem den tidlige bebyggelse på den nuværende Rådhusplads og den gamle pladssdannelse ved Gammeltorv – altså stedet, hvor Vestergades og Nørregades gamle forgængere mødtes (fig. 4). Mod nordvest, ind mod land, afgrænsedes anlægget netop af Vestergades nordøst-syd-

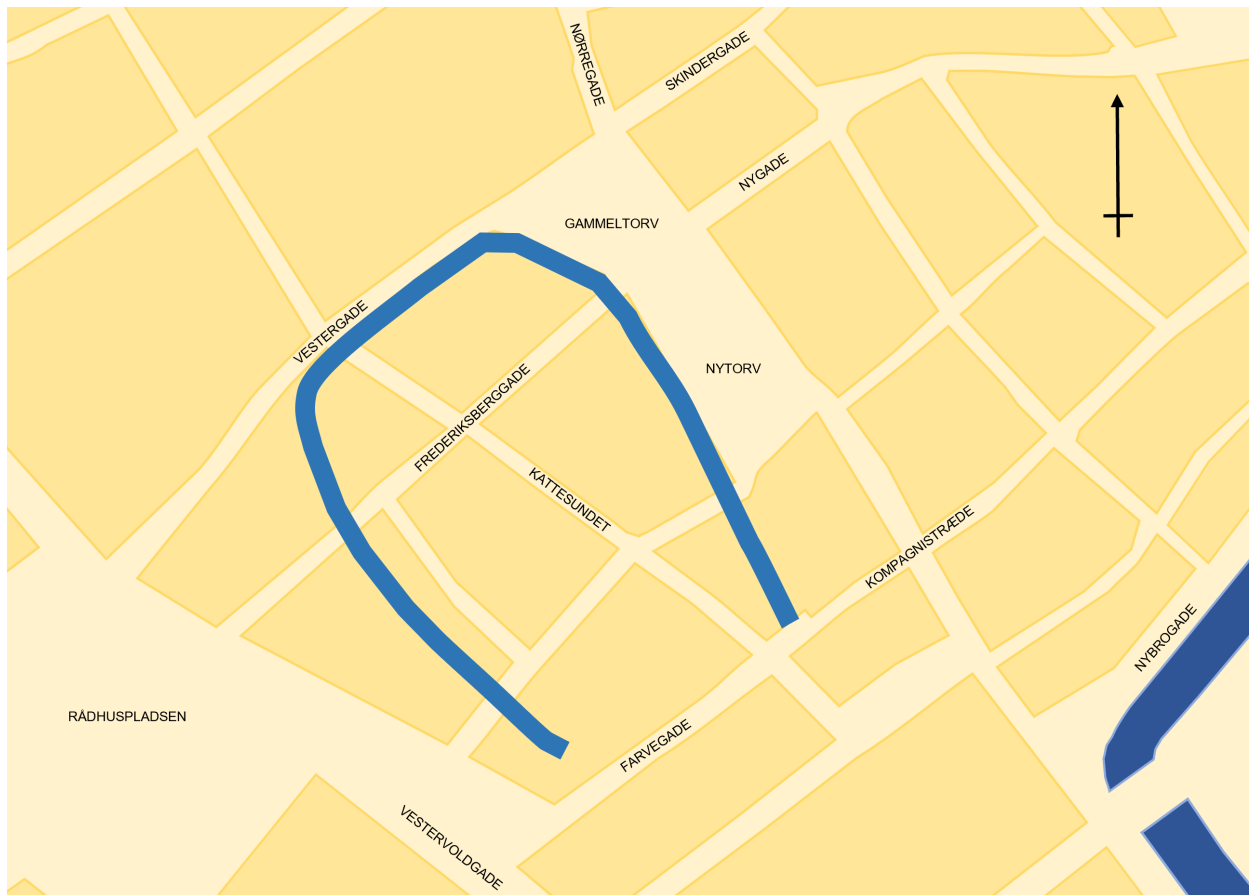

Fig. 4. Hesteskovoldens forløb indtegnet i den moderne bystruktur. Den tidligmiddelalderlige kystlinje angives omtrent af Farvegade-Kompagnistrædes forløb. Tegning: Thomas Roland
 The outline of "Hesteskovolden" (The Horseshoe Rampart) marked in the present-day city. The early Medieval coastline more or less followed the layout of Farvegade and Kompagnistræde.

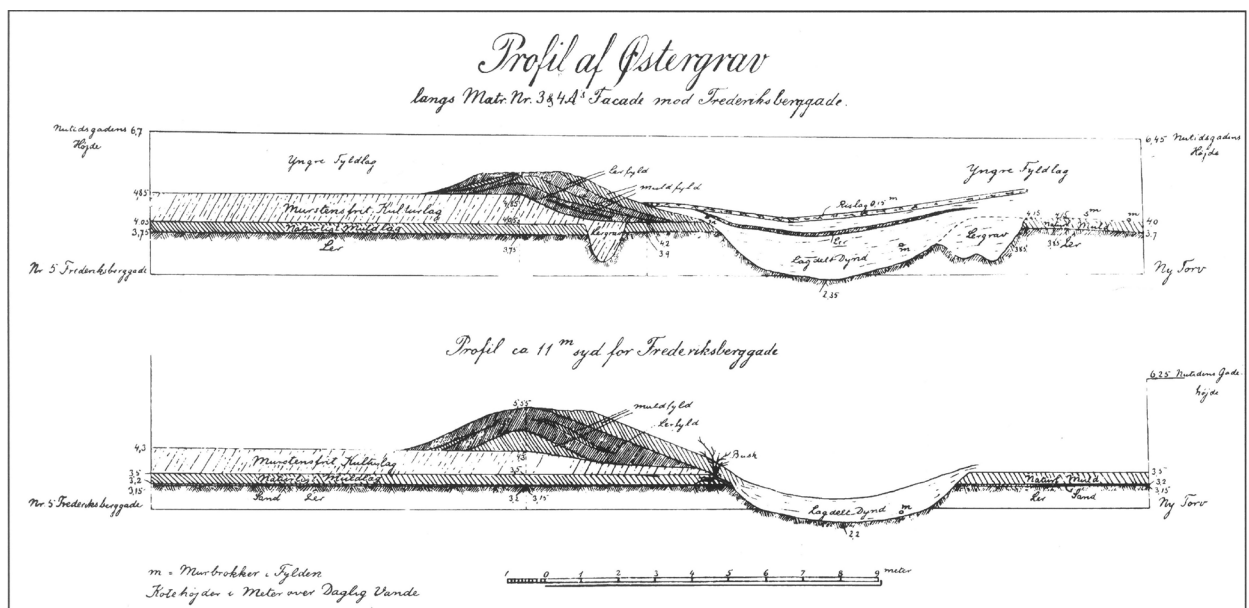

Fig. 5. Det er stadig Ramsing, der kan levere det mest komplette snit gennem Hesteskovolden – hér profilen ved Frederiksberggade 5 registreret 1909. Efter Ramsing 1910: fig. 3.
 Ramsing's registration from the early 20th century is still the most complete cross-section of the "Hesteskovolden" (The Horseshoe Rampart) – here as seen at Frederiksberggade 5 in 1909.

vestlige forløb, og voldgravens to "arme" har formentlig fortsat helt ned mod kysten, der på dette tidspunkt lå godt 200 m derfra mod sydøst.¹¹ På denne vis har det befæstede området altså være beskyttet af vand fra alle sider.

Selv om der arealmæssigt set ikke er tale om et voldsomt stort forsvarsanlæg, har det dog med sin ca. godt 7 m brede og 1,5 m dybe voldgrav – og tilhørende ca. 9 m brede og anslået 2 m høje vold - udgjort en markant struktur i det ellers ret flade og lave bylandskab (fig. 5). At voldenes højde har været forøget med f.eks. en træpalisade på voldkronen er sandsynligt, men ikke blevet dokumenteret arkæologisk. Både ældre ¹⁴C-dateringer fra 1980'erne og de nyeste dateringer af voldgraven sandsynliggør en datering af anlægget til begyndelsen af 1100-tallet (Stafseth & Borgius *in prep.*).

Hestekovoldens anlæg kendtes som anført, indtil for få år siden primært fra H. U. Ramsings registreringer tidligt i 1900-tallet ligesom fra en enkelt kældergravning udført af Københavns Museum i 1987. Udgravningshistorikken betyder, at anlægget i lang tid gik halvt i glemmebogen og næsten fik karakter af en myte, da det var vanskeligt at uddrive nye resultater af de gamle registreringer. Samtidig blev forsøget på en mere overordnet strukturel forståelse af anlægget langt hen ad vejen forsømt (se dog Dahlström, Poulsen & Olsen 2018).

Som følge af en gennemgribende renovering af en ejendom ud til Gammeltorv (Gammeltorv 24) blev det imidlertid i 2020 atter muligt at komme i kontakt med anlæg-

get, idet anlægsarbejdet berørte en større del af voldgravens forløb i nord (fig. 6) (Borgius & Dahlström 2020).

Københavns Museums undersøgelser på stedet er fortsat i 2023-24, og de mange nye iagttagelser og resultater fra de seneste undersøgelser mangler derfor endnu at blive bearbejdet. Forhåbentlig vil de nye undersøgelser, der udføres med særlig fokus på at få besvaret en række af de fremlagte spørgsmål, bringe en bedre forståelse af dette særdeles interessante element i det tidligste Københavns topografi.

Det er bemærkelsesværdigt, at både de ældste registreringer og senere undersøgelser entydigt kan fastslå, at graven ved anlæggelsen har skåret sig gennem allerede eksisterende kulturlag og strukturer ophobet på stedet. Voldgraven angiver altså ikke den første brug af området, men opføres efter, der i et vist omfang har været aktiviteter i denne del af byen.

Det befæstede område har efter alt at dømme kun haft relativ kort funktionstid – i meget brede rammer tiden mellem ca. 1100-1150. I hvert fald synes de arkæologiske iagttagelser at vise, at voldgravene ret hurtigt er blevet fyldt op både som følge af manglende oprensning og ved egentlig, forsætlig opfyldning. Herved mistede grøften helt sin funktion som fæstningsgrav.

Det markante anlæg sløjfes tilsyneladende fuldstændigt i løbet af 1100-tallet og forsvinder derefter helt også fra de skriftlige kilder – endda i en tid, hvor skriftlige kilder

Fig. 6. Den sorte voldgravsfyld fremtrådte tydeligt ved Københavns Museums undersøgelse af Hestekovolden i 2020. Foto: Thomas Roland.

The black soil in the bottom deposits of the moat around the "Hestekovolden" (The Horseshoe Rampart) was clearly visible during Copenhagen Museum's excavation in 2020.

af forskellig karakter ellers begynder at vinde frem. Forholdet synes at kunne tages som udtryk for, at anlægget mister sin betydning fuldstændigt og fra et tidspunkt omkring midten af 1100-tallet ikke længere udgør et særligt element i byen.

I denne sammenhæng er det interessant, at voldanlæggets udstrækning i én eller anden form dog synes at have været bevaret helt op i den højmiddelalderlige bystruktur, hvor det angav både grænser for en række matrikler og nord- og østafgrænsningen af Skt. Clemens Sogn. Dele synes endda endnu at have fremstået som endnu synlige grøfter i højmiddelalderen (jf. note 5) ... ja, endnu i dag markerer det forsvundne anlæg enkelte steder matrikelgrænser i det moderne København.¹²

Der har altså med Hesteskovolden været tale om et forholdsvis markant – om end ikke uindtageligt – forsvarsværk. Den kun relative beskyttelse, anlægget kan have garanteret, synes også afspejlet ved de tilsyneladende unødvendigt mange indgange til anlægget markeret af jordbroer tværs over grøften. Antallet af disse elementer, der unægteligt svækker et forsvar, synes tilsvarende at vise, at anlæggets funktion ikke primært har været et egentligt forsvar. Det åbenlyse spørgsmål er selvfølgelig: hvad så?

En befæstet storgård?

Ser man på Hesteskovoldens karakter, er det sandsynligt, at der med det relativt beskedne befæstede område primært er tale om en manifestation af magt – udtryk for en slags symbolpolitik, hvor anlægget, der trods alt har fremstået iøjnefaldende i den tidlige by, tydeligt har markeret, hvor magten var koncentreret. Ældre historikers overvejelser om, at der med Hesteskovolden skulle være tale om byens egen beskyttelse af et lille handelsområde eller lignende synes ikke plausibel, når man samtidig iagttager byens øvrige struktur i tiden omkring 1100 (se bl.a. Fabricius 1999: 80ff.; Dahlström, Poulsen & Olsen 2018 med yderligere henvisninger). Det er således besnærende at tolke det befæstede område som markering af en stormandsgård eller lignende tilhørende den tidlige bys elite.

Det er væsentligt at understrege, at placeringen af en storgård inden for befæstningen udelukkende kan postuleres. Vor viden om evt. bygningsstrukturer, aktiviteter m.v. inden for det voldomgivne areal er så godt som ikkeeksisterende. De meget få steder, hvor det har været muligt at udføre arkæologiske undersøgelser til dybder, der er store nok til at nå til områdets ældste lag, har således ikke afsløret hverken anlæg eller egentlige aktivitetsspor, der kan bringe os nærmere forståelsen af det voldomgivne områdes karakter og funktion. Her står vi på nærmest bar bund i forhold til det arkæologiske materiale.

Går man imidlertid med på tanken om en stormandsgård på stedet, vil en definition af denne magtfaktors ka-

rakter være afgørende. Desværre støder vi atter hér på omfattende problemer, da også vor viden om ejerforholdene i det tidligste København er beskæmmende lille. Det kan derfor være vanskeligt at sætte titel på den formodede magtperson på stedet og at komme med et bud på, om vedkommende skal søges i den sekulære verden som stormand eller konge, eller om der er tale om en Kirkens mand.

Skal man forsøge at nærme sig spørgsmålet en smule og gå til de skriftlige kilder, er de ældste mere omfattende efterretninger, vi kan trække på, Roskildebispernes Jordebog over Københavns grunde i 1377. Selv om tolkningerne af jordebogens enkelte grundstykker og jævnføring med kendte matrikler ikke er entydige og er forbundet med store usikkerheder, er det dog påfaldende, at der inden for og omkring den tidligere hesteskoformede vold i højmiddelalderen – knap 300 år efter volden er blevet sløjfet – findes et ret stort antal grundstykker ejet af enten den på dette tidspunkt endnu eksisterende Skt. Clemens Kirke beliggende umiddelbart op til graven i sydvest eller andre kirkelige institutioner.

Følges dette spor en smule videre – og lukkes øjnene et øjeblik for en række kildekritiske problemer! – kan Clemenskirken store tilstedeværelse i området måske være en ledetråd til at nærme sig en forståelse af ejerforholdet i den tidlige middelalder.

Clemenskirker synes således i det nordiske og angelsaksiske område ofte at være knyttet til kongelig tilstedeværelse og ejendom i de tidligste byer. Som eksempler synes der at ses en sådan sammenhæng mellem kongelig besiddelse og clemenskirker i Lund, Århus og London, men forholdet kan iagttages flere andre steder (Cinthio 2018: 85ff.). En tilsvarende sammenhæng kunne dermed tænkes også at have været gældende for den tidlige Clemenskirke i København og dermed indikere kongelig tilstedeværelse i – måske endda ejerskab til? – det tidligste København.

Accepterer man tesen om, at også Clemenskirken i Københavns har været kongelig ejendom, kan det være besnærende at ekstrapolere kirkens tilstedeværelse på arealerne inden for voldanlægget i 1377 de ca. 250 år tilbage i tiden og overveje, om disse højmiddelalderlige ejerforhold måske kan give en indikation af, at området inden for volden tidligere har udgjort del af kongens jordbesiddelser, der senere er overgået til Kirken. Foreløbig kan idéen kun tages som en tanke, og ejerforholdene i 1377 kan lige så vel være foranlediget af en lang række helt andre årsager – de aktuelle ejendomme kan f.eks. blot være overdraget kirken som senere donationer, tilkøb m.v. – og dermed ikke kunne tages som udtryk for en tidligere kongelig tilstedeværelse på stedet.

Men lad os nu vende os fra byens forsvar på landsiden og i stedet se lidt nærmere på det anlæg, der har særlig fokus i artiklen hér, nemlig "Absalons Borg" på holmen ud for den middelalderlige kyst.

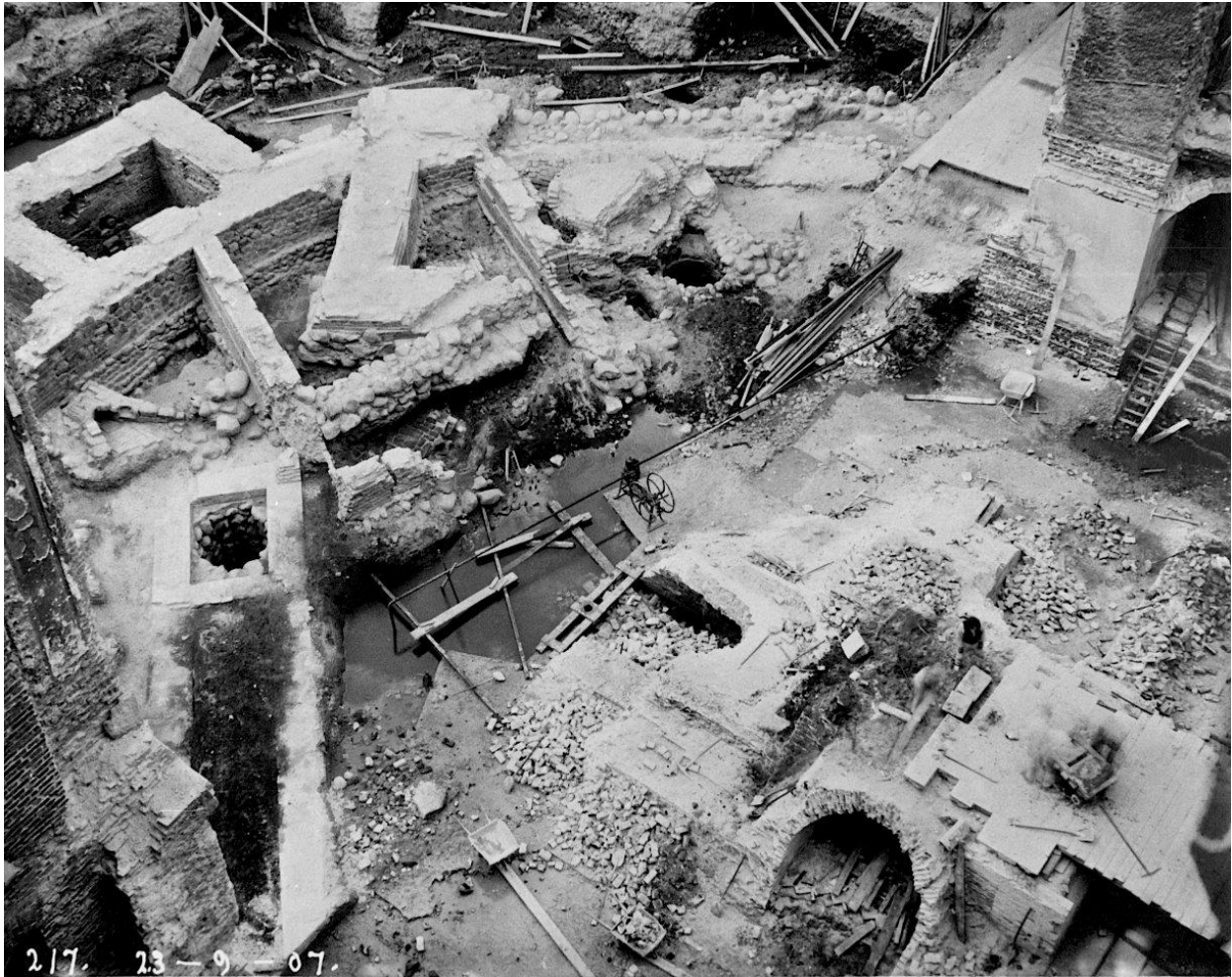

Fig. 7. Der blev taget ganske mange fotos ved udgravningen af ruinerne under Christiansborg Slot i 1906-07, hvilket er med til i dag at give os en bedre forståelse af udgravningerne. Øverst tv. ses den blotlagte ringmur og det velbevarede tegltårn. Foto: Københavns Museums arkiv.

A substantial number of photos document the excavation of the ruins beneath Christiansborg Castle in 1906-07, providing crucial insights into this early archaeological work. In the background on the left is the limestone wall and the best-preserved early brick-built tower.

"Absalons Borg" – myte og virkelighed

På et tidspunkt omkring 1160 fik den magtfulde roskilde-bisp, Absalon, byen Havn i gave fra sin ven og fostbroder kong Valdemar. Absalon befæstede byen med en borg og skabte hele grundlaget for byens vækst og fremgang. Sådan går den traditionelle skabelsesmyten om København – ikke mindst kolporteret af bispens egen kronikør, Saxo, og ført videre af mange århundreders historikere.

At det ikke var bispens, der grundlagde København, har været klart for snart en generation af arkæologer og historikere – men Absalon som borgens ophavsmand er der sjældent blevet sat spørgsmålstejn ved ... ja, i det hele taget er borgen langt hen ad vejen blevet næsten glemt som vigtigt element i forståelsen af det tidligste København.

Ruinerne af den gamle borg på Slotsholmen blev fundet i forbindelse med opførelsen af det nuværende (tredje)

Christiansborg Slot og primært udgravet over to kampagner i hhv. 1906-07 og 1918-19 (fig. 7). På Nationalmuseet ligger et relativt stort dokumentationsmateriale fra de arkæologiske undersøgelser i form af dagbøger, noter, tegninger, skitser, fotos – ja, sågar udkastet til et aldrig færdiggjort manuskript – men desværre blev udgravningerne aldrig egentlig publiceret.

Arkæolog Hans Stiesdals bidrag til den store jubilæumsbog om Christiansborg Slot fra 1975 forsøger delvist at råde bod på forholdet (Stiesdal 1975). Stiesdal kommer dog kun helt overordnet ind på de essentielle spørgsmål vedrørende forståelsen af anlæggets karakter, bygningernes interne sammenhæng og faser m.v. I sit speciale fra 2007 forsøger Kasper Wurr Stjernqvist at behandle disse spørgsmål (Stjernqvist 2007), men specialets rammer tillader ikke nærmere analyser af sammenhængen med Københavns samtidige, historiske topografi, strukturelle paralleller etc. Ingen synes siden at have interesseret sig voldsomt

for disse vigtige sider af ruinen og borgens kontekst, og dette helt enestående fundkompleks er således aldrig bearbejdet mere indgående. Vi har dermed langt hen ad vejen kun en meget ringe forståelse af borganlæggets regionale, nationale og internationale sammenhæng

Den manglende bearbejdning af fundet betyder også, at den første, umiddelbare tolkning af ringborgen som "Absalons Borg" opført omkring 1167 aldrig reelt er blevet videnskabeligt vurderet endsige udfordret. Borganlægget er, som nævnt, tillige kun i beskednen grad blevet inddraget i forståelsen af byens udvikling, selv om samspillet mellem de to elementer må at have udgjort et væsentlig forhold for både byens indbyggere og borgens beboere.

Den hvide borg

Borgruinen under Christiansborg Slot vidner, selv som den tegner sig i dag, om et unikt prestigebygværk (fig. 8-9). Den hvide kridtstensmur må have udgjort et markant var-tegn i 1000- og 1100-tallet ikke blot set fra Sundet, men også i forhold til bebyggelse på landsiden, hvor formentlig kun et par kirker (og en mulig storgård?) udskilte sig fra

den generelt kun beskedne bygningsmasse. Borgen var – hvis den i det følgende foreslåede datering af kridtstens-borgen forud for Absalons tilkomst holder stik – muligvis også byens første større bygværk opført helt i sten.

Borgen blev placeret på en lille naturlig holm kun ca. 50 m øst for byens kyst (og havn!). Holmen, den blev anlagt på, er gennem mange hundrede års anvendelse blevet udvidet og bebygget til det ret omfattende område, der i dag kendetegner Slotsholmen. I 1100-tallet var det dog kun en ret lille, let tresidet lav banke, der dannede rammen for det første byggeri ud for havnen.

Mest markant på stedet er den hvide kridtstensmur, der danner borgens næsten cirkelrunde ramme med en ydre diameter på 56-57 m. Murværket er i dag bevaret i op til 11 skifter (ca. 2,5 m), men den oprindelige højde kan med nogenlunde sikkerhed angives til at have været omkring 10 m.¹³

Kridtstensmuren, der er opført som en ca. 1,7 m bred kassemur sat på et enkelt let fremskudt skifte af store granitsten, er et absolut høj kvalitetsarbejde: skarptskårne og nøjagtigt tilpassende blokke lagt i pseudoisodomske skifter (dvs. regelmæssige skifter af indbyrdes varierende høj-

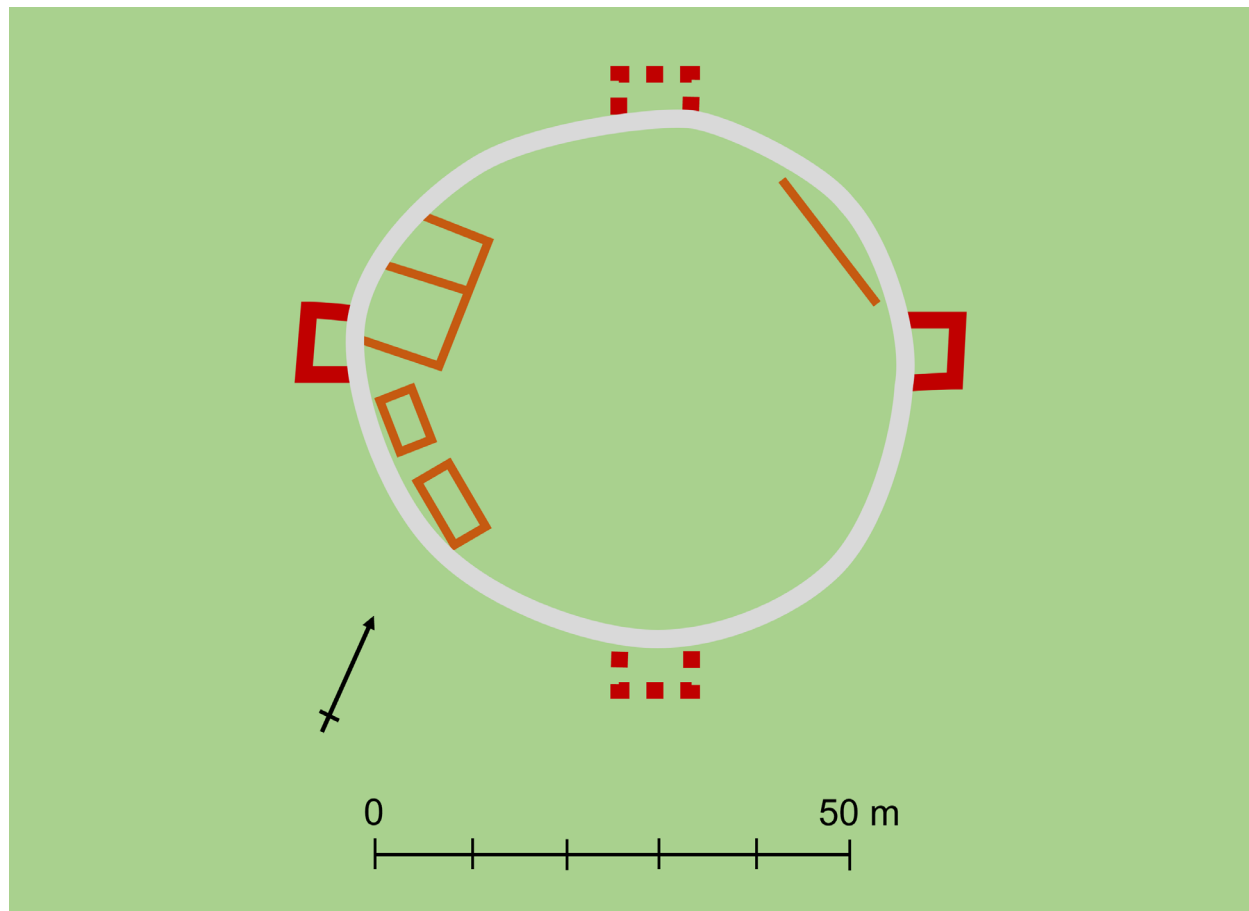

Fig. 8. Rekonstrueret plan af de tidligmiddelalderlige spor af borgen på Slotsholmen ("Absalons Borg"). Lys grå: kridtstensmur, rød: tegltårne, orange: mindre teglbygninger. Tegning: Thomas Roland.
Reconstructed drafted plan of the early castle remains at Slotsholmen (the so-called "Absalon's Castle"). Light grey: limestone wall, red: brick towers, orange: smaller brick-built structures.

Fig. 9. Ypperligt kvalitet og sans for variation i murværket præger kridtstensmurens stenhuggerarbejde. Foto: Thomas Roland.

The early stonemason work, as seen in the limestone ring wall, is of excellent and elaborate quality.

dø) og med en ganske svagt buet front, der elegant følger ringmurens kurvatur. Variationen i blokkenes højde inden for de enkelte skifter er bemærkelsesværdig lille med generelt udsving på kun ca. 1 til 1,5 cm.

Set nedefra, hvor det første skifte for at tilpasse sig granitfundamentet er let uroligt med blokhøjder på 18-22 cm, varieres de første skiftegange med et profileret skifte på 18,5 cm fulgt af glatte skifter af hhv. 27 cm, 12,5 cm, 22,5 cm, 11 cm og 22,5 cm. Blokkene er i skifterne generelt lagt på langs, men i det bedst bevarede murstykke op til tegltårnet i vest ses i de højereliggende skifter, at dette kan varieres også til kortsiden. På denne vis tilføjes murværket næsten ortostatskifter (dvs. skifter af "stående"/brede, højkantstillede blokke), og murfladen gives på denne vis endnu en særlig raffineret tekstur og liv.

Blokkenes front mod beskueren er generelt glat og jævnt tildannet, men til gengæld ses på blokkenes sider i vidt omfang hugspor efter skarøksens bearbejdning. De enkelte blokke smalner let til mod murkernen for at tilpasse sig konstruktionen og i det hele taget lette opbygningen. Den let trapezoide blokform skjuler endvidere den tynde mørtelfuge mellem blokkene, så denne ikke ses ved ste-

nenes front. Hér fremstår murværket således som tømur med en kun ganske tynd knasfuge.

Ved udgravningen i 1906-07 blev der iagttaget et stort antal afhuggede kalkstensstykker i de nederste aktivitetslag på banken. De mange stenspånere må betyde, at blokkene er blevet importeret som halvfabrikata til byggepladsen, blevet færdighugget på stedet og individuelt tilpasset murkonstruktionen. Nyere undersøgelser af kalkstenenes indhold af kokkolittoforider (alger) har endvidere vist, at råmaterialet til borgbyggeriet er hentet på Stevns Klint – nærmere betegnet fra bruddene ved Højerup (Westerberg Lauridsen *et al.* 2010).

Bagsiden af ringmuren er kun sporadisk bevaret, men ses dog generelt at være mindre omhyggeligt udført og indeholder tillige indslag af granitsten o.a. Kassemurens kerne er opfyldt af mindre og mellemstore, uforarbejdede marksten (op til ca. 25-30 cm) lagt i kalkmørtel. Ingen steder i den uforstyrrede murkerne er der fundet spor efter tegl.

Hele ringmurens fremtoning med sine nøjagtigt huggede, let buede blokke uden synlig fuge og den sofistike-

Fig. 10. Det vestlige af den tidlige borgs tegltårne står stadig i godt 2,5 m højde – hvis tårnet udgør del af Absalons tilføjelser til borgen fra omkring 1170, er der tale om et bygværk, der slutter sig til gruppen af landets ældste teglbygninger. Foto: Thomas Roland.

The western brick-built tower ruin stands at a height of about 2.5 meters. If this tower is part of Absalon's additions from around 1170 AD, it is among Denmark's oldest brick-built structures.

rede brug af pseudoisodomiske skifter og variationer med ortostatskifter, profilled etc. giver murfladen en usædvanlig rig og raffineret tekstur, der sætter dette bygværk i absolut kvalitetsmæssig topklasse.

De røde tårne

Op ad den store kridtmur – men uden at gå i forbandt med denne – har på ydersiden stået i hvert fald to markante tårne af tegl (fig. 10). Ofte rekonstrueres borgen endog med fire tegltårne, men de to supplerende tårne har ikke belæg i de arkæologiske fund fra stedet. Sagen er, at de to "manglende" tårne i nord og syd i givet fald skulle have befundet sig, hvor fundamenterne til det stående slot og dets forgængere for længst har fjernet alle tidligere spor. Det vil derfor sandsynligvis aldrig blive muligt at be- eller afkræfte antagelsen af oprindeligt fire tegltårne på borgen, selv om det synes sandsynlig set ud fra et forsvarsmæssigt synspunkt.

Det østlige af de bevarede tegltårne er næsten helt nedbrudt og stort set kun synligt i fundamentenhøjde. Lykkelige omstændigheder har til gengæld bevaret det vestlige tårn i en højde af godt 2,5 m. Murværket viser tydelige spor efter i hvert fald én større reparation af tårnfacaden – sto-

re dele af fronten synes således på et tidspunkt at være styrtet sammen og genopbygget – ligesom de øverste 4-5 bevarede skifter også tydeligvis er sekundære i forhold til det oprindelige murværk.

Tårnet i sig selv måler ca. 7x5 m i grundplan med et indre rum på ca. 4x3,3 m. De ret anseelige mure (ca. 1,7 m tykkelse) er sat af tegl på et fem skifter højt fundament af ukløvede granitsten. En hurtig registrering af et par rækker af de oprindelige teglsten angiver forholdsvis ensartede stenmål med størrelser inden for rammerne af: 27-28x7,5-8,5x10-11,5 cm (enkelte mindre formater på kun 24-25,5 cm's længde og 7 cm's bredde ses dog også). Stenene selv er individuelt lidt varierende af karakter, men lagt i relativt regelmæssigt munkeskifte med kalkmørtel af vekslende kvalitet.

Trods senere reparationer og (gen-)opbygninger er der altså tale om en anseelig og ret velbevaret tårnruin og – hvis der er tale om tårne opført af Absalon omkring 1170 – tillige ét af vore tidligste teglstensbyggerier med en datering, der næsten matcher Valdemarsmuren, Skt. Bendts Kirke i Ringsted og de i dag desværre helt nedbrudte teglsatte dele af borgen på Sprogø!

Inden for ringmuren findes rester af tre-fire bygning-

Fig. 11. Fund af middelalderlige bygningselementer som søjler, kapitæler, kilesten af granit- og kalksten af meget høj kvalitet vidner om borgens helt særlige status. Foto: Thomas Roland.

Excavations in the early 20th century uncovered several exceptional-quality fragments of columns, capitals, voussoirs, and other building elements, demonstrating the castle site's unique status.

er og andre småstrukturer opført af tegl. Flere af dem har utvivlsomt haft funktion i den højmiddelalderlige borg, men det kan ikke udelukkes, at nogle af dem også tilhører den tidligste, teglbyggede fase på stedet. De indre bygningers funktion er langt hen ad vejen uklar – en kraftig mur i øst er dog blevet tolket som rester af et palatium – og disse konstruktioner skal ikke omtales nærmere hér.

Det skal endelig nævnes, at der ved udgravningerne fremkom en række spredte fund af middelalderlige bygningselementer i form af brudstykker af søjler, kapitæler og kilesten af granit- og kalksten af meget høj kvalitet samt formsten af tegl m.v., der samlet set muligvis kan være med til at belyse bygningernes karakter (fig. 11). Bygningselementernes fundsted og -omstændigheder fremgår dog ofte kun delvist af litteraturen og vil være ét af de forhold, museets planlagte projekt skal forsøge at udrede nærmere.

Borgens alder

Helt basalt i forståelsen af de udgravede ruiner står spørgsmålet om anlæggets datering. Desværre er dette ét af de punkter, hvor man kommer til kort over for materialet fra de gamle undersøgelser. Der er således kun blevet indsamlet ganske få daterende genstande fra de gamle

udgravninger, og hér gives der umiddelbart ikke meget at læne sig op ad.

De bevarede rester af borgen på Slotsholmen dateres derfor i udgangspunktet alene ud fra antagelsen af, at de repræsenterer den borg, Absalon ifølge de skriftlige kilder opførte ved byen Havn omkring 1167. Træk i anlæggets konstruktion og materialevalg (bl.a. kalksten over for teglsten) angiver imidlertid, at situationen ikke er helt så entydig, og at der må være tale om et fæstningsværk med flere faser.

Dateringen af borgens mur og indre bygninger er ikke kun essentiel for beskrivelse af selve anlægget som konstruktion, men også for forståelsen af fæstningens tilknytning til byen. Der vil således være radikal forskel på tolkningen af borganlægget, om dette er opført i byens etableringsfase i 1000-tallet/tidligt 1100-tal eller i den efterfølgende konsolideringsfase i det sene 1100-tal ("Absalons tid").

Muligheden for, at der faktisk kunne være tale om en fæstning opført forud for Absalon, vil tillige være væsentlig til forståelse af omfanget af kong Valdemars gave til biskoppen og – ligeledes essentielt – hvilken historisk kontekst, borgen overhovedet afspejler.

"Absalons Borg" er, som det fremgår, karakteriseret ved en separat placeret, cirkulær borg med tilsyneladende stærk tilknytning til den større bystruktur inde på kysten. Til forståelse af anlæggets karakter, er det interessant, at der tilsyneladende hverken i Danmark eller Skandinavien findes klare, samtidige paralleller til den aktuelle type cirkulær stenborg med placering på en isoleret banke ud for kysten af en større urban bebyggelse. "Traditionelle" borgparalleller som f.eks. det tidligste Vordingborg Slot (Wille-Jørgensen 2014), Søborg (Pavon 2013) og Skejngborg i Skåne (Ödmann 1996) synes – når man når man inddrager alle borgens karakteriserende elementer – ikke ganske åbenlyse.

De manglende paralleller forhindrer ikke blot muligheden for en evt. typologisk datering af anlægget, men fører endvidere uvægerligt til spørgsmålet om, hvorfra inspirationen til ringborgen da er kommet?

Det er muligt, at man i denne sag bedst retter blikket uden for Skandinaviens grænser til f.eks. senslaviske borge og frisiske/nederlandske cirkulære befæstninger, ligesom der måske kan være paralleller i det tyske, franske og engelske materiale. Set på baggrund af de kulturhistoriske kontaktnet 1000- og 1100-tallet vil måske især de slaviske forbindelser være relevante at følge ligesom også forbindelser til De britiske Øer kan være interessante på baggrund af Danmarks kontakter til England i 1000-tallet under Knud den Store.

For at tage et kig lidt ud i fremtiden og på museets planlagte projekt kunne det i forhold til forståelse af arkitekturen og byggematerialer bl.a. være givende nærgående at sammenligne kridtstensmurens konstruktion med samtidige kridtstenskirker for at søge henholdsvis paralleller og forskelle i murværkets konstruktive karakter og teknik. Ud over, at man ad denne vej kunne håbe på, at detaljer i konstruktionerne angav grupperinger af kronologisk betydning, ville studier af denne art generelt give en øget forståelse af disse tidligere kridtstensbyggerier, der i bygningshistoriske studier har stået lidt i skyggen af interessen for øvrige bygningsværker. Kridtstensmuren på Slotsholmen kan således meget vel vise sig have en væsentlig anden og større betydning i dansk arkitekturhistorie end hidtil antaget.

Det ligger endvidere i projektets intentioner, at der ikke kun skal indgå typologiske studier og konstruktionstekniske sammenligninger i studiet af borgen og dens karakter, men at der også i videst mulige omfang skal inddrage naturvidenskabelige analyser. På den stærkt gennemgravede ruin kan der i udgangspunktet ikke forventes, at de oprindelige kulturlag eller originalt fyldmateriale er bevaret i særligt stort omfang. Selv om forholdet naturligvis bør undersøges, er forhåbningerne begrænsede. Det efterlader altså primært den stående ruins dele som objekt for naturvidenskabelige analyser.

En række naturvidenskabelige metoder har heldigvis i de senere år vist sig givende i nærstudier af middelalderlige bygninger. Der kan f.eks. peges på ¹⁴C-datering af evt. bevarede organiske elementer i selve murværket, termoluminiscensdatering af tegl, mørteldatering og kalkstenanalyser, der med gode resultater har været anvendt på middelalderligt murværk andre steder. Da ruinen udgør et beskyttet fortidsminde, skal der dog primært arbejdes med non-destruktive analyser eller analyser, der kun medfører minimale indgreb i originalmaterialet.

Saxo og Urban

At den berømte og mægtige bisp Absalon var borgens bygmester, var åbenlyst for udgraverne i begyndelsen af 1900-tallet – alt var jo beskrevet hos Saxo, der beretter om kongens overdragelse af byen "Havn" til bispens, som derefter opførte en borg til byens (og landets!) forsvar.

Hele tilgangen til forståelse af borgen og dens ophav er selv i nyere værker i meget vidt omfang gået gennem Saxos historieskrivning. Det er derfor naturligvis interessant at genbesøge de (ret få!) passager i Saxos store værk, hvor København omtales – for hvad er det egentlig for oplysninger, man hér kan hente fra roskildebispens kronikør?

De fire steder, der hos Saxo mere eller mindre eksplicit beskæftiger sig med byen og borgen er gengivet i tekstboksen på s. 94-95. I tekstudsnittene er også inddraget pave Urban III's stadfæstelsesbrev fra 1186, der bekræfter indholdet af kong Valdemars gavebrev. Det pavelige dokument spiller en væsentlig rolle i historieskrivningen og til forståelsen af problemstillingen, da kongens originale gavebrev, der må være udfærdiget omkring 1160 eller umiddelbart derefter, er gået tabt. Urbans brev er således det eneste, vi i denne henseende i dag har at læne os op ad.

Kildekritisk vælter problemerne sig ind over de to kilder – ikke mindst er Saxos som historieskriver en tvivlsom størrelse at arbejde med. Som det vil være de fleste bekendt, skrev Saxo sit store historiske værk som næsten én stor hyldest til både kongemagten og bisp Absalon, der var hans umiddelbare foresatte - og hans udsagn bør anvendes med stor varsomhed. Endvidere behøver heller ikke pavens stadfæstelsesbrev at gengive forholdene korrekt: der er tale om et brev, der stadfæster en lang række af Absalons rettigheder og ejerskaber, og at brevet har ændret en smule i bispens favør kan bestemt ikke udelukkes.

Tillader vi os imidlertid for et øjeblik at lægge forbehold og de åbenlyst problematiske sider af kilderne lidt på hylden og blot se på deres konkrete ordlyd, springer flere interessante forhold i øjnene.

Helt indledningsvis synes det væsentligt, at **byen "Havn"** [*Hafn*] eller "Købmændenes Havn" [*Mercatorum portus*] flere steder angives som noget eksisterende. Byen

benævnes hos Saxo med den latinske betegnelser "*vicum*" og af Urban "*villa*". Ordene betegner i middelalderen generelt bebyggelsesstrukturerne "landsby" hhv. (mindre) "by". Disse oplysninger om, at "Havn" på dette tidspunkt udgøres af en egentlig by, er jo noget fjernt fra den gamle myte om at bispen fik overdraget et lille, nærmest ubetydeligt fiskerleje og gjorde det til en by. Til gengæld ligger kilderne angivelser helt i tråd med de arkæologiske vidnesbyrd om en ret omfattende bystruktur allerede fra midten af 1000-tallet.

Til de overordnede strukturer, der er tilknyttet byen (og kongens gave) indgår tillige en **havn** (*portus*). Konstateringen er måske en smule banal, når man henser til byens navn (*Hafn* m.v.), men havnen har muligvis være mere substantiel end som så. Dette kunne i hvert fald være baggrunden for, at havnen betegnes både som "handelshavn" [*negotiatorum portu*] og som "offentlig" [...*in publico ...portu*]. Hvad der præcis skal forstås med disse prædikater til havnen, er usikkert, men bør absolut undersøges nærmere, da forholdet måske tillige kan bidrage til en forståelse af byens karakter og ældste ejerforhold.

Hovedanliggendet hér er dog spørgsmålet vedr. borgen på holmen. I denne sammenhæng har særligt to oplysninger hos Saxos tiltrukket sig historikernes opmærksomhed, nemlig angivelserne af, at "*i samme år lagde Absalon fundamentet til en ny borg på en holm i havet .... Og med dette ganske anselige fæstningsanlæg bidrog han betragteligt til rigets forsvar*", og tilsvarende sætningen "*dem [slyngestenenene] ville han bruge til at forsvare den borg han havde anlagt ved den offentlige havn der hedder Købmændenes Havn.*" Umiddelbart kan udsagnene forekomme relativt entydige: Absalon får en by og bygger en borg! Men måske er forståelsesbaggrunden en smule mere kompleks end som så.

Stiller man således de nævnte passager sammen med oplysningerne fra de øvrige tekstudsagn, tegner der sig et mere sammensat billede. I gavebrevet nævnes f.eks. eksplicit, at kong Valdemar giver dels "borgen i *Hafn*" [*castrum de Hafn*] med dens tilliggende [*cum omnibus pertinentiis suis*], der omfatter "selve (lands-?)byen *Hafn*" [*villam ipsam de Hafn*]. Borg og by stiller således hér op mod hinanden som to individuelle elementer i gaven. Skal man skille tingene ad, optræder således reelt set fire elementer i kilderne angivelser:

- Borgen, der gives
- Den nye borg
- (Lands-)byen "Havn"
- Borgens "øvrige tilliggender"
[*"Havn" og diverse landsbyer*]

Set på denne baggrund, kan forståelsen af det lille ord "ny" i Saxos udsagn om, at Absalon lagde fundamentet til en *ny* borg på holmen, være væsentlig. I fald borgen indgik i Valdemars gave, er det muligt, at Absalons aktiviteter på

stedet ikke omfattede opførelsen af en helt ny borg, men at der var tale om en forstærkning og evt. udvidelse af en allerede eksisterende konstruktion – og at det er denne ombygning, der hos Saxo omtales som den nye borg (altså: i modsætning til en gammel/eksisterende).

Eksistensen af en tidlig borg på stedet underbygges muligvis yderligere og implicit ved gavebrevets omtale af, at bispen endvidere skal have overdraget "*det, som borgfogeden [castellanus] Niels har erhvervet til ham*". Om der ikke havde fandtes en borg, havde der formentlig heller ikke eksisteret en borgfoged.

En tidlig borg på holmen?

Går man videre ad stien udstukket ovenfor – altså, at der allerede forud for Absalons tilstedeværelse eksisterede en borg på holmen, og at denne indgik i kongens gave til bispen – bliver det næste naturlige spørgsmål, om det er muligt i den stående ruin at iagttage spor efter en borg forud for Absalons konstruktioner? Til forståelsen af dette kan det være nyttigt at kaste de traditionelle tolkninger af anlægget over bord og forsøge uheldet at betragte de stående ruiner.

Så vidt det kan ses af de gamle undersøgelsesresultater, fandtes der på holmen ikke aktivitetsspor ældre end kridtstensborgen og dens opførelsesaktiviteter. De mange store slotsbygninger, der efterfølgende har ligget på stedet – og i vidt omfang har fjernet alle gamle rester på den centrale del – kan naturligvis let have ryddet sporene efter en mindre fæstningskonstruktion, måske af træ, der kan have udgjort forgængereren for Absalons stenbyggede borg. Tager man imidlertid udgangspunkt i de eksisterede og registrerede spor, udgør den cirkulære kridtstensmur den ældste konstruktion på stedet. Kridtstensborgen må altså i udgangspunktet kunne anses for den "oprindelige" borg på holmen.

Tillader man sig at antage, at der med kilderne "byens borg" er tale om et fæstningsværk på holmen (og ikke f.eks. er en reference til Hesteskovolden eller et andet tidligmiddelalderligt fæstningsværk, hvilket bestemt også er en mulighed!) og kobler dette med ruinens karakter, kunne konklusionen være, at netop kridtstensborgen udgør den tidlige borg, som blev givet til bispen!

Men hvad bliver der så af den borg Absalon opførte, og som trods al kildeskepsis over for Saxo og Urban dog må anses som et faktum? Til besvarelsen af dette bliver de markante tegltårne måske særligt væsentlige. Tårnene er tydeligvis konstruktivt sekundære i forhold til kridtstensmuren, som de kun støder op til – ja, faktisk udgør netop kridtstensmuren tårnenes bagvæg. Det er således muligt i tårnene at se resultatet af Absalons aktiviteter på borgen, nemlig en markant forstærkning af den eksisterende kridtstensborg med store tegltårne. Tegltårnene vil forsvare sig have forbedret konstruktionen væsentligt,

da de har optimerer muligheden for at beskyde fjenden fra vandsiden og tillige givet bedre udsyn over sundet, hvorved forsvaret har kunnet forberedes i god tid.

Arkitektonisk vil en sådan forklaring på de to synlige faser i to forskellige materialer også kunne give mening. I fald tegltårnene er Absalons fra tiden lige omkring 1170, vil der være tale om nogle af landets tidligste teglkonstruktioner fra den senere del af 1100-tallet. Den røde tegl har på dette tidspunkt været et ekstremt eksklusivt og usædvanligt materiale, og teglbygninger udelukkende forbeholdt tidens absolutte elite. For en magtfuld bisp, der selv havde været i udlandet og set tidens moderne teglbyggerier i Europa, ville symbolikken ved at anvende tegl til sit projekt for øget forsvar af hans nyerhvervede by ikke være til at tage fejl af. Natursten på den anden side var på Absalons tid et materiale, der allerede i over hundrede år havde været anvendt til kirkebyggerier m.v. i det sydsandinaviske område og havde vel dermed næppe på samme vis et så udpræget prestigeudsagn tilknyttet som teglen.

Endelig kan også selve cirkelborgens grundplan anses som en smule tilbageskuende og forsvarsmæssig vanskelig form, der ikke helt synes at være passende i en 1167-kontekst. De tilføjede tårne er til gengæld mere moderne og giver nye muligheder for flankeringsbeskydning, der i tilfælde af angreb vil være særdeles nyttig og kan betragtes som en tidssvarende tilgang til borgbyggeriet.

Følges i øvrigt teglen som sporet af Absalon på borgen, kan det også være ham, der står bag opførelsen af i hvert fald et par af de teglbyggede huse inden for ringmuren. Dette gælder muligvis bl.a. den kraftige teglbygning i nord, der, som nævnt, til tider er blevet tolket som resterne af et palatium. En sådan indre borgbebyggelse kan have været med til at styrke det gamle anlæg yderligere og dermed øge borgens anvendelighed.¹⁴

Samlet set, synes der således at være en række indikatorer, der peger i retning af, at kong Valdemar skænkede Absalon, hvad vi i dag ser som kridtstensborgen på holmen, og at Absalons fortjeneste på stedet var at forstærke denne borg med tilføjelser i tegl og dermed øge byens forsvar.

Byen som kongeeje?

De arkæologiske fund fra København angiver, at byen allerede i slutningen af 1000-tallet og i det tidlige 1100-tal havde taget form og var blevet en attraktiv by af et vist omfang og med en ikke ubetydelig funktion som havn og marked. Byens beliggenhed på ruten mellem de vigtige byer Roskilde og Lund må yderligere have gjort byen tillokkende for tidens elite – men hvem kunne betegne sig som hersker over byen på dette tidlige tidspunkt?

Forholdene vedrørende ejerskab af jord, landsbyer og byer i den seneste del af vikingetiden og tidligste middel-

alder er temmelig komplekse – og regionalt tilsyneladende ret forskelligt. De uklare rammer gør det aktuelt vanskeligt at afgøre, hvem der har haft overhøjheden over de tre elementer – den tidlige by, Hesteskovolden og borgen – der diskuteres hér i artiklen. Ikke desto mindre er en sådan diskussion vigtig og et forsøg på en afklaring af ejerforholdene væsentlig for mere substantielt at kunne forstå både den tidlige bys status og karakter og baggrunden for opførelsen af de to markante forsvarsanlæg. Nærværende korte bidrag til forståelse af nogle af de centrale problemstillinger i 1000- og 1100-tallets København skal derfor slutte med at opridse få helt foreløbige og skitse-mæssige overvejelser i forhold til diskussionen vedrørende ejerskabet til den tidlige by.

Interessant i byens tidlige udvikling er de tegn på ændringer i byens institutioner og topografi, der kan iagttages i årene omkring 1100: kirken på Rådhuspladsen opgives og nedbrydes efter tilsyneladende kun få generationers virke – og samtidig med dette synes det mindre forsvarsanlæg, Hesteskovolden, at blive etableret på et område, der allerede indgår i byens aktivitetszone.

Det kunne være besnærende at se disse tidlige strukturelle ændringer som forårsaget af etableringen (eller konsolidering) af magtforholdene i byen – at kirken på Rådhuspladsen således nedrives, fordi dens tidligere ejer ikke længere var en relevant faktor i byen, og at en kongsgård(?) etablerer sig med et befæstet areal ved Clemenskirken.

Tolkningen om en konsolidering af en (konge-?)magt i byen i det tidlige 1100-tal kunne også give mening i forhold til overvejelserne vedrørende kridtstensborgens mulige datering forud for Absalons ankomst til byen. I givet fald kunne kridtstensborgen ses som kongens mere markante afløser for det tidligere, lettere forsvarsværk, Hesteskovolden, der som foreslået oven for, muligvis også kan betragtes som kongeeje. Denne tolkning ville endvidere give fuld mening i forhold til forståelsen af de skriftlige kilders angivelse af, at Kong Valdemar forærer Absalon ikke blot en by og en havn, men også en borg.

At man kun retmæssigt kan forære noget bort, man ejer, er hér en banal konstatering. Ikke desto mindre kan den være vigtig for forståelsen af situationen i København i 1100-tallet. Konsekvensen af konstateringen er nemlig, at de byer og lokaliteter der oplystes i Valdemars gavebrev til Absalon – herunder København ("Havn") – må have været i kongens eje.

At kongen tidligt må have haft interesser i "Havn" og i løbet af 1000-tallet måske forsøgt at styrke sin magt i den fremvoksende by for helt at tilegne sig den i tiden efter ca. 1100 er måske heller ikke så kontroversielt en tanke endda. Kongernes interesser i lukrative og strategisk velplacerede byer og land generelt var intet ukendt fænomen – og fandt f.eks. vej i Skånes love, hvor jord, hvis intet andet gjorde

sig gældende, "pr. definition" tilhørte kongen. I en kamp om den fremvoksende by kan en tidligere lokal – og for os i dag ukendt – stormand let have tabt kampen og måttet vige for den stadig stærkere kongemagt.

Sådanne betragtninger behøver absolut en mere dybtgående analyse, men kan være et interessant udgangspunkt for forståelsen af de forskellige magtstrukturer, der har manifesteret sig i byens tidlige etablerings- og konsolideringsfaser i tiden indtil roskildebispen i løbet af 1160'erne overtager, og den mere velbelyste del af Københavns tidlige historie tager fat. Her håber Københavns Museum, at det planlagte forskningsprojekt "*Borgen & Byen*" vil åbne nye døre til forståelse både af de fysiske levn og de mindre håndgribelige urbane strukturer i den tidligste by.

Summary

"Absalon's Castle" – owned by King or Bishop? Preliminary thoughts on the earliest Copenhagen and a (perhaps) misinterpreted fortification

This article examines the earliest urban structure of Copenhagen, focusing on the fortification known as "Absalon's Castle." Archaeological excavations in the city centre over recent decades have revealed that Copenhagen was already a significant town in the late 11th and early 12th centuries (fig. 1-6). Despite its importance, the castle is often neglected in studies of the town's early history, since the castle ruins were excavated at the beginning of the 20th century. Initially, the castle was attributed to bishop Absalon (c. AD 1128-1201) based on contemporary written sources. However, the structural characteristics of the multi-phase ruins – featuring an early ring wall constructed from limestone and later supplemented with brick towers – suggest a more complex history than initially assumed (fig. 7-11).

This article suggests that the limestone wall predates the rest of the site and may have been built by the king. It is suggested that after the site was given to Bishop Absalon in the mid-12th century, he reinforced the structure with new towers around AD 1170 to create the castle as described in the written sources.

This hypothesis is one of the research questions that will be examined in depth in the upcoming research project by the Museum of Copenhagen, "*Borgen & Byen*" (Castle and Town). The research project aims to provide a new understanding of both the physical remains and the less tangible urban structures in early Copenhagen.

CITATER FRA SAXO og PAVE URBAN III]

14.34.6¹⁵

I mellemtiden dukkede Erling og Buris' bror Orm op med en flådestyrke. De fandt jydernes flåde i Djurså [*Grenå*] og havde ingen problemer med at besejre den, eftersom den lå uden førere. Her kaprede de også Buris' eget skib, hvorefter de omgående skyndte sig videre **til den landsby de kaldte Købmændenes Havn**. Men dér mødte Absalon op med sjællænderne og forhindrede dem i overhovedet at gå i land.

[1] Interea Erlingus et Ormo, Burisii frater, cum navali exercitu supervenientes, lutorum classem, in amne Dyursa repertam, gubernatoribus vacuum facile debellant, ipsiusque Burisii intercepto navigio, protinus ad vicum, qui Mercatorum portus nominatur, deproperant. [2] Quos Absalon, cum Sialandensibus occurrens, etiam litorum ascensu prohibuit.

14.35.1

I samme år [*som 14.34.6, nok 1167*] **lagde Absalon fundamentet til en ny borg på en holm i havet for at kunne bekæmpe sørøveriet. Og med dette ganske anselige fæstningsanlæg bidrog han betragteligt til rigets forsvar**. For derved blev røverne nervøse ved at færdes dér på stedet, og de lokale trykke ved at sejle på havet udenfor.

[1] Eodem anno deturbandae piraticae gratia Absalon, insulam maritimam novi castelli fundamento complexus, exigui munimenti beneficio ingens patriae praesidium attulit. [2] Nam et suspectum praedonibus vicum reddidit et tutam vicini maris navigationem incolis tribuit.

14.49.1

Da så aftalen med Henrik var kommet i stand, kom Absalon på hjemvejen lige forbi Stevns klint, hvor han samlede slyngesten på stranden og lastede sit skib med dem. Dem ville han bruge **til at forsvare den borg han havde anlagt ved den offentlige havn** der hedder Købmændenes Havn. Dagen efter nåede han frem til borgen med denne last ombord.

[1] Ita que pace cum Henrico composita, Absalon, cum secus Stethiumense promontorium navigationem haberet, levibus saxis et ad iaciendum habilibus in eius litore lectitatis navigium onerat, usus iis ad castelli tuitionem, quod in publico negotiatorum portu condiderat. [2] Quibus navigio impositis, ad idem castellum postera die pervenit. ...

14.49.4

... De fleste af dem der ikke var sprunget i havet, blev hugget ned – selv om man med en vis ret kunne have skånet dem, der nægtede at følge deres kammerater i deres vanærende endeligt. Deres afhugne hoveder blev sat op foran Absalons borg på de samme stager, som kort før havde båret hovederne af nogle andre sørøvere, som sjællænderne havde fanget.

... . [3] *Maxima horum pars, qui fluctibus abstinerant, ferro perempta est, quamquam ignobile sociorum fatum comitari nolentibus iure parcendum videretur. [4] Quorum capita corporibus avulsa propter Absalonicae urbis moenia iisdem stipitibus affixa sunt, qui nuper aliorum piratarum a Sialandensibus captorum cervicibus onusti fuerant.*

Pave Urban III stadfæstelsesbrev (Verona, 21. oktober 1186)¹⁶

Pave Urban III bekræfter Valdemars gavebrev [ca. 1160 eller kort herefter] til Absalon, hvoraf fremgår, at kongen gav følgende til bispen:

... **borgen i »Hafn«**, som Kong Valdemar har givet ham, ... men som Absalon dog skal beholde i sin Livstid, og af alt

Litteraturliste

Borgius, A. & H. Dahlström 2020: En jagtscene fra tidlig middelalder? *Skalk* 2020:6, s. 16-18.

Cinthio, M. 2018: Lund från första början: I. M. Cinthio, & A. Ödman (red.): *Vägar mot Lund*. Lund, s. 9-123.

Dahlström, H. 2019. Networks of iron: the role of blacksmithing in medieval Copenhagen. Manifestations of Urbanity. *Acta Archaeologica* Vol. 90:2, s. 127-151.

Dahlström, H. 2022: *Byen bliver til. København og historien*, bind 2. København.

Dahlström, H., B. Poulsen, & J. Olsen 2018: From a port for traders to a town of merchants: exploring the topography, activities and dynamics of early medieval Copenhagen. *Danish Journal of Archaeology* 2018:7, Issue 1, s. 69-116.

Fabricius, H. 1999: Københavns topografiske udvikling indtil 1300. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1998, s. 5-278.

Jark Jensen, J. 2019: The Medieval Urban Churchyard as a Meeting Place. A Case Study of Function and Organisation of the Churchyard of St. Clemens in Copenhagen. Manifestations of Urbanity. *Acta Archaeologica* Vol. 90:2, s. 111-125

dens tilliggende, nemlig **selve Byen »Hafn«**, Utterslev med alt dens tilliggende, nemlig Serritslev, Solbjerg, Vanløse, Vigerslev, Valby, et bol i Brønshøj, Emdrup, Gentoftegård med alt dens tilliggende, Mørkhøj med alt dens tilliggende, Bagsværd, Virum, Høsterkøb, Rødovre, Burgby (på Amager) og Nærum med alt deres tilliggende, foruden det som **Borgfogeden Niels** har erhvervet til ham.

... *Eapropter tuis iustis postulacionibus grato concurrentes assensu castrum de Hafn, quod illustris memorie Waldemarum olim rex Dacie tue fraternitati contulit et tu tali conditione interposita Roschildensi ecclesie pia consideratione dedisti, ut ipsum debeas quoad uixeris definire, post decessum tuum ad ecclesiam ipsam libere deoluendum sub iam dicte conditionis tenore, sicut ipsum iuste et sine controuersia possides, cum omnibus pertinentiis suis, auctoritate apostolica confirmamus et presentis scripti patrocinio communimus, uidelicet uillam ipsam de Hafn, Oterslef cum omnibus pertinentiis suis, scilicet Serslef, Solbiergh, Huanlosæ, Wigislef, Walbu, mansum unum Brunshogæ, Imbrethorp, mansionem de Gefnetofte cum omnibus pertinentiis suis, Myrthogæ cum omnibus pertinentiis suis, Barsuerthe, Vigirum, Husfrecop, Hawerthi, Burgbu, Niartherum cum omnibus pertinentiis earum, preterea uniuersam partem eorum, que adquisiuit Nicolaus castellanus tuus, iuxta tenorem pacti, quod inter uos conuenit.*

Nielsen, O. (red.) 1872: *Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Københavns ældre Forhold før 1728* ["Københavns Diplomatarium"], Bd. 1. København.

Pavon, M. 2013: Søborg – ærkebiskop Eskils borg i Nordsjælland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2011-2012, s. 263-291.

Ramsing, H.U. 1910: Bidrag til det gamle Københavns Topografi V. *Historiske meddelelser om København 1910* 1. Rk., Bd. II, Hft. 7-8. København.

Ramsing, H.U. 1940: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen*, Bd. 1-3. København.

Steineke, M. 2023: Nytt til byens underjordiske arkiv. Om preurbane og urbane aktiviteter i det eldste Københavns "teglfrie lag". *Historiske meddelelser om København* 2023, s. 154-190.

Steineke, M. (in prep.): *Castrum de Hafn, turrim ville og det lubne tårn. På jakt etter et forsvunnet middelaldertårn og Københavns eldste historie*.

Stafseth, T. & A. Borgius, A. (in prep.): *Udgravningsberetning for undersøgelserne ved Gammeltorv 24* (KBM4439). Københavns Museum.

Stiesdal H. 1975: Absalons Borg. In: K. Hvidt et al. (red.): *Christiansborg Slot, Bd. I, Absalons Borg, Københavns Slot, Det første Christiansborg*. København, s. 1-47.

Stjernqvist, K.W. 2007: *Absalons Borg primært baseret på udgravningsmateriale fra 1907-1922*. Upubliceret speciale fra Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Århus Universitet.

Svart Kristiansen, M., 1999: En tidlig middelalderlig bebyggelse ved Kongens Nytorv? *Historiske meddelelser om København* 1999, s. 100-116.

Westerberg Lauridsen, B., J.A. Rasmusen & T. Damsholt 2010: Gamle alger skriver danmarkshistorie. *Aktuel Naturvidenskab* nr. 4/2010, s. 32-35.

Wille-Jørgensen, D. 2014: *Kongens borg. 123 års arkæologi på Vordingborg*. Vordingborg.

Zeeberg, P. 2000: *Saxos Danmarkshistorie (oversat efter Saxo Grammaticus' Gesta Danorum)*. København.

Ödman, A. 1996: Borgen i skogen. I: Birkebæk, F., T. Christensen & I. Skovgaard-Petersen (red.): *Absalon fædrelandets fader*. Roskilde, s. 140-154.

Slutnoter

- 1 Projektet planlægges i tæt samarbejde med Nationalmuseet v/ Mirja Thaulow og Mads Damsbo. I Københavns Museums projektgruppe indgår Jane Jark Clausen, Hanna Dahlström, Terje Stafseth og denne artikels forfatter.
- 2 Der henvises i denne artikel til en række specifikke lokaliteter undersøgt af Københavns Museum – de enkelte udgravninger nævnes hér samlet med lokalitetsnavn og museets j.nr.: Frederiksberggade 30 [Hesteskovolden] KBM5120 [AA72]; Gammeltorv 24 [Hesteskovolden] KBM4439; Kattesundet 10 KBM4088; Kgs. Nytorv (Metro) KBM1410; Kgs. Nytorv (Cityringen) KBM3829; Købmagergade 44-46 KBM 4365; Nørregade m.fl. KBM4022; Regensen KBM3824; Rådhuspladsen (Cityringen) KBM3827; Skindergade 26 KBM4910; Skindergade 34 KBM5166, Snaregade m.fl. KBM2908; Vestergade 7 [Hesteskovolden] [222/1689]; Vestergade 33 (Sct. Clemens III) KBM3623.
- 3 En AMS-datering på 992 EK af et frø fra det ældste (aktivitets-?)lag fra en undersøgelse ved krydset Brolæggerstræde/ Knabrostræde er tillige værd at bemærke, men kan dog blot afspejle tidlig, naturlig vegetation på stedet.
- 4 KBM2908 Snaregade m.fl.
- 5 KBM3824 Regensen
- 6 KBM4910 Skindergade 26
- 7 KBM4365 Købmagergade 44-46
- 8 KBM1410 Kgs. Nytorv
- 9 I litteraturen optræder endvidere et større tårn, "Byens Tårn", der skulle have ligget ved kysten i byens nordlige del – muligvis omkring nuværende Kgs. Nytorv. Anlægget – visse steder benævnt "Manteltårnet" – beskrives første gang i 1873, hvor der under den nuværende Magasinbygning ved Vingårdsstræde/Kgs. Nytorv angives en cirkulær konstruktion med en radius på 26 alen (dvs. lidt over 16 m). Tårnet har ikke senere kunnet dokumenteres arkæologisk, og selv om dets eksistens ikke helt kan udelukkes, inddrages det ikke i denne artikel. Der henvises dog til en nøjere gennemgang af dette fra kilderne kendte "Byens Tårn" hos Steineke (in prep.).
- 10 Anlæggets navngivning er problematisk, idet det ikke omtales i nogle samtidige kilder. I højmiddelalderen synes rester af anlæggets voldgrav at have været bevaret og omtales bl.a. som "Østergrav". I litteraturen og fagkredse omtales anlægget oftest som "Hesteskovolden" eller "Clemensgrøften" efter hhv. formen og kirken i samme kvarter.
- 11 Københavns Museum er med det igangværende projekt "Byrummet under Rådhuspladsen" ved at gennemføre en kortlægning af områdets tidligste topografi og geologiske forhold. Der er i denne forbindelse fremkommet væsentlig ny viden vedrørende kystens forløb ved Clemensvoldens bearbejdning – resultater, der dog endnu mangler endelig bearbejdning. Projektet udføres af Tina Rasmussen og Niels Andreasen (Københavns Museum) i samarbejde med den private ingeniørvirksomhed Geo Subsurface Expertice, der både udfører og rådgiver vedrørende geotekniske undersøgelser, og Københavns Stadsarkiv.
- 12 Mest markant ses dette langs Gammeltorv/Nytorvs vestgrænse, hvor bl.a. det ulogiske "brækkede" hjørne i nordvest (mod Vestergade) på meter følger udstrækningen af det forsvundne fæstningsanlæg. Det nedlagte sogns grænser fremgår bl.a. af Roskildebispens Jordebog for København fra 1377 og 1581 samt Vor Frue Kirkes lejbrev fra 1480 (jf. Ramsing 1940, 200-202).
- 13 Vor viden om ringmurens oprindelige højde skyldes lidt af et lykketræf: Borgens ringmur blev således ikke nedbrudt fuldstændigt ved Lübeckernes mellemkomst i 1369, men dele af det sydlige forløb – inklusiv et stykke af vægtergangen - genbrugt ved opførelsen af det første Københavns Slot omkring 1400. Slottet blev om- og udbygget ad flere omgange, men det genanvendte murstykke forblev inkorporeret i slottets murværk, hvilket fremgår af snittegninger af slottet fra 1707, udført umiddelbart før hele slottet nedrives i 1731.
- 14 Stratigrafisk er et par af de mindre teglbygninger tilsyneladende anlagt i et kulturlag opstået/udlagt inden for kridtstensmuren, hvilket passer godt i den foreslåede kronologiske sekvens (Stjernqvist 2007).
- 15 Saxo Grammaticus Gesta Danorum - danske oversættelser efter Zeeberg 2000
- 16 Diplomatarium Danicum 1. ser., vol. 3, no. 137. Her gengivet efter Nielsen, O. (red.) 1872.

Brønde i byen – vandforsyning i middelalderens Odense

Af Kirstine Haase

Brønde, kanaler, bolværker, afløbsrender og lignende anlægstyper er alle – om ikke hyppige – så dog almindeligt forekommende ved udgravninger i de danske middelalderbyer. Vand er en afgørende ressource for byen, men kan også være kilden til problemer både i form af for meget vand, vand uønskede steder, forurenede vand, manglende adgang til vand eller for lidt vand. Kontrollen med vand er afgørende og dermed kan håndteringen af vand ses som mere end blot løsningen på praktiske problemer, men også som et udtryk for de sociale processer, der foregik i byen. Processer, der kan tolkes som udtryk for de magtstrukturer, hensigter og hverdagshandlinger, der i sidste ende påvirkede og formede livet i byen.¹

Ved udgravningerne i forbindelse med lukningen af Thomas B. Thriges Gade i Odenses bymidte i 2010'erne blev der fundet omkring 40 brønde. Brøndene var anlagt i perioden mellem den tidlige middelalder og helt op til nyere tid. I samme område er der tidligere fundet yderligere 13 brønde. Med deres teknologi og placering i forhold til andre bebyggelselementer viser de den udvikling, der sker i forhold til håndtering af drikkevandsforsyningen i perioden. Da brøndene er den mest talrige gruppe blandt de vandtekniske anlæg, der er udgravet i Odense, vil det følgende tage udgangspunkt i dem og deres kronologiske og teknologiske udvikling. Med perspektivering til andre vandtekniske anlægstyper som f.eks. afløbsrender, kanaler og dræn vil det blive diskuteret, hvordan håndteringen af vand kan ses som et udtryk for de forandringer, bylivet gennemgår over tid.

Introduktion og et kort forsknings-historisk overblik

Dette er ikke en udtømmende gennemgang af den arkæologiske forskning i byernes vandforsyning- og håndtering, da omfanget af artikler og antologier om emnet er uendeligt stort. Man må konstatere, at temaet er uomgængeligt og tilbagevendende. Det skyldes, dels at vand er uundværligt for menneskets eksistens og en essentiel del af dagligdagen og dermed evigt aktuelt. Men det skyldes formentlig også især brøndenes uomgængelighed som arkæologisk objekt, da de ofte er gravet dybt i undergrunden, så selv ikke udgravningen til moderne kældre formår at fjerne sporene af dem helt. Uomgængeligheden understreges af, at brønde, dræn og afvandingskanaler er samlet som en fast kategori (vandtekniske anlæg) i databasen *Museernes udgravningsdata*, at brønde ofte har deres eget afsnit i udgravningsmonografier, og at *Projekt Middelalderbyens* publikationer dedikerer et helt afsnit til byens vandforsy-

ning (Se f.eks. Christensen 1988: 89; Hjermind 1998: 76; Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 235). Der findes ligeledes et væld af artikler, hvor vand er omdrejningspunktet, og for Odense er der flere eksempler, men ofte med udgangspunkt i afgrænsede, konkrete tilfælde som f.eks. de tre dendrokronologisk daterede brønde ved Overgade eller VVS-installationerne ved Sortebrødre kloster (Bartolin & Grandt-Nielsen 1974; Jansen 1999; Nielsen & Becher 1996; Skov 1999). Internationalt findes der en oversigt med en del danske eksempler i fjerde bind af *Lübecker Kolloquium*, men ellers er monografier og oversigtsværker om brønde og andre anlæg med relation til vand dog stort set fraværende fra den danske forskning, selvom det er en anlægstype, der dels er hyppigt forekommende og dels har afgørende betydning for middelalderbyens udvikling og levevilkår (Dunckel *et al.* 2004). Undtagelsen herfra er møller, hvilket formentlig hænger sammen med deres tekniske kompleksitet og det faktum, at de ofte omtales i skriftlige kilder (Se f.eks. Christensen 1996; Fischer 2004).

I nyere international forskning ses en bevægelse væk fra det teknologiske fokus henimod en opmærksomhed på vandet som aktør (Se f.eks. Chiarenza *et al.* 2020). Selvom der ses små skridt i den retning, er det et tema, vi endnu savner at se udfoldet i en dansk sammenhæng (Poulsen & Gundersen 2019; Skyggebjerg *et al.* 2023). Denne artikel forsøger at bidrage til udviklingen ved dels at betragte håndteringen af vand som en social proces, men også ved at behandle de fysiske levn og den udvikling, der kan iagttages i det arkæologiske materiale fra Odense, i et diakront perspektiv. Derfor vil det følgende først og fremmest være en præsentation og en kronologisk gennemgang af de brøndtyper, der er udgravet i området mellem Overgade, Torvegade, Skomagerstræde og Albani Torv i Odense. I diskussionen af brøndenes kronologiske fordeling inddrages desuden de forskellige funktioner, brøndene kan have haft. Det er vanskeligt at afgøre, hvilket formål en brønd har tjent – eller om der har været flere. Men udgangspunktet er, at en analyse af brøndenes antal, rumlige placering og udformning også kan sige noget om deres primære og eventuelle sekundære formål.

Brønde fra det middelalderlige Odense

De første udgravninger i området, der i dag bedst kendes som Albani Torv, men som faktisk dækker karréen mellem Overgade i nord og Albani kirkegård i syd, foregik i 1955. Det var reelt første gang, at Museum Odense deltog og dokumenterede den kulturarv, der blev fjernet i forbindelse med anlægsarbejder i byen. Anledningen var anlæggelse

af en parkeringskælder under torvet, og fokus for undersøgelsen var Albani kirkegård, som havde ligget på stedet fra 1000-tallet indtil reformationen. Interessen for kirkegården beroede i virkeligheden nok også på, at det var i Albani Kirke, at Knud den Hellige led martyrdøden i år 1086. Som en slags bifangst ved undersøgelserne fandt man intet mindre end syv brønde i den nordlige del af området. Det var på den måde – samt ved fraværet af begravelser – man

fastlagde kirkegårdens nordlige udstrækning. Undersøgelserne blev foretaget i al hast, da museet kun fik otte dages varsel, men alligevel var dokumentationen af brøndene grundig. Dette skyldes formentlig deres fantastiske bevaringsgrad og de unikke fund af hele glaserede kander, der blev gjort i dem. Brøndene blev præsenteret i en artikel i Fynske Minder i 1956 (Albrechtsen 1956). Der var tale om fire kassebrønde af solide egeplanker med hjørnestolper af

Fig. 1. Eksempler på brønde fra 1100-tallet. Øverst tv. brønd 3 udgravet 1971 (OBM8201). Øverst th. holk ADH. Nederst tv. FQC med spændetræ. Nederst th. ACW med træ dateret til år 1073 (alle tre OBM9776). Fotos: Museum Odense.
Examples of wells from the 12th century.

fyrretræ og "spændtræ" af bøg samt tre cirkulære brønde, som Albrechtsen beskriver som stavsatte (Albrechtsen 1956). Albrechtsen tolkede dem som beliggende på den bagerste del af en matrikel ud mod det forsvundne Adelstræde, der løb fra Torvegade i øst til Skomagerstræde i vest. Albrechtsen daterede brøndene til senmiddelalderen på baggrund af keramikken.

Næste gang området blev undersøgt var i forbindelse med etableringen af Thomas B. Thriges Gade i 1970. Her udførte man punktvis udgravninger i området op mod Overgade og Skomagerstræde og fandt i alt syv brønde (Grandt-Nielsen 1971). De tre blev beskrevet som "fra den tidlige middelalder" (Bartholin & Grandt-Nielsen 1974). Især den ene brønd var meget velbevaret og meget solidt bygget. Den bestod af kantstillede planker (bøg og eg) samt kraftige hjørnestolper bladet sammen med kraftige træagler (fig.1). Skæbnen ville, at der netop i de år blev arbejdet med en fastlæggelse af de dendrokronologiske kurver for Fyn, og fire år efter udgravningen kunne de tre brønde, der blandt andet var bygget af genanvendte egeplanker, dateres (Bartholin & Grandt-Nielsen 1974). De blev alle tre dateret til 1110'erne. Derfor måtte man konstatere, at der lå tre samtidige brønde på hjørnet af Skomagerstræde og Overgade i 1100-tallets begyndelse.

Da man atter tog fat på at udgrave området i 2013, var det ikke nogen overraskelse, da der igen dukkede brønde op – og det fra alle faser af bebyggelsens udviklingshistorie. I alt blev der udgravet 40 brønde i de to kampe i 2010'erne. Dermed nåede det totale antal brønde fra området op på 53.

Det er ofte svært at gennemskue de stratigrafiske forhold omkring brøndene – det er ganske enkelt svært at se, hvilket niveau brøndene er anlagt fra, da dette er enten nedbrudt eller forstyrret af yngre aktiviteter. Derfor er dateringen af brøndene ofte beroende på dendrokronologi, ¹⁴C-dateringer og genstandsfund i bagfylden eller i brøndfylden. Det viser sig dog, at stort set alt egetømmeret i de odenseanske brønde er genanvendt, og genstandsmaterialet er som regel knyttet til opfyldningen i brønden. Det kan tilmed ikke altid afgøres, om fylden er fra anvendelsen eller sløjfningen af brønden. De fleste dateringer må derfor betragtes som omtrentlige. I nærværende artikel grupperes brøndene i århundreder, selvom dette ikke harmonerer med de bebyggelsesfaser, der blev oprettet under arbejdet med udgravningsberetningen (Bjerregaard 2020; Haase 2017). Bebyggelsesfaserne arbejder med større tidsintervaller end århundreder. Brøndene vil alligevel blive knyttet til bebyggelsen i det følgende, blot må man acceptere, at de ikke nødvendigvis har eksisteret samtidig. Det har ikke været muligt at angive et begyndelses- og et ophørstidspunkt for de enkelte brønde.

Blandt de 53 brønde er der tre, som ikke kan dateres. Resten har som nævnt en datering beroende på dendrokronologi, ¹⁴C-datering, deres stratigrafiske tilhørsforhold

eller tilknyttede genstandsmateriale. De ældste bebyggelsespor i området er fra 900-tallet, men der er ikke fundet brønde med tilknytning til denne periode (Haase 2019: 47-50). Den ældste sikre datering af en brønd i området er fra år 1073 og stammer fra et stykke genanvendt egetømmer (Daly 2017). Brønden er altså tidligst etableret efter dette år. Fraværet af brønde i den ældste fase kan skyldes, at de har ligget uden for det udgravede område, men det er også en mulighed, at man før slutningen af 1000-tallet, har hentet vandet direkte i åen. I hvert fald er der ingen spor af bebyggelse i området ned mod åen, før Skt. Albani Kirke opføres i slutningen af 900-tallet, og der har dermed været fri passage (Haase 2022a).

1100-tallets brønde

De arkæologiske spor viser tydeligt, at bebyggelsen voksede i 1100-tallet. På dette tidspunkt manifesteredes store dele af gadenettet med en sten- og grusbelægning, og der kom flere huse til i det udgravede område (Haase 2019: 52-56). I alt stammer 16 af de udgravede brønde fra 1100-tallet (fig. 2). Deres brugsperiode er dateret ved stratigrafiske forhold, genstandsmaterialet i dem og naturvidenskabelige dateringer. På baggrund af dette vurderes det, at de er anlagt før 1200-tallet (Haase 2017, Bjerregaard 2020).² Alle undtagen én er kassebrønde bygget af genanvendt tømmer. Tømmeret er en blanding af eg og bøg, men også poppel og lind er anvendt. Selve brøndkassen udgøres af kraftige, kantstillede egeplanker, der holdes på plads af hjørnestolper. Plankerne er oftest stablet mod den lerede undergrund og kun nogle af dem er naglet fast til hjørnestolperne. Hjørnestolperne er enten kvadratiske i tværsnit eller groft tilhuggede. I nogle tilfælde er der anvendt såkaldt "spændtræ" – en ekstra indre ramme, der forstærker konstruktionen (fig. 1). Egeplankerne har i nogle tilfælde not og kan derfor stamme fra bygninger med vægge af stav- eller bulplanker. Alle brøndene er solide og velbyggede, selvom der er anvendt genbrugstømmer. Den anvendte byggeteknik er hverken ny eller unik for det urbane samfund, og da stort set alle brøndene er bygget på denne måde, må der have været bred enighed om, at dette var den rigtige måde at konstruere en brønd på (se f.eks. Henriksen 1997). Det er også meget muligt, at denne byggeteknik har været mestret af dem, der boede på toften, da variationen i træet også vidner om "det forhåndenværende søms princip". Ti af de 16 brønde kunne dateres ved hjælp af dendrokronologi, og det er bemærkelsesværdigt, at alle disse dateringer ligger i perioden 1073-1128. Der er altså ingen dateringer senere i 1100-tallet, og det er fristende at forestille sig, at træet stammer fra et veritabelt byggeboom omkring år 1100, hvor et par af bygningerne senere har ladet livet, da de ti brøndene blev bygget. Dette "byggeboom" i perioden 1073-1128 falder sammen med etableringen af den grusbelagte gade, hvis brugsperiode dateres til årene 1058-1120 (95,4% sandsynlighedsfordeling, modelleret) (Haase & Olsen 2021: Table 1 (X7686)). Hvis antagelsen holder, kan de ti brønde stamme fra 1100-tallets midte. To af brøndene be-

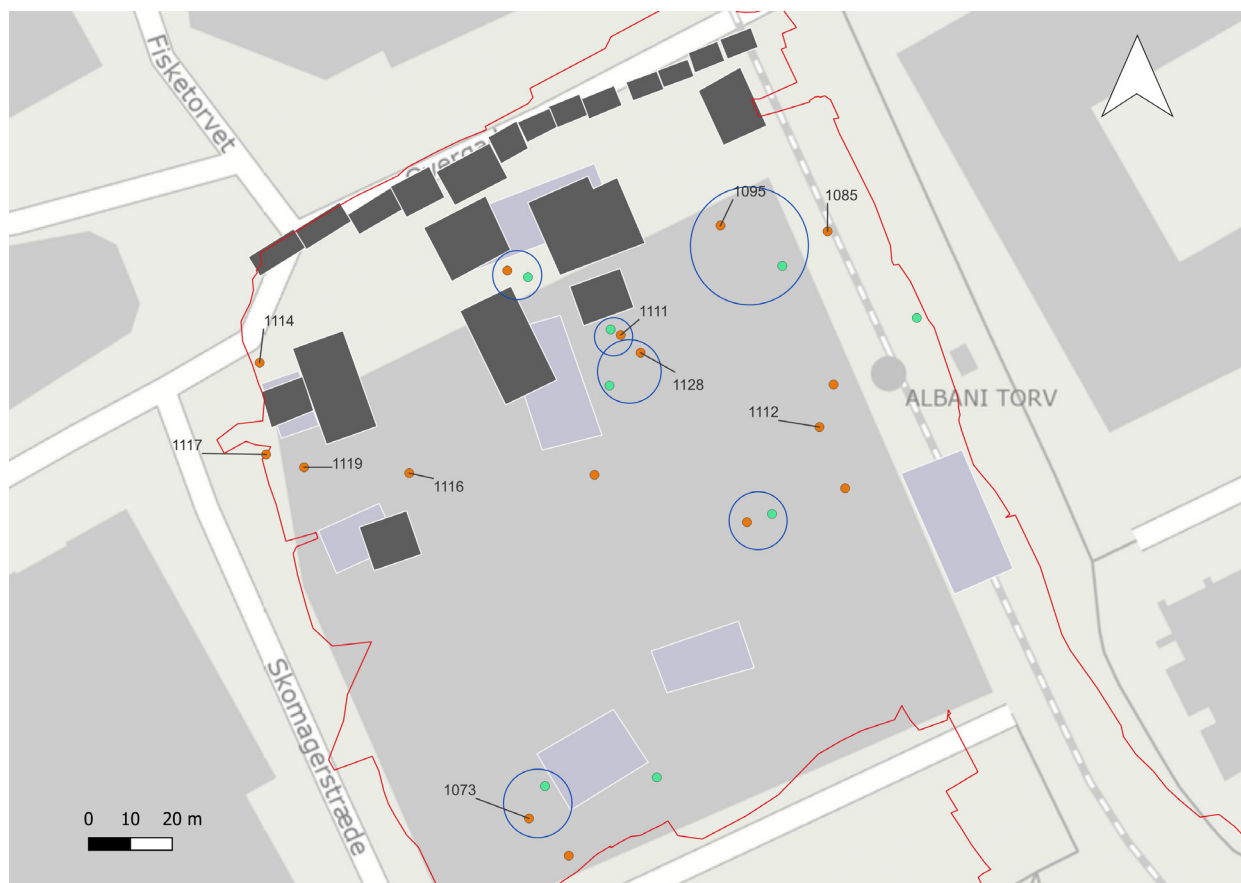

Fig. 2. Brøndenes placering i 11- og 1200-tallet. 1100-tallets brønde er markeret med orange, og 1200-tallets brønde er grønne. Blå cirkler markerer brønde, der kan have afløst hinanden. De lysegrå rektangler er bebyggelsen i 1100-tallet, mens de mørkegrå er bebyggelsen i 1200-tallet. Den dendrokronologiske datering for brøndtræ er gengivet med tal. Den røde streg markerer det udgravede område, og baggrundskortet er Odenses moderne gadenet (© SFDI). Illustration: Kirstine Haase. Locations of the wells from the 12th (orange) and 13th (green) centuries. Blue circles mark wells that may have replaced each other. Buildings from the 12th (light grey) and 13th (dark grey) centuries. Dendrochronological datings are shown in numbers.

kræfter dette, idet de store nedgravninger, de er placeret i, skærer den grusbelagte gade (Grandt-Nielsen 1971).

Det er ikke kun antallet og dateringen af 1100-tallets brønde, der er bemærkelsesværdigt, men også deres placering. En gruppe i det nordvestlige område ligger meget tæt sammen – og meget tæt på Skomagerstræde (gaden der løber nord-syd, vest for det udgravede område). Som nævnt skærer to af brøndene gadebelægningen af grus og småsten. Det er uvist, hvordan denne klynge af samtidige brønde, skal forstås. Der kan være tale om, at et vandkrævende håndværk har fundet sted i nærheden, eller også er der tale om fællesbrønde, hvis primære formål har været at skaffe drikkevand. Sidstnævnte kendes fra Aarhus i 1200-tallet, hvor en brønd var anlagt i et gadeforløb (Skov 1999). Genstandsmaterialet fra det forløb af Overgade, der er dateret til 1100-tallet og overlægger den grusbelagte gade, viser, at der her har fundet en række forskellige håndværk sted (Haase 2019: 57). Det drejer sig om metalstøbning, læderarbejde og kammageri, og det kan være denne vifte af håndværk og håndværkere, der har krævet en nem og rigelig adgang til vand både som drikkevand, brugsvand og vand til brandslukning. Sidstnævnte kan være særlig

relevant i forhold til arbejdet med metalstøbning. De mange brønde i 1100-tallet kan også hænge sammen med, at brøndene muligvis har haft en kort levetid. Bebyggelsen er meget åben, og bygninger og funktioner ser ud til at flytte en del rundt i denne periode. Dermed er der plads til, at en brønd kan etableres et nyt sted, hvis den gamle af en eller anden årsag ikke kan bruges mere eller ligger for langt fra det sted, hvor vandet skulle bruges.

Brøndenes bundkote ligger mellem 8 og 10,2 m DVR90,³ med et gennemsnit på 9,2 m. Den ældste gadebelægning ligger omkring kote 11 m, og det udgravede område var et jævnt plateau, så brøndene er gravet omkring 2-2,5 m ned under terrænniveau. I den nordlige del af området var bundene af brøndene tørre, mens de fremstod våde i den sydlige del. Leret omkring brøndenes nedgravninger var mange steder blåfarvet som et tegn på permanent iltfrie forhold forårsaget af høj vandstand (redox). Moderne grundvandsboringer fra området viser, at det øvre grundvandspejl i Odense ligger mellem kote 8,15 m og 8,99 m (med forbehold for årstids-udsving) (GeoAtlas Live 2023). Med den stigende indvinding af vand op gennem 18- og 1900-tallet faldt grundvandsstanden generelt i byerne,

men siden 1980'erne er den igen steget (Mielby *et al.* 2015). Det vides dog ikke, hvilket niveau grundvandsspejlet oprindeligt lå på, men det kan godt have ligget højere end i dag. Dermed er det meget muligt, at de af 1100-tallets brønde, som så tørre ud under udgravningen, alligevel har leveret rigeligt og friskt vand til byens indbyggere.

Introduktionen af brønde i 1100-tallet kan opfattes som et tegn på, at der er sket en markant forandring i indbyggernes behov og deres adgang til åens vand. I løbet af 1000-tallet fik Skt. Albani Kirke selskab af Skt. Knuds Kirke mod vest, og et stort kirkegårdsområde omgav de to kirker. Kirkegårdene var indhegnede og selvom man kunne gå på tværs af dem, var adgangen til åen blevet vanskeligere. Skriftlige kilder vidner samtidig om, at kirken i egenskab af Skt. Knuds Kloster, udøvede et vist ejerskab til åen gennem det privilegium, at borgerne i Odense udelukkende skulle bruge klosterets mølle i åen til maling af korn (Madsen 1986: 57). I 1200-tallet havde munkene eneret til fiskeri i åen, og man må formode, at dette er udtryk for, at kirken i stigende grad kontrollerede adgangen til åens vand (Haase 2023). Det samme er formentlig tilfældet med ad-

gangen til det andet vandløb i byen, nemlig Byens Bæk, der udgjorde byens nordlige grænse indtil senmiddelalderen. Ser man på placeringen af de gejstlige institutioner som Gråbrødre kloster, Sortebrødre kloster (oprettet senest hhv. 1279 og 1252) og til dels Skt. Hans kloster, ligger de alle med adgang til vandløb (fig. 3). Vandløbene på figur 3 er rekonstrueret ud fra tilstedeværelsen af dynd- eller gytjelag i området (konstateret ved arkæologiske udgravninger og geotekniske borer) samt i nogen grad Braun og Hogenbergs prospekt over Odense (Koolhaas & Füssel 2008). I *Middelalderbyen Odense* rekonstrueres forløbet noget anderledes, men der er siden sket en kraftig tilvækst af data, der gør nærværende tolkning af forløbet af Byens Bæk mere sandsynlig (Christensen 1988). Det vides dog ikke, hvor store eller hvilke dele af forløbet, der er kunstigt anlagt, og hvor meget der er naturligt. Det mest sandsynlige er nok, at der er tale om en grad af regulering af det naturlige. Især i området øst for Nørregade ser det ud til, at der har været fugtigt, da der er konstateret dynd eller gytjeflejringer over et stort areal.

Fig. 3. Oversigt over byens gejstlige institutioner (1200-tallet). Med enkelt blå linje ses Byens Bæk. Det nordligste forløb er formentlig anlagt i 1400-tallet. Med orange skygge ses de gejstlige institutioners område. Det udgravede område ses markeret med rødt omrids. De gule prikker viser, hvor der er registreret gytje eller dynd-aflejringer. Baggrundskortet er Odenses senmiddelalderlige gadenet efter Christensen 1988. Illustration: Kirstine Haase.

Clerical institutions in Odense in the 13th century and their enclosed premises (light orange). The single blue line indicates a stream.

1200-tallets brønde

I 1200-tallet kommer der fortsat brønde til, men kun halvt så mange som i 1100-tallet.⁴ Det kan enten skyldes, at behovet ændrer sig, eller at nogle af 1100-tallets brønde overlever helt ind i 1200-tallet. Et eksempel kan være brønd FRB, med egetømmer dateret til 1085. Øverst i denne er fundet et tøndelåg, der kan indikere en anvendelse ind i 1200-tallet. Ser man på brøndenes beliggenhed, er det dog sandsynligt, at i hvert fald seks af 1200-tallets brønde afløser ældre brønde (fig. 2). De brønde, der ser ud til at

forsvinde, er dem, der ligger tættest på gaden. Samtidig forøges bygningsmassen på tofterne med en randbebyggelse, i form af boder, mod nord. Det er dermed muligt, at beliggenheden af 1200-tallets brønde skal kædes sammen med en fortætning af bebyggelse samt en tilbagetrækning fra det fælles gaderum. Områdets beboere har orienteret sig mere mod husholdningen end byens fællesskab.

Brøndenes konstruktion er mere varieret i 1200-tallet, end den var i 1100-tallet (fig. 4). Udover de plankebyggede (tre) er der en brøndkasse i lafte-konstruktion og en brønd

Fig. 4. Eksempler på brønde fra 1200-tallet. Øverst tøndebrønd DTA, nederst tv. laftebrønd ATO, nederst th. plankebrønd ADF (alle OBM9776). Fotos: Museum Odense.

Examples of wells from the 13th century.

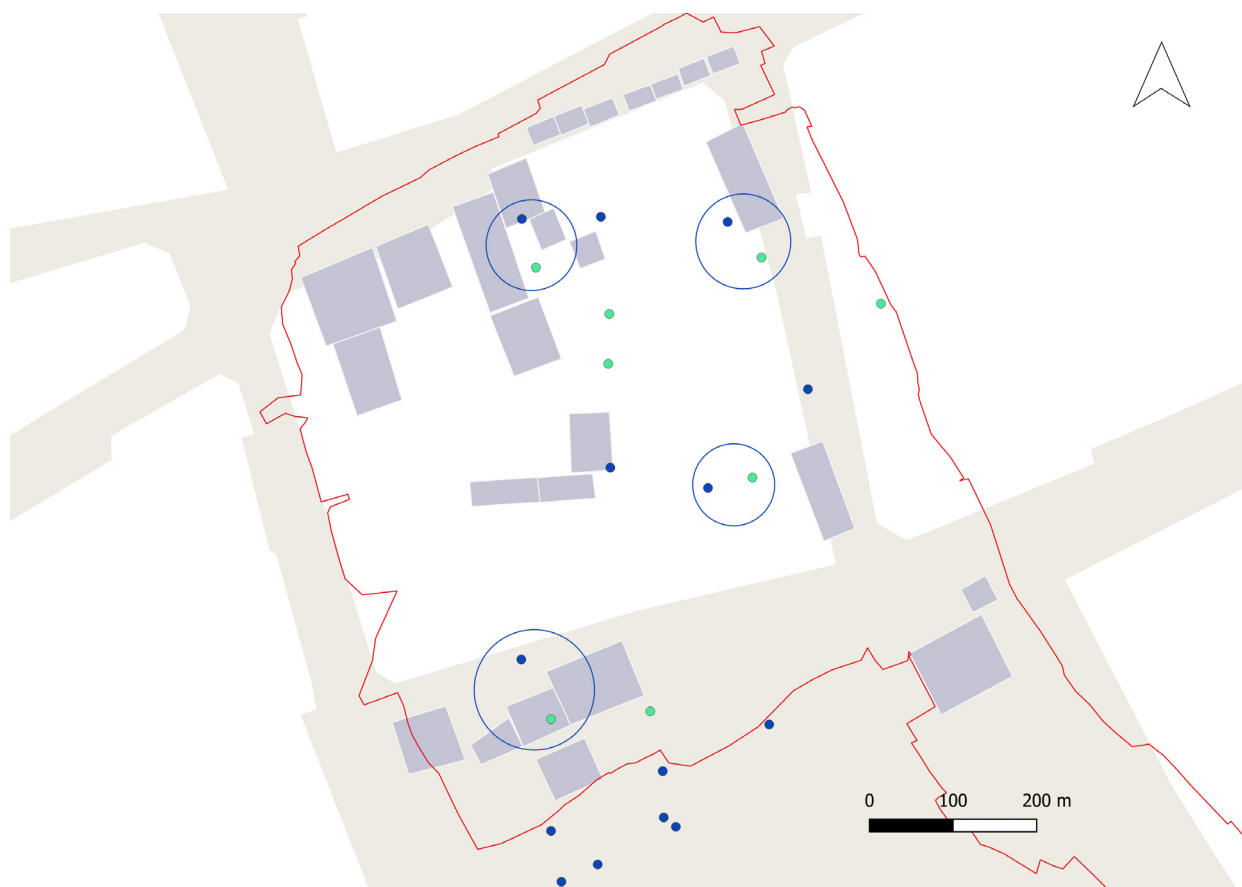

Fig. 5. Brøndenes placering i 12- og 1300-tallet. 1200-tallets brønde er markeret med grønne pletter og 1300-tallets brønde er blå. Blå cirkler markerer brønde, der kan have afløst hinanden. De lysegrå rektangler er bebyggelsen i senmiddelalderen, derfor ser nogle af brøndene ud, som om de ligger under bygningerne. Den røde streg markerer det udgravede område, og baggrundskortet er Odenses gadenet i senmiddelalderen efter Christensen 1988). Illustration: Kirstine Haase.

Locations of the wells from 13th (green) and 14th centuries (blue). Blue circles mark wells that may have replaced each other. Buildings from the late Middle Ages are shown in light grey.

med foring af to stablede tøndes. Den ene tønde var af ædelgran og kunne ikke dendrokronologisk dateres, men træets oprindelse vurderes at være det sydlige Tyskland. Tønden var 165 cm høj. Genstandsmaterialet i brøndfylden vurderes at være fra anden halvdel af 1200-tallet. Brøndenes bundkoter ligger mellem 8 og 10 m, med et gennemsnit på 9,1 m.

Måske skal denne variation af brøndkonstruktioner opfattes som en mere individuel tilgang til brøndbyggeriet. Det vil sige, at der er en mindre grad af overordnet organisering eller fælles know-how til stede og en højere grad af selvforsynings-tankegang.

1300-tallets brønde

I denne periode øges antallet af brønde igen. Der er anlagt i alt 14 brønde, der kan dateres til 1300-tallet.⁵ Disse fordeles sig over hele det udgravede område, men den største tilvækst er sket i den sydlige del (fig. 5). Dette hænger sammen med, at den sydlige del ser ud til at udskilles som en selvstændig matrikel i denne periode. Dermed stiger beho-

vet for brønde. Overordnet set gentages konstruktionsmøn-
stret fra 1200-tallet, og brøndene er enten plankebyggede
med hjørnestolper eller tøndebrønde. Alle tøndebrøndene
består af to tøndes stablet oven på hinanden. Brøndenes
bundkoter fordeler sig i samme interval som tidligere – mel-
lem kote 8,1 og 10,5 m med et gennemsnit på 9,7 m.

I alt fire brønde er foret med tøndes, mens tre brønde
er beskrevet som "stavsatte" af Albrectsen i 1956 (Albrect-
sen 1956). Om denne beskrivelse rent faktisk dækker over
tøndes, er det ikke muligt at afklare fra hverken udgrav-
ningsbillederne eller beretningen. Kun to af tøndeserne fra de
nyere udgravninger kunne proveniensbestemmes og vid-
ner om transport af varer fra hhv. Flandern og Weser-om-
rådet (Tyskland). Stigningen i antallet af brøndforinger, der
udgøres af tøndes, kan ses som udtryk for enten en øget
mængde af tilgængelige tøndes – og dermed indirekte for
en øget import af varer fra både ind- og især udlandet – el-
ler som udtryk for knaphed på andet egnet tømmer. I løbet
af 1200-tallet begynder man at opføre huse i tegl og der-
med formentlig også bindingsværkshuse med tavl af tegl.
Mængden af huse med trævægge falder, og dette mind-
sker mængden af planker, der kan genbruges. Samtidig

Fig. 6. Øverst: Tønnebrønden ADK med systemet af tagtegl i bunden (OBM9776). Nederst tagtegl anvendt som rør ved Sortebrødre Kloste (OBM8207). Foto: Museum Odense.

Top: A well, built of barrels and with water pipes. Bottom: Roof tiles utilised as water pipes at the Blackfriars' Monastery.

øges restriktionerne på egetømmer i løbet af senmiddelalderen, hvilket også kan have øget behovet for alternative løsninger til brøndforinger (Hybel & Poulsen 2007: 13).

En tønnebrønd i det sydlige område (kaldet anlæg ADK) var unik på flere måder, idet der i bunden af udgravningen til brønden var etableret et netværk af tagtegl, lagt så de

formede rør. Rørene førte vand ind til bunden af brøndkassen og har formentlig skulle sikre en konstant tilstrømning af vand (fig. 6). Den nederste tønne i brøndkassen var desuden udstyret med en mængde små huller, og om den var viklet strå-måtter, som har skullet forhindre slam og silt i at trænge ind i brønden. Denne type brøndkonstruktion er ikke tidligere set i Danmark, men teknikken med at bruge

Fig. 7. Brøndenes placering i 13- til 1500-tallet. 1300-tallets brønde er markeret med blå pletter og de øvrige med pink. Blå cirkler markerer brønde, der kan have afløst hinanden. De lysegrå rektangler er bebyggelsen i senmiddelalderen, derfor ser nogle af brøndene ud som om de ligger under bygningerne. Den røde streg markerer det udgravede område og baggrunds-kortet er Odenses gadenet omkring 1590 (efter Christensen 1988). Illustration: Kirstine Haase.

Locations of the wells from 14th (blue) and 15-16th centuries (pink). Blue circles mark wells that may have replaced each other. Buildings from the late Middle Ages are shown in light grey.

tegl til at kontrollere vandet med, kendes fra klostre og andet kirkeligt byggeri. I Odense er det set i forbindelse med Bispegården, Sortebrødre Kloster og Skt. Knuds Kloster, hos de to sidstnævnte optræder de i forbindelse med køkkener og mulige badstuer (Bjerregaard denne publikation; Haase 2008; Nielsen & Becher 1996; OBM137). Vandkanalerne ved Skt. Knuds og Bispegården er sat i teglsten, mens kanalerne ved Sortebrødre Kloster også er lavet af tagtegl på nøjagtigt samme måde, som det er iagttaget ved brønden ADK. Kanalen ved Sortebrødre Kloster er dateret til begyndelsen af 1300-tallet (Nielsen & Becher 1996: 72). Det er i samme århundrede, som tøndebrønden bliver bygget, hvilket formentlig sker i perioden 1362-1384 (Haase & Olsen 2021). Ideen til denne specielle konstruktion kan altså være kommet fra Sortebrødre Kloster. Generelt betød grundlæggelsen af klostre rundt omkring i Danmark en introduktion af nye teknologier, og brøndkonstruktionen er et godt eksempel på, hvordan disse kan være diffunderet ud i det sekulære samfund (Hybel & Poulsen 2007: 204).

I løbet af 1300-tallet ser det altså ud til, at behovet for brønde øges i kraft af bebyggelsens fortætning og – må man formode – et øget antal indbyggere. Samtidig bety-

der denne fortætning også, at man ikke bare kunne anlægge en brønd, hvor man havde lyst, men måtte tilpasse sig pladsforholdene. Dette kan være årsagen til, at man valgte at bruge ekstra ressourcer på en brønd som ADK. Det har været væsentligt at sikre brønden en lang funktionstid. Det er sandsynligt, at konstruktionen af en brøndtype som ADK har krævet særlig ekspertise og know-how. Tøndebrønden kan dermed være det første eksempel på professionelt brøndbyggeri, vi ser i Odense. Professionaliseringen af håndværkene og bevægelsen væk fra hjemmeproduktion eller selvforsyning er en proces, der ses i flere tilfælde og ser ud til at øges fra 1200-tallet og frem. Som nævnt fik Skt. Knuds Kloster eneret på maling af brødkorn, så håndkværnen blev overflødiggjort, garnproduktionen i hjemmene ser ud til at svinde, idet tenvægte er fraværende i senmiddelalderen, og i 1200-tallet ser professionelt slagteri ud til at dominere fremfor hjemmeslagtning, selv om kvæg stadig var en del af husholdet middelalderen ud (Haase 2022b). Dermed afspejler udviklingen af teknologien bag etableringen af brønde, den generelle tendens i senmiddelalderens urbane samfund, hvor man i stigende grad bliver aftager af de håndværk og services, byen tilbyder.

Fig. 8. Eksempler på sen- og eftermiddelalderlige brønde. Tv. ses et brøndkar og trævandrør, øverst th. ses en stensat brønd med pumperør, og nederst th. ses den laftebyggede brønd DSF (alle OBM9776). Fotos: Museum Odense.
Examples of late and postmedieval wells.

Senmiddelalderen og tiden efter

Det ser ud til, at strategien med at bygge holdbare brønde lykkes, for i 1400- og 1500-tallet er der kun bygget fire brønde i området.⁶ Disse ligger alle i den nordlige del af udgravningsområdet (fig. 7). Det er også muligt at én eller flere af de tre brønde, der ikke kunne dateres, er fra denne periode. Igen er der tale om plankebyggede brønde. Som noget nyt ses der pumperør i brøndene fra 1500-tallet, men det er uvist, om de har været der fra begyndelsen eller er kommet til på et senere tidspunkt.

I 1586 introduceres rørlagt vand i Odense på ordre fra Frederik d. 2, som et af de første steder i landet (Christensen 1988: 91). Vandet blev ledt ind til byen fra Roersdam til tre offentlige vandposte på Flakhaven, Fisketorvet og Skjolden. Vandrørene blev lagt i gaderne, og stikledninger blev trukket ind på udvalgte matrikler til reservoirer eller brøndkar. Herfra blev vandet pumpet op. I det udgravede områdes vestlige del blev der fundet fire brøndkar (fig. 8

og 9). Brøndkarrene er stort set konstrueret ens, og plankerne er af fyr og gran, som på dette tidspunkt må være importeret fra f.eks. Norge, det baltiske område eller området syd for Østersøen (Haase 2017: 272).

Systemet af vandrør og pumper krævede højt specialiserede håndværkere, og deres ensartede konstruktion på tværs af matriklerne vidner om, at de er et standardiseret masseprodukt. Den eftermiddelalderlige vandforsyning var sat i system, og beslutningerne angående denne blev i højere grad taget af byens administration i stedet for den enkelte husholdning. Dog var det ikke alle forundt at være koblet til den offentlige vandforsyning, og der etableres fortsat private brønde i den østlige del af det udgravede område. Som noget nyt ses der stenforede brønde, som også må siges at være en særdeles holdbar konstruktion. Fraværet af brønde i den sydlige del af området skyldes, at denne blev inddraget til torv i 1542, da Albani kirke og kirkegård blev nedlagt til fordel for markedspladsen.

Det problematiske vand

Som et sidste tema skal blot nævnes, at der også er spor efter, hvordan man garderede sig mod uønsket vand. I middelalderen har man formentlig haft samme problemstilling i forhold til overfladevand, som byerne står over for i dag. I takt med, at overfladen dækkes af bygninger og veje, øges omfanget af arealer, der er mindre permeable. Det betyder, at regnvand – og for middelalderens vedkommende også spildevand – får sværere ved at komme væk. I stedet ledes det ukontrolleret mod lavereliggende områder. Middelalderens byer havde ovenikøbet det problem, at terrænet omkring husene voksede i højden indtil engang i senmiddelalderen, og kældrene kom til at ligge væsentligt dybere med tiden, end da de blev anlagt. Det var formentlig for at imødekomme denne udfordring med indtrængende vand, at der var gravet tøndner ned eller etableret en form for kar af tegl i gulvet i de huse, der blev opført mod Overgade (fig. 10) (Grandt-Nielsen 1970; Haase 2017: 101, 245). Disse kar har skullet opsamle overfladevandet, og måske har man endda gjort en dyd ud af nødvendigheden og anvendt vandet i tønderne/karrene i det daglige.

Over jorden har der også været problemer, og her har man forsøgt at styre vandet med træbyggede kanaler, der ledte fra husenes tagdryp mod lavere liggende arealer (Haase 2017: 223).

Som beskrevet ovenfor er der ved udgravninger på nordsiden af Odense Adelige Jomfrukloster/Bispegården (OBM137), fundet en afløbsrende konstrueret af teglsten i munkestensformat ca. 1,5-2 m under nuværende terræn, svarende til omkring kote 9,1 m. Renden er observeret over et forløb på 15 m, men har formentlig været endnu længere. En lignende rende på 40 m blev iagttaget ved udgravninger af Sortebrødre Kloster og i den sammenhæng tolket som en afløbsrende fra klostret ned til bækken (Nielsen & Becher 1996: 70). Udfordringen med at forstå renden ved Bispegården er, at den begynder nord for nordfløjen, løber øst om denne og har retning mod åen syd for bygningskomplekset. Den har derfor flere mulige forklaringer. Enten er det en form for vandledning, der har ledt vand fra de højere liggende arealer mod nord ned til en nu ukendt anvendelse i Bispegården. Eller det har været en form for dræn, der skulle lede vandet rundt om Bispegården og forhindre vand i kældrene, eller også er der tale om afløbskanal for

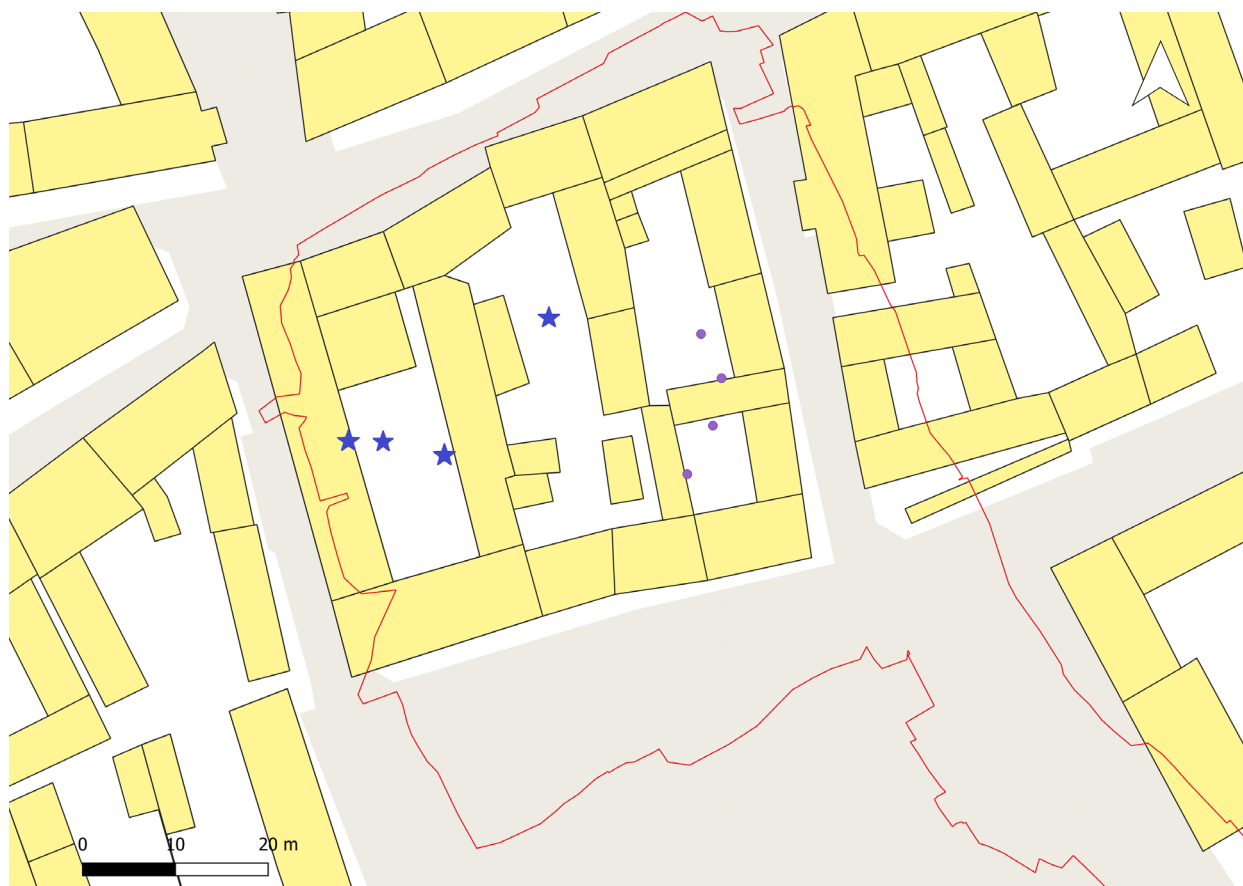

Fig. 9. De eftermiddelalderlige brønde markeret (lilla) på en rekonstruktion af bygningerne i området baseret på brandtaksationen fra 1761. På grund af rekonstruktionens præcision ligger nogle af brøndene under områder markeret som bygninger. Den røde streg markerer det udgravede område. Brøndkarrene er markeret med stjerne. Illustration: Kirstine Haase
Locations of the postmedieval wells with buildings registered in 1761 tax records shown in yellow. A slight inaccuracy in the reconstruction of the building makes it seem that some of the wells were below building.

Fig. 10. Eksempler på dræningsforanstaltninger. Tv. den træbyggede afvandingskanal ASU (OBM9776), øverst th. tønden i kælderen til Overgade 1, nederst th. det teglbyggede kar i Overgade 3 (begge OBM8201). Fotos: Museum Odense.
Examples of medieval drainage.

en nu forsvunden bygning, nord for bygningskomplekset. Det sidste er måske det mest sandsynlige, idet der har været en brønd i nordfløjens kælder, hvoraf man kan udlede, at man har haft adgang til vand inde i bygningen, og at indtrængende vand i kælderen har kunnet håndteres på anden vis – forudsat at de to anlæg har eksisteret samtidig. Uanset, så viser dette, at man har investeret i ganske store anlægsarbejder i forsøget på at styre vandet væk fra boligerne eller lede det i den retning, hvor man havde mere brug for det.

Afslutning

Gennemgangen har vist, at byens brønde gennemgår en teknologisk udvikling, der kan ses i lyset af den udvikling, byen og dens befolkning i øvrigt gennemgår. De ældste brønde opstår som en kombination af flere forskellige faktorer. Man har ikke længere fri adgang til åens vand, befolkningstætheden øges, og der kommer formentlig hånd-

værk til, som har krævet stabil adgang til rigeligt vand. Dette fører til, at der bygges brønde, hvoraf nogle kan betragtes som fællesbrønde. Teknologien er veletableret på dette tidspunkt, og der er rigeligt med solidt egetømmer og andet træ, der kan benyttes. Allerede i 1200-tallet forandres billedet, idet brøndtræets kvalitet ser ud til at dale en smule, der bygges færre brønde, og de ligger længere inde på matriklerne. Dette kan opfattes som udtryk for, at den enkelte husholdning vender sig mere indad, håndværk udføres på den enkelte matrikel i stedet for i det offentlige rum, og man sørger for sig selv.

I løbet af 1300-tallet stifter man bekendtskab med nye teknologier og specialiserede håndværkere, som formentlig er introduceret via klostrene, der kommer til byen i 1200-tallet. Dette betyder, at man kan bygge brønde, der har en længere brugstid, hvilket er nødvendigt, da bebyggelsesfortætningen sætter restriktioner for, hvor og hvor ofte man kan etablere en ny brønd. Samtidig betyder den øgede handel og import af varer, at et nyt materiale – tøn-

derne – bliver tilgængelige som foringsmateriale i brønde. Den senmiddelalderlige mangel på træ har tilskyndet til denne udvikling, selvom det har krævet en anden konstruktionsteknik. Det er først i 1500-tallet, da vand føres i rør ind til byen, at det bliver muligt for den enkelte borger helt at overdrage ansvaret for vandforsyningen til byens administration. Det vil sige – det er formentlig kun de få, der får denne mulighed til at begynde med. Det er først fra 1853, hvor Odense fik et offentligt vandværk – det første i Danmark – at det efterhånden blev en realitet for alle at have rindende vand i eller tæt på boligen.

Igennem hele perioden er udviklingen i vandforsyningen et resultat af en vekselvirkning mellem borgernes kreative løsninger på hverdagsproblemer og overordnede strukturer (f.eks. kirke, konge og byens styre), der enten begrænser eller faciliterer borgernes udfoldelsesmuligheder. I kraft af byens funktion som mødested for handel og samlingspunkt for de kirkelige institutioner er nye teknologier og materialer tilgængelige. Dette er med til at skabe innovation og nye praksisser i forhold til håndteringen af vand. Middelalderbyens brønde bliver dermed mere end blot et infrastrukturelt element – de illustrerer bylivets forandring over tid og giver et indblik i de faktorer, der er med til at forme byen som samfund.

Summary

Wells in the city – water management in medieval Odense

The article examines the water supply systems, particularly wells, in medieval Odense. Through archaeological excavations conducted primarily in the 2010s, around 40 wells were discovered, complementing the 13 wells previously found in the same area. These wells, dating from the early Middle Ages to modern times, reflect the technological changes in water management within the city. The study highlights the significance of wells as archaeological artefacts, given their deep construction, which preserves them through time. However, it also argues that wells are more than objects and a concrete solution to practical problems related to water management. Technological changes in water management – wells in particular – illustrate social changes and show how life changed in the city throughout the medieval period. The analysis includes a chronological and technological overview of the wells and compares them to other water management structures like drainage ditches and canals, offering insights into the social processes and daily life in medieval Odense.

Litteratur

Albrechtsen, E. 1956: Albani Torv. Overvejelser over Odenses ældste topografi i anledning af opgravninger i 1950'erne. *Fynske Minder* 1956, s. 203–219.

The earliest wells date to the late 11th century, even though the settlement dates to the 10th century. This may be because water was collected in the stream Odense Å in the earliest phases of the city's history. In the 12th century, sixteen wells were established, demonstrating an increased need for a steady and ready-at-hand water supply (Figure 1). This correlates with the findings of crafts such as non-ferrous metalwork and comb-making, which may have required more water. Some of the wells are located close to streets and might be communal wells. The oak wood used in the wells seems to be reused, and the technology behind the construction is commonly known in this period (Figure 2). During the 12th and 13th centuries, access to natural water resources such as streams seems to have become more restricted and probably controlled by church institutions such as the monasteries founded in the 13th century (Figure 3). This also led to a higher need for wells. The construction methods varied more in the 13th century; for instance, barrels were introduced as lining in wells, indicating a more individual approach to well construction (Figure 4). In the 14th century, more wells were established since the area was now subdivided into several plots, and more wells had barrels as lining (Figure 5). One of the wells has a particularly advanced construction with roof tile at the bottom leading water towards the barrel, securing a constant water flow (Figure 6). This type of construction is also seen in the Blackfriars' Monastery and indicates that monasteries brought new technologies with them, and some of these trickled out into secular society. In the 15th and 16th centuries, wells seemed to be of a more solid construction since only a few were constructed during this period (Figure 7). In 1586, King Frederik II ordered piped water to be established in Odense, resulting in water pipes being laid in the streets and wooden water reservoirs being constructed in selected areas (Figures 8 & 9). It was probably only the well-off that were connected to the public water supply. Others had to go to the water pumps in the public squares to collect water or use private wells in the backyards.

The archaeological record also reveals that water could be problematic. Features such as wooden canals and barrels dug into the ground show that the city's inhabitants tried to manage surface water, which must have been a growing problem as the city became more and more dense with houses and non-permeable surfaces (Figure 10).

Bartholin, T. S. & F. Grandt-Nielsen 1974: Datering af tre brønde fra det ældste Odense. *Fynske Minder* 1974, s. 155–167.

- Bjerregaard, M.M. 2020: *OBM9776 I. Vilhelm Werners Plads, Odense sogn, Odense herred, tidl. Odense amt. Sted nr. 08.04.07. Sb.nr. 130. Kampagne: 13-01-2016.* [Udgravningsrapport]. Museum Odense. <https://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/215869/public>
- Chiarenza, N., A. Haug & U. Müller 2020: *The Power of Urban Water: Studies in Premodern Urbanism.* Berlin.
- Christensen, A. S. 1988: *Middelalderbyen Odense.* Odense.
- Christensen, J. T. 1996: *Vandtekniske anlæg ved vandmøller i det middelalderlige Danmark: Deres typer og betydning som lokaliseringsfaktor.* Aarhus Universitet, Institut for Forhistorisk Arkæologi, Middelalder-arkæologi, Etnografi og Socialantropologi. Afdeling for Middelalder-arkæologi, Moesgård.
- Daly, A. 2017: *Dateringsundersøgelse af tømmer fra bro og bolværk fundet ved Thomas B. Thriges Gade, Odense (37).* dendro.dk.
- Dunckel, R., M. Gläser, U. Oltmanns, & J. Scheschkewitz (red.) 2004: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. Die Infrastruktur.* Lübeck.
- Fischer, C. 2004: *Tidlige danske vandmøller: To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev.* Højbjerg.
- GeoAtlas Live. 2023: <https://data.geo.dk/geoatlas-live>. Sidst besøgt: 6. september 2024
- Grandt-Nielsen, F. 1970: To middelalderlige stenhuse i Odense. *Fynske Minder* 1970, s. 133–168.
- Grandt-Nielsen, F. 1971: Nyt fra Knud den Helliges Odense. *Fynske Minder* 1971, s. 199–216.
- Henriksen, M. B. 1997. Vikinger ved Helnæsbugten. *Fynske minder* 1997, s. 25–58.
- Hjermind, J. (red.) 1998: *Viborg Sønderø 1000 - 1300: Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984-85.* Aarhus.
- Hybel, N., & B. Poulsen 2007: *The Danish Resources c. 1000-1550: Growth and Recession.* Leiden.
- Haase, K. 2008: *Skt. Knuds Kloster i Odense – en bygningsarkæologisk undersøgelse* [Upubliceret kandidatspeciale].
- Haase, K. 2017: *OBM9776 I. Vilhelm Werners Plads Odense sogn, Odense herred, tidl. Odense amt. Sted nr.08.04.07—Kampagne 16-05-2013.*
- Haase, K. 2019: Building urbanity: Spatial organisation as social practice in medieval Odense. *Acta Archaeologica* 90(2), s. 43-75.
- Haase, K. 2022a: *Albani Kirke og Kirkegård. En oversigt over de arkæologiske kilders udsagn til belysning af Skt. Albani Kirke og Kirkegårds historie—Ca. 900 til 1250.* CENTRUM. Forskningscenter for centralitet, rapport nummer 12. Odense.
- Haase, K. 2022b: Animal Husbandry, Import Replacement, and Urban Growth in Medieval Odense, Denmark. *Journal of Urban Archaeology* 5, s. 211–227.
- Haase, K. 2023: Kampen for vandet – vandforsyning som social praksis i middelalderbyen Odense. *Kulturstudier* 2, s. 5–22.
- Haase, K., & J. Olsen, J. 2021: Building a high-resolution chronology of a medieval urban site through Bayesian modelling. *Archaeometry* 63, s. 860–877.
- Jansen, H. M. 1999: Boligmiljø på byernes parceller. *Årbog for Svendborg & omegns museum* 1999, s. 61–71.
- Koolhaas, R. & S. Füssel 2008: *Cities of the World = Civitates Orbis Terrarum: 363 Engravings Revolutionize the View of the World.* København.
- Krongaard Kristensen, H. & B. Poulsen 2016: *Danmarks byer i middelalderen.* Aarhus.
- Madsen, P. K. 1986: Mølle drift og kongelige rettigheder i den tidlige middelalder Odense. *Fynske Årbøger* 1986, s. 54–68.
- Mielby, S., G. Laursen, J. Linderberg, P. Sandersen, & J. Jepsen 2015: *Udvikling af en 3D geologisk/hydrogeologisk model som basis for det urbane vandkredsløb* (1). GEUS. København.
- Nielsen, J. & E. Becher 1996: VVS i Sortebrødrenes kloster i Odense. *Fynske Minder* 1996, s. 65–77.
- Poulsen, B. & O.E. Gundersen 2019: Between sea and river: Water in medieval Scandinavian towns. *WIRES Water* 6(3), s. 1-11.
- Skov, H. 1999: Brønde i Århus. Fra vikingetid til nyere tid. I O. Høiris, H. J. Madsen, T. Madsen & J. Velle (red.): *Menneskelivets mangfoldighed: Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård.* Højbjerg, s. 269–280.
- Skyggebjerg, L. K., M.B. Djupdræt, M. Høghøj & J.I. Parby (red.) 2023: Det aktive vand – om vand som aktør i kulturhistorien. *Kulturstudier* 2.

Slutnoter

- 1 Denne artikel kan med fordel læses parallelt med artiklen (Haase 2023). Hvor nærværende artikel har fokus på at fremlægge de arkæologiske data, lægger Haase 2023 vægten på den praksis-teoretiske forståelse af middelalderbyens vandforsyning.
- 2 Brøndene fra OBM9776 har anlægsnumrene ACW, ADH, AUA, AWL, DSZ, DYE, DYR, FQB, FQC, FQO, FRB, FPY og PW. De øvrige er OBM8201, kampagne 1971 hhv. B1, B2 og B3.
- 3 Alle koter angives i meter DVR90.
- 4 Brøndene fra OBM9776 har anlægsnumrene AWH, ATO, ADF, AHL, FNC, FAE, FOL og DTA (Haase 2017, Bjerregaard 2020).
- 5 Brøndene fra OBM9776 har anlægsnumrene AWF, XD, ADK, FPZ, FQZ, DSO, FRG og fra OBM8541, kampagnen 1955, har de nummer 1 til 7 (Albrectsen 1956; Haase 2017; Bjerregaard 2020).
- 6 OBM9776 anlæg DSN, FNA, DTR og FQA (Bjerregaard 2020).

Badstuer som urban praksis – inden for og uden for Odenses byport

Af Mikael Manøe Bjerregaard

Er den middelalderlige badstue udtryk for en urban praksis og dermed en væsentlig del af det, der definerede livet i byen? Det spørgsmål vil blive diskuteret i det følgende. Med urban praksis forstås praktikker eller procedurer, som knytter sig til og er unikke for bylivet og en urban identitet og følgelig ikke ses i samme form uden for byer eller by-lignende miljøer. Udgangspunktet for diskussionen er materiale fra det middelalderlige Odense – både arkæologiske og skriftlige kilder – men der vil blive trukket paralleller til materiale fra andre lokaliteter. Endelig vil middelalderlige litterære kilder blive inddraget i diskussionen. Formålet med dette er ved hjælp af samtidige fiktionstekster også at belyse det mentale aspekt ved badstuefænomenet som netop en urban praksis i modsætning til rurale praktikker.

Badstuer og badstuebade¹

Ordet *badstue* dækker i det følgende over et rum eller en bygning konstrueret specifikt til at bade i. Udformningen af en badstue er betinget af den badepraksis, som udfolder sig i rummet. Det er derfor vigtigt at definere, hvordan badstuebade blev foretaget i middelalderen for at forstå badstuernes materialitet.

Renselse og badning har selvfølgelig også i middelalderen kunnet foregå på forskellig vis, f.eks. i vandløb eller søer, ved hjælp af vand fra et vaskefad eller ved karbade. Den sidstnævnte form for bad har i princippet kunnet foretages næsten hvor som helst, f.eks. som en afvaskning i en balje eller et fad i et opvarmet køkken. Dette gør dog ikke umiddelbart den køkkenbygning eller det køkkenrum til en badstue, og det vil næppe heller være muligt at spore sådan badeaktivitet i hverken arkæologiske eller skriftlige kilder.

Denne artikels forståelse af et badstuebad baserer sig på den terminologiske definition, som kommer til udtryk i de skriftlige middelalderlige kilder fra det danske område. En samlet gennemgang af kilderne indikerer, at badstuebad i middelalderens Danmark blev forstået som et svedebad (Bjerregaard 2006: 18ff.; 2008: 218ff.). Dvs. en badeform, hvor den primære rensning foregår gennem svedning i et stærkt opvarmet rum – med en efterfølgende afskylning af sved og snavs med vand. Derved adskiller et badstuebad sig terminologisk fra andre badeformer, bl.a. ved at have en stærkere fysisk materiale end andre badeformer. Badstuebadet eller svedebadet har krævet en specifik konstruktion i form af bygningsindretning, inventar og redskaber.

Blandt de fysiske rammer, som badstuebadet har

krævet, er først og fremmest en særlig ovnkonstruktion: en badstueovn til svedebad er ofte udformet som en form for bilæggerovn – altså en ovn, der kunne fyres fra et andet rum, end det rum som ovnen befinder sig i, eller fra en position uden for bygningen. Badstueovnen har haft et stenkammer med kampesten, som er blevet varmet op af ilden. Når ilden er slukket og røgen ført bort, fastholder stenene varmen. Denne type ovnanlæg vil kunne sætte sig markante arkæologiske spor i form af hypocaustlignende anlæg. Brugen af ovnen til svedebade har igen ofte fordret særlige konstruktionsforanstaltninger i selve badstuebygningen for optimal funktion. Disse er f.eks. bænke (evt. i trappeopbygning) til at sidde eller ligge på samt evt. stenbyggede gulve og vægge (fremfor lerklinede) og hvælvede lofter, som har kunnet fastholde den opbyggede varme og fugtighed. Den afsluttende afvaskning med vand kan – hvis den har foregået indendørs i badstuen – have foranlediget gulve med fald mod afløbsrender til at lede badevandet ud af bygningen (Se desuden Bjerregaard 2006: 64ff.; Tuchen 2003: 42ff.). Badstuebadet er således en badetype, som har fordret en særlig lokalitet (badstuen), som igen har krævet et vist niveau af teknisk *knowhow* under opbygningen af ovn m.v. Denne betingede afhængighed mellem badetype og den fysiske konstruktion af badstuer resulterer i konstruktioner, som kan sætte sig spor i henholdsvis arkæologiske og skriftlige kilder. Disse konstruktioner vil det være muligt at eftersøge og påvise arkæologisk. Samtidig vil forekomsten i skriftlige kilder af badstuer (og deraf afledte udtryk som badstuebade, badstuemænd, badstuekoner, Badestuestræde etc.) indikere eksistensen af bygninger, som havde et eller flere af disse fysiske træk, og som dannede rammen om den ovenfor omtalte aktivitet. Når der i det følgende argumenteres for badstuer som et urbant fænomen, er det altså ikke for at påstå, at landbefolkningen i middelalderen ikke vaskede sig, men at det formentlig foregik under former, som ikke krævede særlige konstruktioner, som har sat sig fysiske spor.

Urban praksis

Forståelsen af urban praktik i denne artikel trækker på et teoretisk begrebsapparat, som præsenteres i Axel Christophersens artikel "Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice" (2015). Bylandskabet ses her ikke udelukkende som et objekt, fysisk sted, men som et sted, der defineres socialt at det liv, som byboerne udfolder i en permanent forhandling og performance mellem individer og byens fysiske rammer. Den fortættede levevis i byerne faciliterer særlige sociale praktikker, som når de bliver tilpas udbred-

te igen kan virke tilbage på byens fysiske udformning. Da byerne samtidig er hot spots for nye impulser fra f.eks. det øvrige Europa – både hvad angår konkrete foreteelser som importvarer og mere abstrakte begreber, er bylivet modtager af et større indslag af påvirkning, hvilket kan give sig udslag i ændrede praktikker, som kun langsomt når ud i det omkringliggende samfund. I bysamfund findes såkaldte "leaking contact zones", hvor forskellige sådanne praktikker (som forskellige betydningsbegreber, kompetencer og materielle resurser) mødes, slet og ret fordi de eksisterer side om side på en fysiske begrænset plads. Disse møder er en form for udveksling, som generer udvikling og nye praktikker. Uden byens styrende fysiske rammer havde disse møder måske ikke fundet sted. Christophersen fremhæver bl.a. badstuer som sådan en "leaking zone", som bidrog til den tidlige udvikling af et "urban life" (Christophersen 2015: 131).

Byens strukturer former urbane praktikker, og deraf opstår en urban livsform og selvforståelse. Dette har Bjørn Poulsen også illustreret ved at gøre rede for, hvordan begreberne "bonde" og "borger" udskiller sig i skriftlige kilder fra og med slutningen af 1100-tallet for i senmiddelalderen at kulminere i en meget tydelig skelnen mellem de to befolkningsgrupper, som afspejling af datidens samfundsforståelse (Krongaard Kristensen og Poulsen 206: 241).

Min påstand er, at de praktikker, som vokser frem i de danske byer fra vikingetiden og middelalderen, former en særlig urban kultur, som adskiller sig fra livet i det omliggende rurale landskab, f.eks. gennem købstædernes monopol på håndværk og handel. På trods af et vist ruralt præg og en grad af selvforsyning med fødevarer i de danske købstæder kommer selve byens fysiske rammer og indretning til at danne præmisserne for indbyggernes færden, gøremål og interaktion, som adskiller sig væsentlig fra det rurale liv. Den forholdsvis fortættede koncentration af indbyggere inden for byens grænser – fysiske eller imaginære – fordrer et særligt sæt af skrevne eller uskrevne regler for sameksistens. Byerne har private og offentlige arealer, og den enkeltes stand og funktion er afgørende for, hvor frit man kan agere i byen. Den trange plads gør, at der må sættes regler for brug af naturlige ressourcer som f.eks. vandløb – bl.a. at håndværk og aktiviteter, som forurener vandet, skal placeres nedstrøms i forhold til f.eks. vandmøller. Aktiviteterne, som på den måde henvises til særlige lokaliteter, er f.eks. garvning, men også badstuer, hvad der kendes eksempler på fra udenlandske kilder (Enzenberger 2007: 93).

Også i den enkelte borgers hverdag kan lovgivningen gribe regulerende ind: f.eks. i bestemmelser om, hvor tæt på skel den enkelte må placere sin mødding og sit latrin, forpligtelse til at holde gadestrækningen foran matriklen ren og i farbar stand, eller i fastsættelse af hvor og hvornår den enkelte handlende må slå sin bod op (Fenger 1988: 192 ff.). Endnu et eksempel på sådan en indgriben er myndighedernes fastsættelse af specifikke dage, hvor henholds-

vis kvinder og mænd må benytte den offentlige badstue (Sejdelin 1865 II: 887).²

Netop latriner kan tjene som et eksempel på en urban praksis' fysiske udmøntning, som i sin tur virker tilbage på en urban selvopfattelse. Ved arkæologiske udgravninger i danske middelalderbyer er det ikke sjældent at finde latriner i form af konstruktioner opført til den specifikke aktivitet at træde af på naturen vegne. Dette ses bl.a. i form af nedgravede tønder med lettere, skærmende konstruktioner omkring. Man må formode, at de fleste af disse latriner er blevet tømt med jævne mellemrum, og at indholdet er blevet bortskaffet uden for byerne – muligvis er dette sat i system allerede i middelalderen. Tilsvarende latriner ses sjældent – hvis nogensinde – i den middelalderlige landbebyggelse. Måske var sådanne konstruktioner ikke nødvendige på landet, hvor der dels var mere plads pr. individ, dels var andre steder som grebninger eller møddinger, hvor man kunne forrette sit ærinde. Man kan dermed betragte latriner som udtryk for en urban praksis. I første omgang er praktikken med at konstruere latrinbygninger og at fastsætte regler for deres placering på matriklerne muligvis foranlediget af praktiske hensyn som befolkningstætheden og deraf følgende lugtgener. Med tiden kan det at eje et latrin – i modsætning til landbefolkningen – blive et element i en urban selvforståelse, en urban identitet. Altså et element i en forståelse af et særligt byliv med et *dem* og et os henholdsvis uden for og inden for byens grænser og fællesskab. Jeg mener, at det på samme måde er rimeligt at betragte fremkomsten af offentlige badstuer i byerne som en urban praksis, der med tiden fæstner sig som en del af byboernes selvforståelse. Gennem skriftlige og fysiske, arkæologiske spor kan vi nærme os en indsigt ind i "the performative town space" (Christophersen 2015: 120). Dette kan eksempelvis gøres via badstuerne.

Skriftlige kilder til badstuer i danske købstæder

Den ældste skriftlige kilde, som omtaler en konkret badstue i en dansk købstad, er fra 1245. Her stadfæster paven forskellige privilegier og ejendomme til Knudsklostret i Odense – bl.a. fremhæves en gård med en badstue (balneum) (Krarup 1932 I nr. 346: 287ff.).³ I anden halvdel af 1200-tallet nævnes flere badstuer i skriftlige kilder fra andre danske byer. Sammen med Peder Olafsen af Karises testamente fra 1261 er bevaret en samtidig optegnelse over det testamenterede gods. Heri nævnes to bygårde i St. Heddinge med bl.a. en badstue (Erslev 1901: 10). Badstuen har en årlig indkomst på 8 mark, hvilket må betyde, at der er tale om en offentlig badstue. Ligeledes i et testamente fra 1269 fremgår det, at Erland, ærkedegn i Lund, borttestamenterer en del gods til oprettelsen af et alter i Lund Domkirke. Blandt dette gods er en grund i byen med en badstue, som ærkedegnen plejede at benytte sammen med sine fæller og tjenestefolk (Erslev 1901: 18). Denne formulering antyder, at der nok er tale om en privat badstue, men samtidig

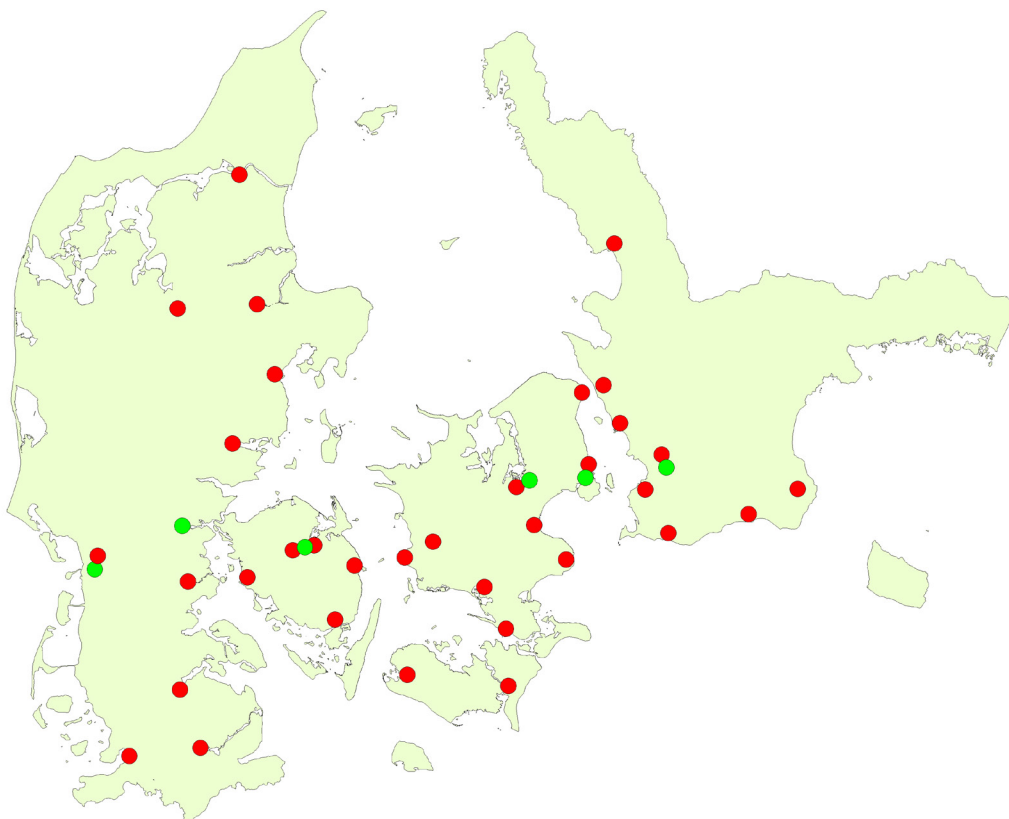

Fig. 1. Udbredelseskort over offentlige (røde) og private (grønne) badstuer kendt fra middelalderlige danske kilder og stednavne. Alle ligger i købstæder. Kort: Mikael M. Bjerregaard

Bathhouses in medieval Denmark, known from historical sources or place names. Public (red) and private (green).

er grunden til, at badstuen nævnes særskilt, formentlig at den giver mulighed for en indkomst, hvis den åbnes for offentligheden. I sin historie om gråbrødrene i Danmark nævner Peder Olesen *Badstuestræde* (Bastwestrædit) i Horsens under året 1261 i forbindelse med anlæggelsen af klostret i denne by. Stednavnet er et indirekte bevis for, at der lå eller havde ligget en offentlig badstue i byen, idet en privat badstue uden offentlig adgang næppe ville have givet sig udslag i et gadenavn (Langebek 1783: 513).⁴ Om gadenavnet også kan føres tilbage til 1261, eller om det er en senere tilføjelse kan ikke siges med sikkerhed. Endelig findes i Flensborg stadsret fra 1295 en bestemmelse om fastsatte badedage for henholdsvis mænd og kvinder (Sejdelin 1865 II: 887). Fra 1300-tallet og til ca. midt i 1500-tallet er der i skriftlige kilder talrige omtaler af badstuer i en lang række danske købstæder (fig. 1).⁵ Man kan konkludere, at badstuer i hvert fald fra anden del af 1200-tallet blev en fastetableret bestanddel af det urbane landskab i Danmark og som følge heraf en potentiel del af den urbane selvforståelse. Derimod er der få eller ingen kilder, som nævner badstuer uden for byerne.

Til en undersøgelse af, om der har eksisteret badstue i den rurale bebyggelse i dansk middelalder, er det interessant at se på forskellige middelalderlige lovtekster i henholdsvis Danmark, Sverige og Tyskland. I både tyske og svenske landskabslove, der tidsmæssigt spænder fra

700-tallet til senmiddelalderen, nævnes badstuer på landet i flere sammenhænge, men tilsvarende ses ikke i de danske tekster. Eksempelvis fastsætter *Lex Baiuvariorum* (Sydøsttyskland) straffen for at afbrænde en badstue på en gård på linje med afbrænding af stald, bage- og køkkenhus, og noget lignende ses i *Västergötalag* (Tuchen 2003: 20-21; Carlsson 1947: 113). En lignende paragraf findes ikke i danske landskabslove. Fra svensk middelalder er badstuer omtalt som selvstændige bygninger på private gårde i både købstads- og landskabslove. Badstuer er et af de særlige fredhellige steder, som betyder at forbrydelser begået dér straffes ekstra hårdt – den såkaldte *badstugufrid* (Dahlström 1983: 110). Lignende bestemmelser om særlig fredhellige steder findes f.eks. i Skånske Lov, men badstuerne nævnes aldrig i denne forbindelse. I Eriks Sjællandske Lov omtales det om niddingsværk at dræbe en mand i hans eget hjem, indbefattende lægård, fægård, ladegård og mølle (Brøndum-Nielsen 1933-1961 bd. 1-2: 724f., bd. 5: 434). Men badstuen som selvstændig del af gårdkomplekset nævnes ikke.

Odenses badstuer som eksempel

Det arkæologiske såvel som det skriftlige kildemateriale til eksistensen, udformningen og brugen af badstuer i dansk middelalder må siges at være meget beskedent. Ofte næv-

nes en badstue kun i kilderne f.eks. for at angive placeringen af en ejendom i byen – altså som en slags adresse. Der er derved ingen oplysninger om denne badstues konstruktion, anvendelse, ejendomsforhold eller for den sags skyld præcise placering. Men netop det, at badstuen fremhæves, gør det rimeligt at konkludere, at badstuen har været et fikspunkt i byens geografi. Kun i enkelte tilfælde på landsplan er det muligt at sætte skriftlige kilder og arkæologiske fund i forbindelse med hinanden.⁶

Fra den – efter danske forhold – store købstad Odense, findes der en smule kildemateriale om badstuer, og derudover er der gjort flere fund af bygningsrester, der er blevet tolket som badstuer. Disse kilder og fund bliver gennemgået i det følgende, som eksempler på, hvordan badstuer har kunnet gestalte sig i det urbane landskab og den urbane bevidsthed. Først fremlægges de badstuer i det middelalderlige Odense, som udelukkende kendes fra skriftlige kilder. Derefter fremlægges Knudklostrets badstue, som først og fremmest kendes fra skriftlige kilder, men som måske kan knyttes til et konkret arkæologisk bygningsfund. Et længere afsnit er tilegnet en arkæologisk udgravning fra Gravene i Odense midtby, hvor en bygning tolkes som en badstue. Denne bygning kendes ikke fra skriftlige kilder, og tolkningen af bygningens funktion er derfor udelukkende baseret på arkæologiske analyser. Da bygningsfundet ikke tidligere har været publiceret og samtidigt er et af meget få af sin art, som endnu er fremgravet i Danmark, vil fundet her blive præsenteret temmelig detaljeret og sammenholdt med lignende arkæologiske fund fra henholdsvis Næstved og Greifswald for bedst muligt at underbygge funktions-tolkningen samt for at kunne fungere som sammenligningsgrundlag for tilsvarende bygningsfund i kommende udgravninger. Endelig diskuteres eksistensen af en badstue, som nævnes i en skriftlig kilde fra reformationstiden og som er unik ved at være placeret uden for middelalderbyens fysiske afgrænsning.

Skriftlige kilder til offentlige badstuer i Odense

I sin krønike om danernes bedrifter fra starten af 1200-tallet beretter Saxo, at kong Valdemar i 1157 tager til Odense for at bade (Saxo 14.17.10).⁷ Denne litterære og muligvis rent fiktive fortælling er dog ikke konkret bevis for eksistensen af en badstue i Odense. Både i 1245 og 1437 nævnes en gård med en badstue, som er i Knudsklostrets besiddelse, og som nok var offentlig (Krarup 1932 I nr. 346: 287ff.). I begyndelsen af 1500-tallet må der have været mindst én offentlig badstue i Odense. Det fremgår i 1503, hvor domprovst Hans Urne testamenterer badstuegang til byens fattige (*Danske Magazin* 1. rk. 1. bd.: 298). I Dronning Christines hofholdningsregnskaber omtales indirekte én eller flere offentlige badstuer i Odense, idet der er udgiftsposter til en badstuekone i 1504 og en badstuemand i 1511, som udfører de *sjælebade*, som dronningen donerer (Christensen 1904: 85, 98, 374). Omkring år 1600 nævnes i for-

bindelse med en ejendomsoverdragelse et hus på den østlige del af Sortebrødre kirkegård med en tilliggende have kaldet *Badstuehaven* (Larsen 1939: 51). Dette sted er muligvis levn efter enten en offentlig, middelalderlig badstue ved Sortebrødreklostret eller munkenes egen badstue. Badstuehaven lå formentlig tæt op til et af de vandløb, som omkransede Odense. Yderligere omtaler af offentlige badstuer eller disses beliggenhed kendes ikke fra den middelalderlige Odense købstad.

Dronning Christines private badstue

De skriftlige kilder giver et lidt nærmere indtryk angående konstruktion og indretning af en privat middelalderlig badstue, nemlig den som Dronning Christine i 1511 fik opført på sin gård i den senere Klaregade. Det er den eneste private badstue i Odense, som kilderne omtaler, og det er rimeligt at antage, at den på trods af det private tilhørsforhold nok ikke har været væsensforskellig fra byens offentlige badstuer. I dronningehoffets bevarede regnskaber fremgår det, at der er tale om en muret bygning med brolagt gulv, mindst to glasvinduer med vinduesrammer samt en dør med hængsler. Sandsynligvis har der også været lås på døren – i hvert fald blev der i 1504 udarbejdet en lås til døren i den badstue, som fandtes ved dronningens private gemak på Københavns Slot. Af inventar i den nye badstue i Odense nævnes udgifter til en kedel smedet af 2½ pund kobber, en bænk og en *kedebenck* (Christensen 1904: 73, 371, 373, 377, 388, 389). Det er ikke helt klart, hvad ordet *kedebenck* dækker over, men det skal formentlig læses *kedelbænk*. Idet det er en murer, der udfører arbejdet, er der formentlig tale om en muret opsats til badstuens varmvandskedel, måske ligefrem selve ovnen.⁸

Badstue ved Skt. Knuds Kloster

I en pavelig stadfæstelse fra 1245 af forskellige privilegier for Skt. Knuds Kloster i Odense nævnes gods, som tilhører klostret. Blandt dette gods omtales *Bjørns gård med badstue* (curiam Beronis cum balneo). Samme ejendom nævnes påny i en pavelig stadfæstelse af privilegierne fra 1437. Når badstuen nævnes i disse dokumenter, må det være fordi der er en indtægt knyttet til den – hvilket må betyde, at der i et eller andet omfang har været offentlig adgang til badstuen. Hvis der blot var tale, om munkenes egen private badstue, ville den næppe være blevet fremhævet. På listen over klostrets jordegods nævnes som det første ”det sted, hvor klostret er beliggende, med alle dets tilliggende” dernæst gården med badstuen som punkt to og umiddelbart derefter ”møller, vandløb og engene, som kaldes Bromade, Påmade og Ågemade”. Det er meget sandsynligt, at der ligger en geografisk logik bag listens opbygning, således at lokaliteterne nævnes efter stigende afstand fra klostret. ”Møller og vandløb” dækker over Munkemølle neden for klostret og Ejby Mølle længere østpå ved Odense Å samt retten til fiskeri mellem disse to møller. De nævnte *mader*

Fig. 2. Den fuldt afdækkede bygning set fra syd med kampestensfundamentet under vandrendens udløb i forgrunden 1943. Foto: Museum Odense.

Medieval brick building excavated near St Cnut's Monastery in Odense. It may have been a bathhouse.

er muligvis engarealer på sydsiden af Odense Å. Efter den geografiske logik har badstuen ligget tæt på Knudsklostret og formentlig også tæt på Odense Å.

Resterne af en middelalderlig bygning, der muligvis kan tolkes som en badstue, blev i 1943 fundet netop i dette område. På det skrånende areal ned mod Odense Å umiddelbart øst for Skt. Knuds Klosters østfløj stødte man på resterne af en lille, omtrent kvadratisk munkestensbygning (fig. 2). Det eksisterende murværk blev frilagt, og der blev udarbejdet plantegning, taget fotos og skrevet en kort beretning (OBM8289). Bygningen målte ca. 5,7x5,32 m, og murværket, der var bevaret i en højde af op til 1,4 m, var i kassemur overvejende uden fundering. Murene var ca. 60 cm tykke og lagt i munkeskifte. I den opgravede fyld blev fundet en del murbrokker og enkelte ribbesten. Det er derfor muligt, at bygningen har haft hvælv, men der er ingen ansatser eller vederlag til hvælv i det bevarede murværk. Der har været adgang til bygningen via en trappe i vestsiden. Indvendigt i bygningens nordvesthjørne fandtes en lille brønd eller kumme sat i teglsten, hvorfra en teglsat afløbsrende førte skråt over bygningens gulv til sydøsthjørnet, hvor renden blev ledt ud gennem et hul i muren. Præcis under dette udløb havde murværket en kraftig

fundering af kampesten. I bygningens sydvesthjørne umiddelbart neden for trappen var bevaret resten af et muret teglstensfundament med ukendt funktion. Bygningen er middelalderlig, men ikke nærmere dateret.

Udgraverne mente, at brønden i kraft af sin ringe størrelse ikke har haft nogen praktisk funktion, og tolker bygningen som et kildekapel. Anlægget i rummets sydvestlige hjørne tolkes som et alterbordsfundament. Denne tolkning er dog næppe sandsynlig, da et alter formentlig ville have været opført i bygningens østende. Afløbsrenden viser, at brug af større mængder vand har været essentielt i bygningens funktion. I *Danmarks Kirker* omtales bygningen kort som en mulig badstue (*Danmarks Kirker* IX, bd. 1: 105,119,129). En funktion som badstue vil dog forudsætte, at bygningen har haft en form for ovn, og der er i udgravningsberetningen ingen omtaler af askelag, varmepåvirkede sten eller andet, der kunne stamme fra en badstueovn. Tolkningen af bygningens funktion står derfor åben, og det skal også tages i betragtning om det er rimeligt, at hr. Bjørns gård oprindeligt har ligget mellem klostret og åen, eller om den rettelig har været placeret et andet sted i byen. Der er dog fundet rester af flere middelalderlige bygninger i området, som kunne pege mod (verdslig?)

Fig. 3. Grundplan over teglstenshus (K1) udgravet i Gravene. Illustration: Cathrine Fredriksen Madsen & Mikael M. Bjerregaard.

Plan of the 13th-century bathhouse excavated in Odense.

bebyggelse i området. Hvad der vides med sikkerhed er, at klostret igennem middelalderen har ejet en badstue, og at den formentlig har ligget tæt på Odense Å.

Badstuen i Gravene

I vinteren 2003-4 udførte Museum Odense (dengang Odense Bys Museer) en større udgravning på adressen Gravene 2 i den nordlige udkant af middelalderbyen (OBM8355). Lokaliteten lå syd for Gravene i et område, som ifølge Braun og Hogenbergs byprospekt fra 1593 lå mellem to løb af Byens Bæk.

Under udgravningen, blev der konstateret kulturlag fra 1100- til 1500-tallet. Af særlig interesse for denne artikel er den bevarede nordende af et højmiddelalderligt teglstenshus, som blev påtruffet i udgravningsfeltets sydlige del, og som tolkes som en badstue. Husets opførelse blev dateret til slutningen af 1200-tallet eller starten af 1300-tallet ud fra stratigrafien i bebyggelsesfaserne samt fundmaterialet. Huset tolkes at være blevet nedbrudt i senmiddelalderen (fig. 3).

Af teglstenshuset var bevaret nordgavlen med indgang til huset samt dele af øst- og vestmurene opført som kassemure. Den sydlige del af huset var fjernet af recent

kælderbyggeri. Nordgavlen var 6 m lang, mens der var bevaret 2,4 m af husets østmur og 4,7 m af vestmuren. Murene var generelt omkring 50 cm tykke. Indvendigt i husets nordvestlige hjørne fandtes resterne af et hypocaustanlæg, som ikke var i forbandt med husets ydervægge, som det grænsede op til. Af dette ovnanlæg var bevaret de nederste skifter af tre par teglbyggede buer (fig. 4), der har båret ovenens stenpakning. Stenlaget var styrtet ned i hypocausten og gav sig til kende som et lag af ildskørnede granitsten og smuldret granit (fig. 5). Hypocaustens udvendige mål var omtrent 2,9x2,7 m.

I husets nordøstlige hjørne var bevaret rester af hvad der formodes at være et pikstensgulv. Hypocausten, som lå forsænket i forhold til bygningens gulvniveau, blev fyret via en muret bueåbning i husets nordgavl. Ud for denne fyrråbning, der var blevet kraftigt trykket af presset fra stenpakningen, fandtes en forsænket fyrgrav, hvis sider har været kantet med planker (fig. 6). I området uden for husets nordende konstateredes store fladedækkende lag af aske og trækul, som stammede fra hypocausten. Disse lags udbredelse og tykkelse tydede på, at hypocausten havde haft en høj brugsfrekvens. I udrømningslagene er fundet to borgerkrigsmønter (1259-1360), der kan understøtte en brugsfase i anden del af 1200-tallet eller første del af 1300-tallet. I senmiddelalderen blev først hypocausten og

Fig. 4. Hypocausten med resterne af de tre mure buer. Set fra sydøst. Foto: Museum Odense.
Remains of a hypocaust.

Fig. 5. Hypocausten med de nedstyrtede kampesten. Set fra sydøst. Foto: Museum Odense.
Remains of the collapsed hypocaust with a layer of stones.

Fig. 6 Fyrgraven med indfyringsåbning til hypocaust. Set fra nord. Foto: Museum Odense.
The opening used to fire the hypocaust from the outside, and the ash pit.

senere hele teglstenshuset nedlagt, og der blev opført et træbygget hus på stedet.

Gadenavnet *Gravene* indikerer, at gaden lå langs med en strækning af Byens Bæk. Bækken var her delt i et nordligt og et sydligt forløb, der nu begge er forsvundet. Badstuebygningen har ligget umiddelbart nord for det sydligste af disse bækløb. Det er givet, at badstuebygningens placering netop er betinget af nærheden til bækken – således, at bækken er blevet anvendt til at lede spildevand væk fra bygningen, som det ses ved arkæologisk udgravede badstuer i Næstved og Greifswald (se nedenfor). Der er ikke konstateret noget afløb i den bevarede del af bygningen i Gravene, men et sådan kan meget vel have været ført ud gennem bygningens sydlige ende. Afhængigt af bygningens nord-sydlig længde har den ligget med sydgavlen direkte ud til bækløbet eller maksimalt med få meters afstand til dette. Bygningens længde kan ikke afgøres med sikkerhed, men selve hypocaustens dimensioner kan måske give en indikation. I en badstue fra omkring 1300 udgravet i Greifswald udgør badstueovnen (inkl. vægge) 12,9 % af teglstensbygningens samlede areal (inkl. mure), og i en tilsvarende i Næstved udgør badstueovnen 15,9 % af bygningens samlede areal. Hvis et lignende indbyrdes størrelsesforhold mellem badstueovnen og den samlede bygning har eksisteret i Odense, har længden på bygningen været mellem 8 og 10 m. Netop 8-10 m er også den maksimale længde, som bygningen kan have haft, hvis den skal respektere det kendte forløb af bækken på dette sted.

Placeringen i byens udkant kan også være et udtryk for, at man har fulgt forskrifter omkring brandfare, som den intensive brug af hypocausten har udgjort. Ligeledes er valget af teglsten og de forholdsvis tykke mure udtryk for et bevidst valg, som understøtter bygningens funktion eller måske ligefrem følger en forskrift fra myndighederne i forbindelse med bygningens anvendelse som badstue. Selv om sådanne bestemmelser specifikt om badstuer ikke kendes, så kendes generelle bestemmelser om at passe på med ovne og ildsteder, og fra slutningen af 1400-tallet kendes der forbud med at tække husene i byen med strå for at mindske brandfaren (Fenger 1988: 192).

En fungerende badstue har krævet både adgang til vand og mulighed for at skille sig af med spildevand. Det er ikke sikkert, at vandet i Byens Bæk har været rent nok til formålet. I hvert fald i dele af badstuens funktionsperiode er det rene vand formentlig kommet fra en brønd, som blev arkæologisk konstateret blot 5 m øst for teglstensbygningens indgang. Brønden blev ikke afdækket i sin helhed, men var en plankesat brønd, som målte omtrent 1x1 m i fladen. Brønden er højmiddelalderlig, men ikke nærmere dateret. Makrofossilanalyser af lag, fra brøndens funktionsfase samt fra nederste lag i opfyldt fra brøndens sløjfning, giver vigtig information om brønden og dens omgivelser (Moltsen 2005 & 2006). Gytjen i bundlaget er dannet i stillestående vand, hvilket godtgør, at der faktisk er tale om en brønd. Bundlaget fra opfyldningen af brønden in-

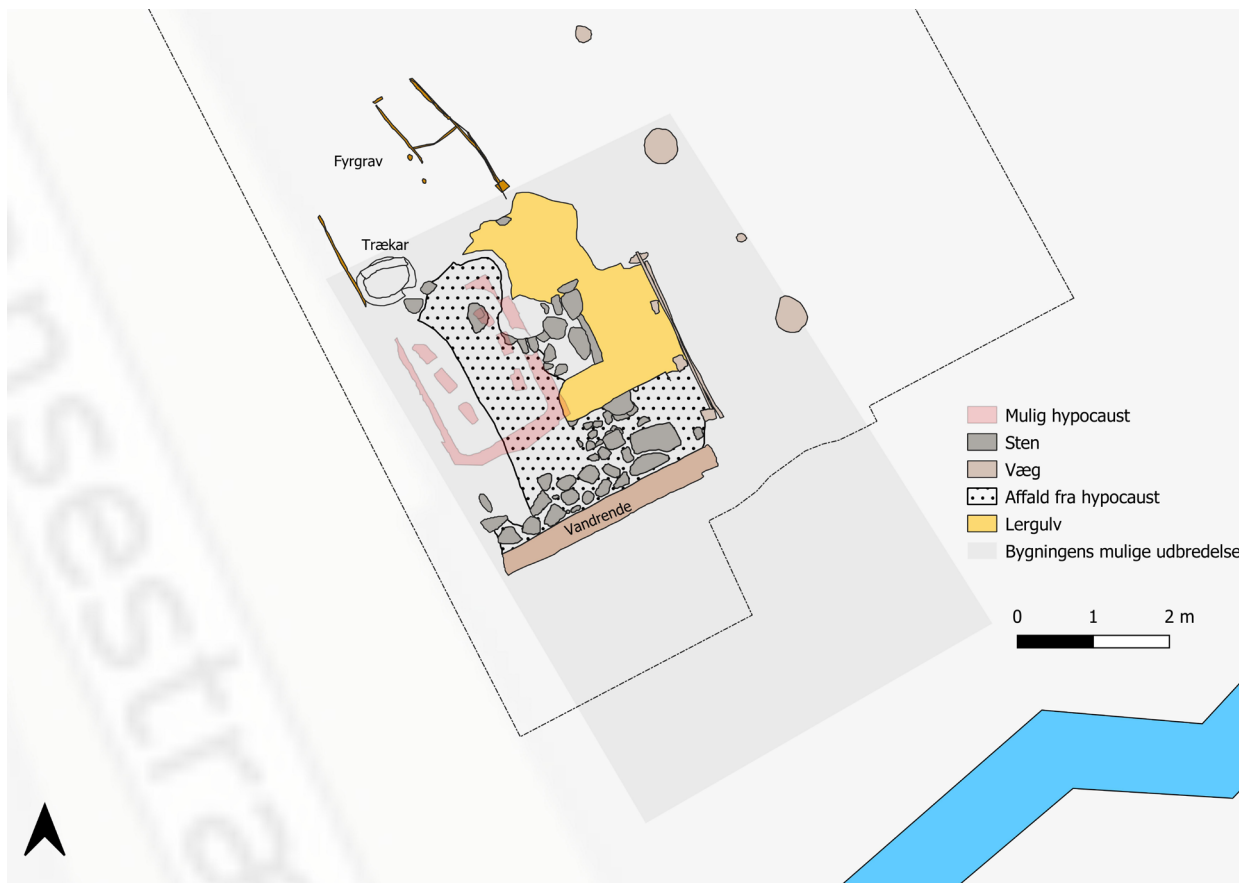

Fig. 7 Grundplan over bygningen (K0) som var stratigrafisk ældre end teglstenhuet K1. Illustration: Cathrine Fredriksen Madsen & Mikael M. Bjerregaard.

Plan of building preceding the brick-built bathhouse.

deholdt groft organisk materiale med mange kviste, blade og småpinde fra birk. Nogle af disse var samlet i bundter af birkeris. Desuden indeholdt laget lidt ildskørnede sten og trækul. I det hele taget var fyldet i brønden ret ensartet, hvilket tyder på en hurtig opfyldning. Der var ikke noget i prøverne, som tydede på, at der var tale om almindeligt husholdningsaffald. Derimod tolkes indholdet som affald fra en badstue – i form af hovedsageligt birkeris, der har været anvendt til at slå sig med under svedebadet for at åbne porrerne i huden – såkaldte badekvaste. Idet der ikke er fundet birkefrø i prøverne, er der ikke tale om tilfældigt drys fra vegetation på stedet, men om tilført affald.

I det hele taget er der i makrofossilprøverne fra grunden omkring huset ikke meget, der tyder på almindelig husholdning på stedet. I gulvlag i en bygning umiddelbart nord for badstuebygningen er der fundet æggeskaller og hasselnøddeskaller, som kunne tyde på madlavning, men det ser overvejende ud til, at området har været anvendt til andre formål end beboelse i middelalderen.

En forgænger for badstuen?

Ved udgravningen af en højmiddelalderlig badstue i den tyske by Greiswald blev der konstateret to på hinanden føl-

gende badstuebygninger. Den første bygning fra omkring 1270 havde en badstueovn bygget af tegl, men var i øvrigt en bindingsværksbygning. Denne bygning blev omkring 1300 erstattet af en teglstensbygning med en integreret badstueovn ligeledes opført i tegl. Denne ovn havde samme placering som ovnen i den foregående bygning, og tyder på en steds- og funktionskontinuitet (Enzenberger 2007: 72 & 96ff.). En lignende udvikling som i Greifwald ses måske i Odense. Forud for den teglbyggede badstue har der ligget en simplere bygning på stedet, hvoraf der er fundet få spor (fig. 7).

Bygningens udstrækning er ikke kendt, men den ser ud til at have ligget med vestvæggen ud mod Dansestræde. Mod øst var bevaret lodrette stolper og vandrette planer, der formentlig markerer henholdsvis en inder- og ydervæg. Et hårdt lerlag mod øst bestående af flere faser er muligvis et lergulv. Omtrent midt i bygningen ses et kampestensfundament og vest herfor et trækulsholdigt lerlag, der tolkes som et aktivitetslag forud for hypocausten i teglbygningen, og formentlig rester af et ildsted. Mod syd, hvor udgravningsfeltet slutter op mod en kælder fra nyere tid, løber en kraftig vandledning i form af en halv udhulet træstamme med en diameter på omkring 40 cm og et låg af træstykker (fig. 8). Renden har et omtrent øst-vestligt forløb, og det er uklart hvor den har ført fra og til, men må

Fig. 8 Oversigtsfoto af bygning (KO) med den oprensede vandrende (OJ) i forgrunden. Foto: Museum Odense.
Remains of light building preceding the brick-built bathhouse. A waterpipe is visible in the foreground.

vidne om at vist forbrug af vand i den pågældende bygning eller et ønske om at regulere vandet i området. Mod nord er bevaret dele af planker og mindre pæle samt en nedgravet stavbygget spand eller et kar, som er fyldt med større ildskørnede sten og trækul. Der er formentlig tale om affald fra et hypocaustlignende anlæg, og plankerne er muligvis rester af kantningen til en indfyringsgrav. I givet fald kan den første bygning også have fungeret som badstue. Der er muligt, at den førromtalte hypocaust allerede har fungeret i den første bygning, som ikke har været teglbygget, og derefter er genbrugt i den senere teglbyggede badstue. I hvert fald er hypocausten ikke i forbandt med det øvrige murværk i teglbygningen, og er således ikke samtidig.⁹ Bundniveauet i hypocausten ligger desuden et stykke lavere end gulvet i teglhuset, hvilket kan være en funktionsmæssig detalje, men også kan antyde, at hypocausten er ældre end teglstenshuset.

Generelt om området ved Gravene

Området, hvor badstuen er udgravet, var langt op i middelalderen et noget perifert område i byen. Det var et lettere fugtigt stykke jord ved Byens Bæk, som også udgjorde byens nordlige afgrænsning. I hvert fald i senmiddelalderen er Byens Bæk delt i to løb omkring Gravene. Hvornår, dette er sket, vides ikke – og heller ikke om det ene af de to forløb (og hvilket) evt. er menneskabt. Det sydlige bækløb er

sognegrænse i 1887, og det kan pege på, at dette løb er det oprindelige. I så fald har området med badstuen ligget lige uden for byens afgrænsning. Dele af det sydlige løb er blevet konstateret ved flere arkæologiske udgravninger inden for de seneste år (OBM8280, OBM16105, OBM8282, OBM6564), og forløbet forbi den udgravede matrikel kan rekonstrueres ud fra matrikelskel på senere kort.¹⁰ Indtil 11-1200-tallet lå arealet ubebygget hen med småkrat. Dette blev ryddet, og området blev byggemodnet. Den ældste sikre bygning på stedet er den bygning, som gik forud for den teglbyggede badstue. Hvordan området evt. har været delt op i matrikler i middelalderen, er ikke klart. I den ældste fase stod der et hegn, der er blevet tolket som et skel. I så fald kan der være tale om to matrikler med længderetning omtrent øst-vest og adgang fra Nørregade eller Dansestræde. Dette skel eksisterede dog ikke i lang tid og overlejres af aktiviteter. På arealet nord for badstuen lå en mindre træbygget bygning i flere faser (fig. 9). Makrofossilanalyser fra smudslag i bygningens lergulv tyder på, at den i en periode har været stald, og dette harmonerer med en møddingskasse fyldt med møg, som har ligget få meter nord for huset. Aktiviteterne på arealet tyder i det hele taget på "baggårdsaktivitet", og der er derfor ikke sandsynligt, at bebyggelsens var orienteret ud mod Gravene i denne periode. Den vender så at sige ryggen til Gravene. Badstuen må således enten have ligget forrest på en grund, som er orienteret mod Dansestræde eller bagest på en grund orienteret mod Nørregade.

Fig. 9 Konstruktioner i den udgravningsfeltet ved Gravene. Mod nord bygning K6, i midten det sløjfede skel/hegn og mod syd teglstensbygningen (K1) samt Byen Bæk. Illustration: Cathrine Fredriksen Madsen & Mikael M. Bjerregaard.
Various constructions excavated in the plot of the bathhouse. The blue line marks the southern leg of the brook.

Paralleller til badstuen i Gravene

Som nævnt ovenfor er der i Næstved samt i Greifswald i det nordlige Tyskland fundet to middelalderlige bygninger, der i lighed med teglstenshuset i Odense tolkes som badstuer. Bygningerne i Odense og Greifswald er begge fra omkring år 1300, mens bygningen i Næstved er noget yngre – nemlig opført omkring 1484, hvor den omtales som ny. I tilfældet med bygningen i Næstved kan det via skriftlige kilder med sikkerhed fastslås, at bygningen blev opført som badstue af borgmester Mogens Tuesen, som straks skænkede bygningen til Skt. Peders Kirke. Den fysiske lighed mellem bygningsfundene i de tre byer er så store, at man nærmest kan tale om en standard- eller et typehus-udformning på en badstue - muligvis opført ud fra en konsensus om, hvordan en funktionel badstue skulle bygges (fig. 10).

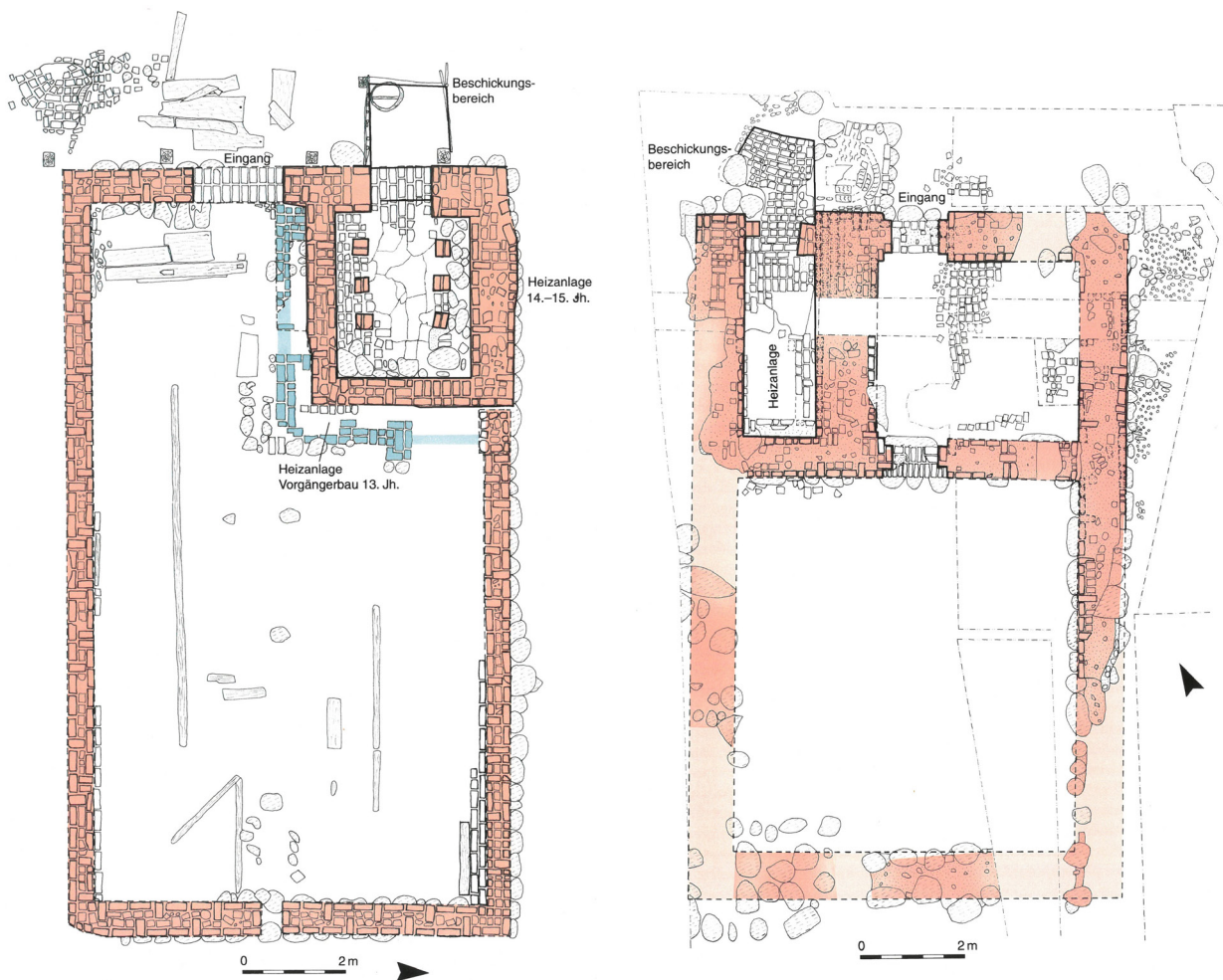
Badstuerne i henholdsvis Odense, Næstved og Greifswald er alle bygget i tæt nærhed til rindende vand. Badstuen i Næstved lå tæt ved Susåen, mens badstuen i Greifswald blev opført nær ved og havde afløb i *Stadtkanal*. Denne kanal blev dog kort efter badstuens opførelse fyldt op og erstattet med underjordiske vandledninger af træ, som til forveksling ligner den ovenfor beskrevne vandledning fra Gravene. Alle tre badstuer er opført i tegl og har rektangulær grundplan. Deres udvendige mål er ca. 8,5x15 m (Greifswald), 8,5x13 m (Næstved) og 6x8-10 m (Odense). Indgang er sket via en dør i gavlen, og ved siden af denne indgang er fundet en forsænket fyrgrube, hvorfra man udvendigt har kunnet fyre i badstuens ovn/hypocaust. I Næstved er der ved siden af ovnrømmet et særskilt forrum adskilt fra selve baderummet med en væg. En lignede

tredeleling af bygningens grundplan (ovnrøm, forrum, baderum) har muligvis også eksisteret i Odense og Greifswald. Bygningernes største rum har været selve baderummet, hvor gæsterne har opholdt sig (Enzenberger 2007: 96 ff.; Roland & Høst-Madsen 2005).

Den store lighed mellem de tre badstuer sandsynliggør, at der har eksisteret nogle udbredte forestillinger om, hvordan en badstue skulle konstrueres. Man kan forestille sig, at selve badstueovnen også har krævet specielle håndværkmæssige færdigheder. Idéen om en badstues udformning kan tænkes at være et importeret tankesæt, som havde et fysisk udtryk. For så vidt kan man betragte en sådan form for import på linje med keramik, fødevarer eller metaller, som blev importeret til Danmark i løbet af middelalderen. "Eksportøren" af det offentlige badstuevæsen kan have været de nordtyske byer i hanseforbundet, hvor badevæsenet var en fast etableret del af bylivet, og hvor mange byer havde et større antal offentlige badstuer. Det er tænkeligt at den tekniske viden om opbygning af hypocauster samt håndtering af rørlagt vand blev introduceret i Danmark via klostrene (jf. Haase denne publikation).

Bolbro badstue

I en skriftlig kilde fra 1537 citeres et tre år ældre *lovhævd-brev*, hvori *Bolbro badstue* omtales som et fikspunkt i landskabet i forbindelse med afgrænsningen af noget jord vest for Odense, som tilhører Skt. Knuds Klostret i Odense.¹¹ Denne tekst er den eneste omtale af en badstue uden for købstæderne, som der har kunnet findes skriftligt belæg for, og det gør eksistensen af en senmiddelalderlig badstue

Grundplan over udgravede middelalderlige badstuer i Greifswald (tv.) og Næstved (th.). Efter Enzenberg 2007: 96f. og Roland & Høst-Madsen 2005.

Plans of medieval bathhouses in Greifswald (left) and Næstved (right) show striking similarities to the building found in Odense.

netop her særlig interessant i diskussion af badstuer som et urbant fænomen. Bolbro er i dag en forstad til Odense, men var på daværende tidspunkt en landsby bestående af otte gårde beliggende ved vejen mod Middelfart omtrent to kilometer vest for Odense. Betegnelsen *Bolbro badstue* tyder på, at der ikke er tale om en privat badstue, men en institution som der i et eller andet omfang var offentlig adgang til. Kan man forestille sig, at landbyboerne har haft en fælles badstue? Det kan ikke udelukkes, men det er påfaldende, at man fra klostret i Odense anvender badstuen i Bolbro som geografisk fikspunkt. Det viser, at man må have haft et kendskab og en relation til den. Ud fra sammenhænge i den skriftlige kilde fremgår, at badstuen ligger på grænsen mellem Odense Bys jorde og Bolbros jorde, som også indikerer byfredens grænse. Denne grænse løb, omtrent hvor den tidligere vejføring af Middelfartvej gik forbi landsbyen Bolbro. Rent lingvistisk skal navnet *Bolbro badstue* formentlig forstås som "badstuen som ligger i retning mod Bolbro" (set fra Odenseklostret) snarere end "badstuen som ligger i Bolbro eller hører til Bolbro". Badstuen kan meget vel have ligget inde på Odense Bys jorder og

således have hørt til købstaden/klosteret, som en form for fremskudt forpost.

Placeringen er påfaldende lige ved landevejen fra Middelfart indtil Odense og tæt op til Odense Byfreds grænse. Her på begge sider af Middelfart vej var der vandløb og søer – hvorfra man vil kunne få vand til badstuens funktion. Det var fra en sø i dette område, at man i slutningen af 1500-tallet førte vand i rør til offentlige brønde på hovedgaden i Odense. Man kan forestille sig, at badstuen har ligget således, at de rejsende har kunnet gøre et stop, tage et bad og måske få noget at spise, inden de rejste ind til købstaden.

En anden skriftlig kilde kan måske være indicie for, at der har været badstueaktivitet på denne fremskudte lokalitet igennem en lang årrække. En skriftlig kilde fra 1374, som kun kendes i referat, omtaler vandløbet *Bastebeck*.¹² Teksten omtaler en mark, hvis præcise lokalitet ikke kendes, men som ligger mellem Åløkke og den nordlige del af det ellers ukendte vandløb Bastebæk. Det er meget sand-

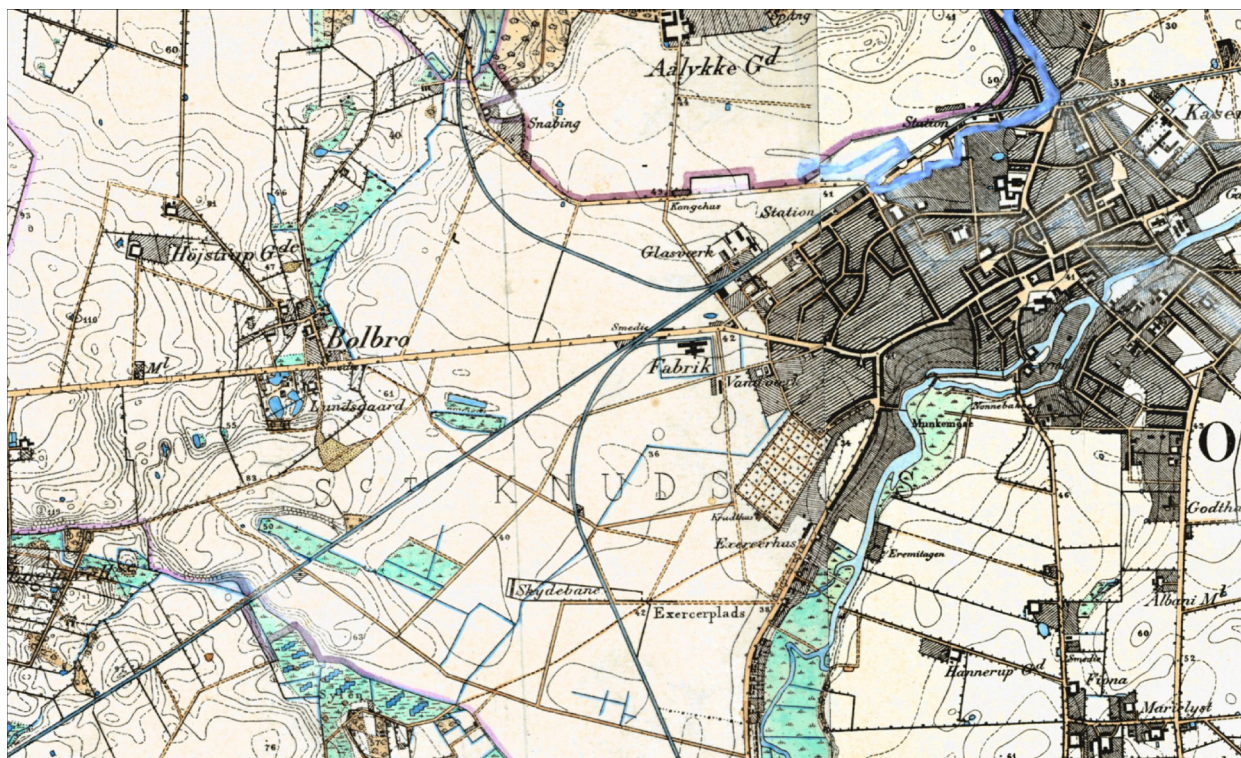

Fig. 11 På de høje målebordsblade 1870-1899 ses vandløbet Bolbro Rende løbe fra Middelfartvej ved Bolbro og mod nord mod Snabind Skov (Snabing). Det er formentlig dette vandløb, der i 1374 omtales som Bastebeck.

This historic map shows a brook running from the village of Bolbro north towards Snabing Woods. It is plausible that this brook was named after a nearby bathhouse in the Middle Ages.

synligt, at der er tale om det vandløb, som senere benævnes Bolbro Rende, og som løb omtrent fra den nuværende Middelfartvej og nord på til Snabind Skov, idet dette er det eneste større vandløb i området omkring Åløkke (fig. 11). Forleddet "bast" kan være afledt af den badstueinstitution, som omtales på stedet i den omkring 160 år yngre kilde. Således tolker Kousgård Sørensen f.eks. stednavnet *Bastesøen* som "Badstuesøen" (Kousgård Sørensen 1968: 104f. & 124f.).¹³ Det er muligt, at badstuen har lagt navn til det vandløb, som løber forbi den, og denne teori styrkes yderligere af, at badstuen i 1534 er et landskabeligt fikspunkt.

Badstuer som del af de urbane praktikker

Kildematerialet fra Odense viser badstuer som en integreret del både i byens fysiske og mentale landskab gennem flere hundrede år. Offentlige badstuer i middelalderens danske købstæder kan være et importeret stykke europæisk bykultur. F.eks. fra tyske byer, som havde tætte handelsforbindelser med Danmark, og hvorfra der foregik en stor og differentieret indflydelse på bykulturen i det danske område. Dette ses bl.a. i stadsretterne, hvor Slesvig stadsret dannede grundlaget for lovgivningen i en række jyske byer (Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 150). Men også i det konkrete byrum i eksempelvis kirkearkitektur og gennem handel med tyske varer som eks. øl, vin og keramik. I modsætning til Danmark, hvor badstuer som tid-

ligere beskrevet, optræder i kilderne fra og med midten af 1200-tallet, er badstuer i byerne omtalt allerede i 1100-tallet i det tyske område.

På samme måde som med latrinerne, som blev diskuteret ovenfor, kan man argumentere for, at det netop er byens rammer og befolkningstæthed, der fordrer opblomstring af offentlige badstuer. Oprettelsen af en offentlig badstue har krævet en drivende kraft, en katalysator, som rådede både over det nødvendige tekniske viden og den økonomiske formåen til at iværksætte opbyggelsen. Opretholdelsen af badstuens institutionen har krævet et stabilt kundegrundlag, som netop byens struktur med mange bosiddende og gennemrejsende kunne sikre. Fra skriftlige kilder ved man, at alle, mænd som kvinder, fra byens fattige og pøblingene i latinskolerne til kongelige frekventerede badstuerne (Bjerregaard 2006: 34ff.). Selv om alle befolkningsgrupper næppe har besøgt badstuen samtidigt, gør badets sociale aspekt det dog oplagt at betragte badstuerne som en af byernes "leaking contact zones". Badstuerne griber også ind i den urbane rytme og hverdag, som et styrende element: Badene stod ikke permanent klar, og brugerne måtte indfinde sig, når badstuen var varmet op og gjort klar, hvilket man fra udenlandske kilder ved blev annonceret med hornsignal eller råb (Tuchen 2003: 29). Derved bliver badstuerne et element i byens egen tidsregning og auditive landskab.

I badstueinstitutionen samles mange funktioner ud over det rent baderelaterede. Her tænkes bl.a. på sund-

hedsforanstaltninger som åreladning, kopsætning, behandling af sår og lignende, som også var en del af badstueværtens udbud. Derudover kunne badstuerne udbyde klipning af hår og skæg, i nogle tilfælde servering af mad og drikke, og der var både en social og økonomibesparende logik i samle disse aktiviteter i et fællesskab, der hvor kundegrundlaget var til stede. Badstuemændens udbud af tjenester er resultat af særlige tillærte færdigheder, gjorde ham til en specialiseret arbejdskraft i byen, med en status i byen omtrent på linje med købstadens håndværkere, der er oplært i et erhverv. I Danmark indgik badstuemænd ikke i laug i middelalderen, muligvis grundet størrelsen af de danske købstæder, der har betydet, at der kun har eksisteret én eller to badstuer i den enkelte by. Laug for badstuemænd kendes dog fra Tyskland fra og med 1300-tallet (Enzenberger 2007: 92; Tuchen 2003: 36f.). Det er for øvrigt ikke dækkende, blot at tale om badstuemænd, idet også kvinder kunne bedrive dette erhverv. Bl.a. nævnes både badstuemænd og -kvinder i Odense i Dronning Christines hofholdningsregnskaber (Christensen 1904: 85, 98, 374). Denne mulighed for kvinder for – i hvert fald i princippet – at være selvstændige erhvervsdrivende, kan også betragtes som en urban praksis. Badstuefaget var et området, hvor kvinder kunne blive selvstændige erhvervsdrivende, og måske kunne have et selvstændigt kundegrundlag i det kvindelige klientel, som det kunne være upassende for en badstuemand at betjene. I Flensborg Skt. Gertrudsgilde optages således i 1445 "Katrine de bastover" (Nyrop 1899-1900: 145, 153). Hun nævnes uden sin ægtemand, hvilket ellers er standard i medlemslisterne, om man må formode, at hun selv driver badstue. I Flensborg dragerlav er "Bege Bastouers" medlem (Nyrop 1899-1900: 554). Hun er muligvis enke, som driver badstuevirksomheden videre efter sin mands død. I byen kunne kvinder, i visse tilfælde, opnå en mere selvstændig rolle. Dette kan også hænge sammen med, at der i Danmark ikke var tale om fagligt område styret af lavs mester- og svend-hierarki samt være et udslag af, at badstuekvinder i kraft af deres køn kunne varetage en særlig kundegruppe.

En sejlivet påstand, som kan være svær at af- eller bekræfte, er, at de offentlige badstuer var scene for prostitution, hvor "offentlige kvinder" tilbød deres services (Nørgaard 2017: 16-17, Dahlström 1983: 110). Der er ingen tvivl om, at prostitution har fundet sted i de danske middelalderbyer, men der er intet håndgribeligt, som sætter prostitutionen i forbindelse med de offentlige badstuer. End ikke når teologen Peder Palladius omkring reformationen giver udbredelsen af syfilis en del af skylden for, at de offentlige badstuer lukkede (permanent eller midlertidigt) i starten af 1500-tallet (Jacobsen 1911-1926 4: 48-49), kan dette nødvendig sættes i forbindelse med en forestilling om kønslig omgang i badstuerne. Man havde i datiden kun en begyndende forståelse for syfilis som en seksuelt overført sygdom. Sygdommen blev lige så meget betragtet som et led i en generel moralsk degenerering på linje med at gå i for prangende tøj. Overordnet set ville en udbredt opfattelse i samtiden af badstuerne som horehuse også har-

monere dårligt med, at rige donatorer som en velgerning bekostede badstuegang for mindre bemidlede, samt at kirkelige institutioner ejede mange af de kendte badstuer i Danmark. Sydligere i Europa, hvor kildegrundlaget er større, viser et studie fra de sydlige nederlande, at prostitution var vidt udbredt og til en vis grad socialt accepteret i såkaldte *private stews*. Der blev dog i samtiden skelnet mellem ærbare og ikke ærbare institutioner – eller sagt med andre ord: badstuer og regulære badstuebordeller, således at salg af sex ikke forekom i badstuer bredt set. Denne måde at organisere badstuer og private bordeller på synes at stå i kontrast til andre lande i Europa, hvor prostitutionen i f.eks. i det tyske område kunne være henvist til såkaldte "Frauenhäuser". Rejseskildringer fra bl.a. Spanien og Tyskland viser, hvordan de mandlige rejsende med overraskelse (og fornøjelse) opdager, hvor anderledes prostitutionen blev grebet an i Flandern. Og badebordeller efter flamsk model blev eksporteret til bl.a. London – nogle gange med flanderske kvinder (Haemers 2021: 30-33). Dette viser, at prostitutionen kunne være organiseret vidt forskelligt i middelalderens Europa. Den tidligere nævnte paragraf fra Flensborg stadsret gør det eksplicit, at en mand, der bader sammen med kvinderne i den offentlige badstue, skal miste sine klæder som straf. Et par middelalderlige gildeskråer nævner i fordømmende paragraffer prostitution og de steder, hvor den finder sted. Disse steder betegnes f.eks.: *åbenbare horekro*, *boveplads* (bove kommer af *bofynnen*, som er plattysk for offentlige kvinder) samt *kro*, *eller ube-kvemme steder hvor der bedrives ukristeligt levned* (Nyrop 1899-1900: II 19¹⁶, II 7²³, II 289²³, I 124¹³). Hvis de offentlige badstuer havde været det velkendte sted at opsøge prostituerede, kunne man forvente, at badstuerne havde været nævnt her. Det er med andre ord svært at finde andet belæg end fantasiens for, at der er blevet falbudt sex i de offentlige badstuer i de danske middelalderbyer, som kan sammenlignes med situationen andre steder i Europa. En lignende konklusion for det svenske område når Carlsson desuden frem til på grundlag af historiske kildestudier (1947: 138-139), ligesom Tuchen i sin arkæologiske afhandling og tyske badstuer kun i en sidebemærkning nævner bordeldrift i badstuer som en "forestilling" hos andre forskere (2003: 99).

Badstuer som urbane sundhedsforanstaltninger

I det tilfælde, hvor ejendomsforholdene for de middelalderlige badstuer i Danmark er kendte, er det næsten altid en kirkelig institution, der ejer badstuerne. Disse forpagter så oftest badstuerne ud til private, som står for driften. Kun i et enkelt tilfælde – i Ribe – kendes en badstue, som ejes af "byen". Dette står i kontrast til situationen i det tyske område, hvor det ofte var byens øvrighed, der ejede og bortforpagtede badstuerne (Bjerregaard 2006: 63f.). Ifølge Enzenberger var erhvervelsen af en badstue ikke en økonomisk muligt for en privat badstuemand, da den særlig konstruktion gjorde byggeriet omkostningstungt. I

den nederlandske by Breda er netop badstuen det mest omkostningstunge byggeprojekt i genopbygningen efter en bybrand i 1490, og både byråd og samtlige håndværkerlav spæder til økonomisk (Enzenberger 2007: 92; Coomans & Geltner 2013: 72 f.). I Danmark ser det ud til, at det er de gejstlige øvrigheder, der har været facilitator og fundament under badstuerne – altså ikke bystyret, men dog en øvrighed. Hos Coomans & Geltner (2013) tages den interessante diskussion op, om badstuevæsenet i byen på en eller anden måde også er et håndgribeligt udtryk for datidens sygdomsforståelse med udspring i medicinske kundskaber, og at badstuerne således blev betragtet som et element i forsøg på at forebygge smitte og forbedre folkesundheden i de potentielt smittefarlige byer. Disse tanker kunne bygge på de forestillinger om sundhed og smitte, der kommer til udtryk hos den antikke læge Galen, hvis værker var udbredte i middelalderen. Galens tanker om, at "ond luft" spreder sygdomme kan i sådant lys være den egentlig baggrund bag de tidligere nævnte reglementer om placering af latriner i byen. Brugen af bade omtales af Galen, som fremhæver vigtigheden af god hygiejne frem for medicin, idet den gode hygiejnes forebyggende effekt er at foretrække frem for medicinens helbredende (Coomans & Geltner 2013: 55-56). Den forebyggende og helbredende effekt af bade (specifikt omtalt som badstuebade) overfor diverse skavanker og sygdomme indgår også i danske lægeskrifter – nemlig både hos Henrik Harpestreng i højmiddelalderen og i de såkaldte *Bondepraktika* i senmiddelalderen (Molbech 1826: 55f, 72; *Lægebøger* 1970: 207, 239, 244). Netop badstuebadet nævnes hos Harpestreng som et middel til at regulere ubalancer i kropsvæskerne, hvilket er grundtanken i den humoralpatologiske sygdomsforståelse. Denne lægefaglige viden har uden tvivl eksisteret hos de kirkelige institutioner, som ejede offentlige badstuer i danske byer, og ønsket om sygdomsforebyggelse og behandling på populationsniveau kan meget vel have været en af bevæggrunde for at oprette badstuer netop i de tætbefolkede byers demografi.

Badstuer i urban selvforståelse

I senmiddelalderen er de mange aspekter, som ovenfor er blevet diskuteret, og som tilsammen udgjorde et urbant *badstuevæsen* blevet en forankret og selvfølgelig del af købstædernes geografiske, mentale landskab og den urbane selvforståelse. I det følgende vil jeg trække nogle middelalderlige "skønlitterære" kilder frem, som underbygger dette. Allerede hos Saxo nævnes badstuer. I fortællingerne om Svend, Knud og Valdemar tager Valdemar til Odense for at bade. Valdemar tager altså ind til byen for at gå i badstue (Saxo 14,17,10).¹⁴ Saxos tekst er ikke belæg for en faktisk begivenhed eller for den sags skyld for eksistensen af en badstue i Odense omkring 1156, men derimod et belæg, for at på Saxos tid kunne et badstuebesøg for et høvisk og civiliseret menneske være én årsag til at besøge en by. Fænomenet må have været kendt for at give mening for modtagerne af Saxos tekst. Det samme er tilfældet i

en tekst fra anden del af 1200-tallet, som beretter om Erik Plovpenning's jærtegn. Her har en tysk svend været i købstaden Nyborg for at bade (Olrik 1893-94: 387).

Et eksempel på litteratur, der både henvendte sig til et hovedsageligt urbant publikum og udspillede sig på en urban scene, var de tyske folkebøger om spasmeren *Till Eulenspiegel* (på dansk *Till Uglspil*), der udkom første gang i starten af 1500-tallet. Med opblomstring af bogtrykkerkunsten kunne de humoristiske og grove fortællinger få stor udbredelse, og fortællingerne udkom i dansk oversættelse i midten af 1500-tallet. Teksten er løsrevne fortællinger om Till, der vandrer rundt i Tyskland og laver grovkornede løjer med de folk, han møder – og gerne for at nedgøre eller udstille det som er vedtaget rigtigt og fornemt. Bl.a. skider han i en kande, som han får en grådig præst til at stikke fingrene i ved at lægge guldstykker øverst i kanden. Han skider i bagerens bolledej, og under et besøg i en badstue besørger han midt på gulvet. Badstuemanden er stolt over sin badstue og har så fine fornemmelser, at han ikke refererer til sin bedrift som en *badstue* men *et hus til at rense sig udi*, og dette ordvalg fordrejer Till Uglspil i retning af, at man så også kan rense sig indvendig – hvilket han derefter gør i meget konkret forstand. På bogens tilhørende illustration ses det, at scenen er et bymiljø – teksten placerer begivenheden i Hannover (fig. 12). Igen viser det, at badstuen optræder i litteraturen, fordi den var en velkendt institution i de bymiljøer, hvor de nye trykte bøger spredte sig. Læserne – også i Danmark – kendte badstuen som en social scene med tilknyttede aktiviteter, rutiner og normer. Man kunne sætte sig ind i, at det at besørge i en badstue var uhørt, uartig og meget normbrydende. Teksten antyder også, at der er en lidt forfinet eller snobbet atmosfære omkring badstuen, som kunne indikere, at der er et "os" og "dem" – som henholdsvis bruger og ikke bruger badstuer. Det er denne atmosfære omkring badstuen som institution og fælles forståelsesramme, som teksten gør nar ad.

Et sidste litterært eksempel med omtale af badstuer, som skal fremhæves her, er et fastelavnsspil fra omkring 1520 (Søndergaard 1989). Stykket menes at være forfattet i Odense af Christiern Hansen, der var skolemester ved Vor Frue skole. Fastelavnsspil var grovkornede eller moraliserende stykker, der blev opført som en form for gadeteater. Det var formentlig latinskoledrenge, som optrådte, og publikum har været folk i byen. Fastelavn var en tid, hvor man kunne vende det hele på hovedet og bl.a. gøre nar med autoriteterne, hvilke afspejler sig i genren. Det pågældende fastelavnsspil, som er overleveret uden titel, men som senere har fået titlen "Den utro hustru" hæftet på sig, handler om en borgerfrue, der efterlades alene hjemme, da hendes mand drager på pilgrimsfærd. Derefter ankommer en række mænd én efter én for at bejle til hende og forsøge at få hende til at bedrive utugt. Den første, der kommer til borgerfruen, er en bonde, og en del af komikken er at gøre nar af bondekolden, der kommer ind til byen. Hun afviser ham i ret ligefremme vendinger og kalder ham grov, siger at "han fjerter som en hest", at han har daggamle skægstub-

Fig. 12 Illustration fra 1500-tallet til trykt udgave af historien om Till Uglspil i badstuen.
16th-century illustration of the tale of Till Eulenspiegel in the bathhouse.

be og beskidte ben. Hun slutter af med at sige, at hun vil hellere slå en prut end at gå i seng med ham. Den latrinære humor fra Till Uglspil genkendes her.

Men bonden opgiver ikke så let. Han haster til byens badstue og beder badstuemanden om at gøre et bad klar til sig, så bonden kan blive vasket hvid "både for og bag". Han vil vaskes med lud og have barberet sit skæg. Men badstuemanden beslutter sig for at drille bonden: Først gør han badstuen vanvittig varm, så bonden klynkende må bede ham om at stoppe. I stedet for at vaske bonden med lud vasker han ham med mudder, og i stedet for at barbære ham med en ragekniv brænder han hans skæg af med et vokslys. Badstuemanden forsikrer derefter den intetanende bonde om, at nu ser han virkelig godt ud. Bonden begiver sig stolt tilbage til borgerfruen, men får at vide at han er endnu mere vederstyggelig end før, inden hun smider ham på porten.

Det interessante i et kulturhistorisk perspektiv ved dette fastelavnsspil, er, at vi igen får bekræftet, at et badstuebad er et svedebad. Desuden kan vi aflæse badstuen som en del af byboernes selvforståelse, noget som adskiller dem fra landbefolkningen. Det har været tydeligt for

tilskuerne, at bonden ikke rigtigt er bekendt med at bruge badstue, selv om han prøver at indordne sig under købstadens normer. Derfor kan badstuemanden gøre nar og udsætte ham for en horribel behandling. Tekstens humoristiske virkemiddel er latterliggørelsen af den udenforstående, der ikke er bekendt med praksis i det samfundslag, som tekstens afsender og modtager identificerer sig med. Der er et tydeligt "dem" og et "os": Bonden er beskidt, uhygiejnisk, uvidende og udenforstående. Borgerfruen med sin rod i byen er det modsatte.

Den andel af den urbane identitet, som brugen af badstuen udgjorde, kunne medvirke til en selvforståelse hos byboen som værende mere civiliseret end befolkningen uden for byen. Badstuens tilbud inden for dels forebyggelse dels helbredelse af fysiske skavanker samt hygiejne og fysisk velvære gav byboen en mulighed for et selvvedligehold og stillede en scene til rådighed for denne udfoldelse, som ikke fandtes i rurale miljøer. Det er dog en væsentlig pointe, at badstuen som urban praksis ikke nødvendigvis afspejlede rang eller økonomisk formåen. Den var slet og ret et byfænomen – som selv de mindre bemidlede i byen af og til kunne nyde godt af. Således kendes fra skriftlige kilder adskillige eksempler på, at velstillede borgere som

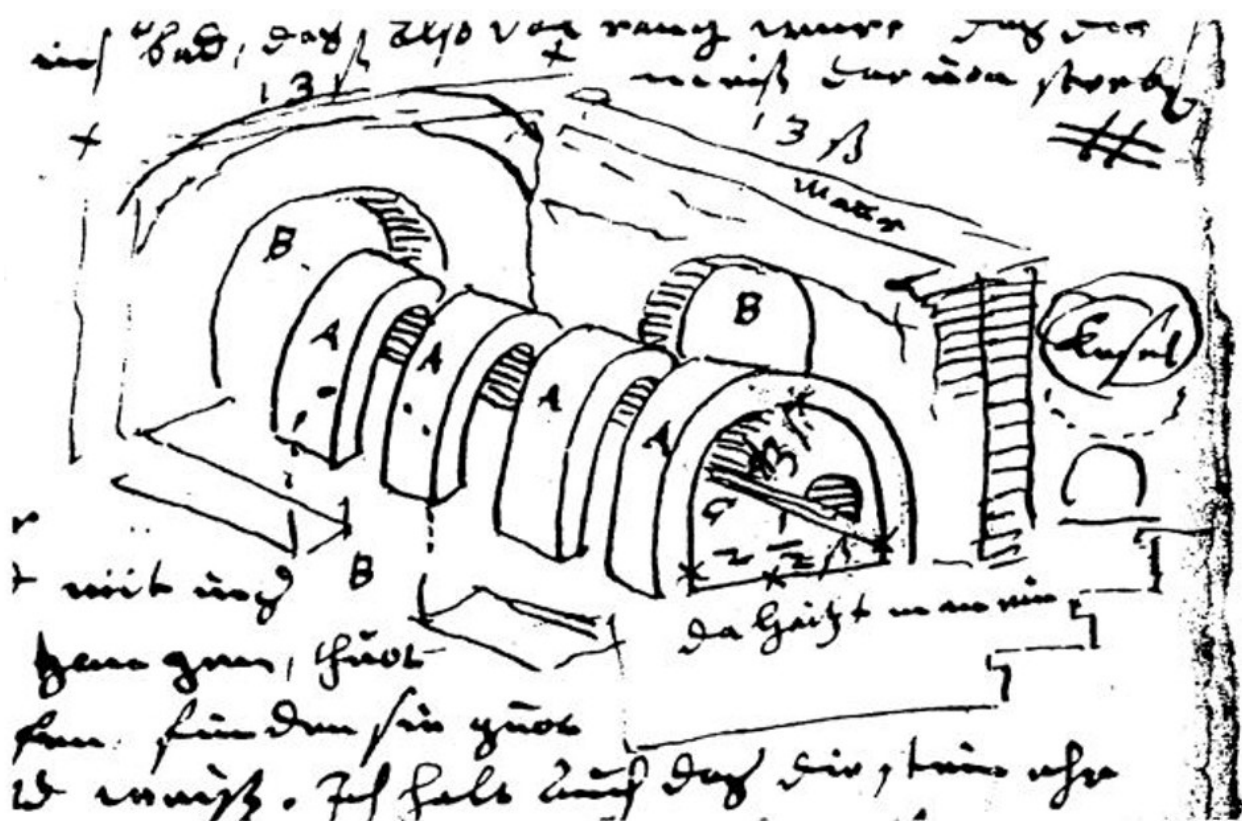

Fig. 13 Isometrisk skitsetegning af badstueovn udført af bygmester Heinrich Schickhardt i forbindelse med opførelsen af en badstue i Stuttgart 1616. Stenpakningen (ikke vist) hviler på teglstensbuerne (A). Indfyring gennem åbningen (B) gavlen. Efter Tuchen 2033: 311.

Isometric sketch for constructing a bathhouse oven, 1616. The arches (A) supported the stones (not shown), and the oven was fired through the opening (B) at the far left.

en velgørende handling finansierer badstuegang for eksempelvis byens fattige eller latinskoleelever – såkaldte *sjælebade*. Dette kunne ske både mens giveren var i live – i Odense nævnes sjælebade fire gange i Dronning Christines Hofholdningsregnskaber – eller som testamentariske gaver – fra Roskilde kendes mindst ni sådanne bestemmelser fra testamenter i perioden 1437-1558 (Bjerregaard 2006: bilag 1). Håndværkere kunne ud over lønnen også modtage såkaldte *badstuepenge* – en slags pendant til vore dages drikkepenge (*Danske Magazin* 3. rk. 6. bd: 7,13f., 25).¹⁵

Urban praksis uden for bymuren

Badstuen, som blev udgravet i Gravene i Odense var formentlig oprindelig placeret umiddelbart uden for det vandløb, som udgjorde den oprindelige bys fysiske afgrænsning. Det er formentlig badstuens vandforbrug, udledning af beskidt vand og brandfaren, der placerer badstuen perifert i byens geografi. Men inden længe voksede byen dog nord for badstuen, og badstuens matrikel kom til at ligge omkranset af by. Det kan være årsagen til, at badstuen nedlægges i senmiddelalderen – evt. til fordel for en ny (for os ukendt) badstue et andet og på daværende tidspunkt mere passende sted i byen. Interessant i forbindelse med

badstuevæsnet i Odense er den såkaldte Bolbro Badstue, der formentlig har ligget som en fremskudt forpost for købstaden på byjordene tæt ved byfredens grænse. Den ville i så fald være et indtil videre enestående eksempel på, at badstuen som urban praksis flyttede et langt stykke uden for byporten og ligesom kommer de, som rejser mod købstaden, i møde. Uden for Odense Vesterport lå også et Sankt Gertruds kapel, som var henvendt til pilgrimme til Sankt Knud og andre rejsende (Madsen 1988: 113). Konkrete elementer af urbane praksis kunne således være placeret på byjordene, som umiddelbart var et ruralt landskab, men hvor købstadens lovgivning og normer stadig var gældende.

I midten af 1500-tallet oplever de offentlige badstuer i købstæderne en kraftig tilbagegang og i flere byer en reel afvikling. Kun i de største byer som København og Malmö lever badstuevæsnet videre i kraftig reduceret form 1600-tallet igennem. Som varierende årsager til denne tilbagegang anføres træmangel, frygt for udbredelse af syfilis samt af en del af kundegrundlaget forsvinder ved reformationen, hvor den katolske tradition for sjælebade forsvinder (Bjerregaard 2008: 233 ff.). En lignende udvikling ses i det tyske område i 1500-tallet (Sander 1990: 17). De offentlige badstuers tilbagegang i byerne burde dog ikke

have påvirket brugen af private badstuer hos landbefolkningen, hvis sådanne konstruktioner havde eksisteret, men heller ikke i skriftlige kilder fra århundrederne efter middelalderen kan der påvises badstuer hos landbefolkningen. Som nævnt antyder lovteksterne, at sådanne aldrig har eksisteret.

Badstuer som urban praksis – konklusion

I det forudgående er fremlagt eksempler på badstuer som et urbant fænomen. Kildegrundlaget for at undersøge badstuevæsenet i middelalderen i Danmark er ikke stort, men til gengæld varieret. Arkæologiske såvel som skriftlige kilder kan i Danmark udelukkende give belæg for eksistensen af badstuer i forbindelse med købstæderne. Med fremkomsten af offentlige badstuer i Danmark, i hvert fald fra midt i 1200-tallet, opstår en særlig kulturel praksis omkring badstuen som institution, der med tiden manifesterer sig som en integreret del af en urban identitet eller selvforståelse på linje med eksempelvis byernes monopol på håndværk og handel. Badstuen er et fikspunkt i byens landskab, der også husede mange andre konstruktioner, der var unikke for byen: rådhus, brolagte gader, torveboder, tiggerklostre, latriner m.v.

Badstuer som et byfænomen er formentlig et importeret kulturelement, muligvis indført fra det tyske område, hvorfra det skriftlige kildegrundlag er større, og hvor badstuerne findes i byerne allerede i 1100-tallet og ofte i stort antal. Den store lighed mellem tre arkæologisk udgravede badstuer i Odense, Næstved og Greifswald antyder, at der kan have eksisteret typehusbyggeri inden for konstruktionen af badstuer, og muligvis har konstruktionen af især badstueovnen krævet særligt håndværksmæssig *know-how* (fig. 13). Et ønske om at fremme sundhedstilstanden og mindske smittefare i de tætbefolkede købstæder kan ligge bag selve faciliteringen af badstuerne, som i Danmark ofte varetoges af kirkelige institutioner. Eksistensen af offentlige badstuer kan således være helt eller delvist begrundet i datidens forståelse af sygdomme og forebyggelse, som den kom til udtryk i medicinske skrifter, som klostrene kendte til. Med andre ord er velvære for brugerne og indkomst for ejerne ikke nødvendigvis den eneste årsag til at badstuerne indførtes i byerne. Et par senmiddelalder skønlitterære tekster, som er blevet fremhævet i det foregående, giver et indblik i datidens forståelse af badstuerne i den urbane befolkningsgruppe, og viser at badstuekulturen havde stadfæstet sig som en urban praksis, der adskilte byboen – såvel rig som fattig – kulturelt fra den rurale del af befolkningen.

Summary

Medieval Bathhouses as Urban Practice

This paper discusses public bathhouses in Medieval Denmark as part of an urban practice as opposed to rural practices. The argument is based on historical and archaeological sources from Odense, Denmark. Contemporary fictional texts are also drawn upon to shed further light on the mental aspect of using bathhouses. In this context, bathhouses are considered buildings designed for sweat baths. The specific functions of such buildings would result in specific architectural features that can be looked after archaeologically to identify medieval bathhouses unknown from written sources. The most important feature is the oven, which often takes the shape of a hypocaust (Fig. 13) covered with a layer of boulders. Other features include benches, water drains, brick-built walls and floors, and sometimes vaulted ceilings. This article posits that practices emerging in Danish towns during the medieval period formed a distinct urban culture different from rural life, influenced by factors like trade monopolies and the concentration of inhabitants. Regulations for shared resources and public spaces, such as water use and sanitation, further differentiated urban from rural practices. Public bathhouses are seen as an urban phenomenon, contributing to developing a unique urban identity and self-perception.

From the mid-13th century, written sources mention bathhouses in many Danish towns (Fig. 1). Only a single bathhouse outside of a town is mentioned, that is Bolbro Badstue, some 2 km outside of medieval Odense. The archaeological and written evidence for the existence and use of bathhouses in medieval Denmark is relatively sparse. Bathhouses are often mentioned in sources only as reference points for locating other properties without detailed descriptions of their construction, usage, ownership, or exact locations. However, the mention of bathhouses suggests they were significant landmarks in urban geography.

Odense, a large medieval market town, offers some evidence about bathhouses through written sources and archaeological finds. This paper explores these as examples of bathhouse presence and significance in urban settings. It first examines bathhouses in medieval Odense known only from written sources, then discusses a specific bathhouse associated with the St. Canute's Monastery, which might correlate with an archaeological find (Fig. 2). Additionally, the text presents a detailed case study of an archaeological excavation of a c. 1300 brick-built building in central Odense interpreted as a bathhouse based on its construction, hypocaust heating system, and proximity to water sources (Fig. 3-7). The interpretation is based solely on archaeological evidence since no written records exist for this building. A possible predecessor of this brick-built bathhouse is also suggested in this paper (Fig. 8 & 9). The bathhouse in Odense shows striking similarities with a contemporary bathhouse excavated in Greifswald, Germany

and a late 15th-century bathhouse in Næstved, Denmark (Fig. 10). The similarities in the building layout suggests that a standardised concept of a bathhouse existed on a transnational level. The text also explores a bathhouse mentioned in a Reformation-era source, which was located outside the medieval town's boundaries but is still believed to be a part of the urban sphere (Fig. 11).

Bathhouses were vital to the medieval town's social and physical landscape. European, particularly German, urban culture possibly influenced public bathhouses in Denmark. The rise of public bathhouses was driven by urban density and the need for communal bathing facilities, which required technical knowledge and financial resources to establish and maintain.

Bathhouses served all town residents, from the poor and students to royalty, providing a social space where different classes could interact, albeit likely at different times. As such, bathhouses were one example of a town's "leaking contact zones." The operation of these bathhouses influenced the daily rhythms of urban life, with specific times announced for when the baths were ready, often through horn signals or calls.

Beyond bathing, bathhouses offered various health services, including bloodletting, cupping, wound treatment, and grooming services like hair and beard trimming. Some even provided food and drink, making them multi-functional community hubs. This paper suggests that the establishment of bathhouses not only served leisure purposes and offered treatments for illnesses but also that

the authorities (often clerical institutions) saw bathhouses as preventive institutions for illnesses not to spread in the densely populated town, based on widely accepted medical theories like those of Galen.

Bathhouse operators, skilled in these trades, held a status comparable to that of other city craftsmen. Unlike in Germany, where bathhouse operators formed guilds from the 14th century, Danish bathhouse operators did not, possibly due to the smaller size of Danish towns, which typically had only one or two bathhouses. Both men and women could run bathhouses, offering opportunities for women to be independent business owners and to serve female clients who might have preferred a female operator. This practice allowed women a degree of autonomy within the urban economy, highlighted by records of female bathhouse operators in guilds and city documents.

Contemporary literary sources that mention bathhouse culture highlight the importance of bathhouses as a fundamental part of the urban landscape and self-identity of the town-dwellers. One example is the German story about Till Eulenspiegel, which was also translated into Danish. In one particular story, Till ridicules and defiles the slightly snobbish bathhouse establishment by defecating on the floor. A play that is believed to have been written in Odense in the 16th century makes a mockery of a farmer who is unfamiliar with the practices carried out in a bathhouse and emphasises a division between the distinguished town residents with a vivid bath culture and the rural population with is alien to the town's practices.

Litteratur

Bjerregaard, M.M. 2006: *Badstuer i det middelalderlige Danmark. Konstruktion, udbredelse og brug*. Upubliceret speciale Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Aarhus Universitet.

Bjerregaard, M.M., 2008: Badstuer i middelalderen. *KUML* 2008, s. 211-243.

Brøndum-Nielsen 1933-1961: *Danmarks gamle Landskabslove*. København.

Carlsson, L. 1947: Om bad och badstugor i äldre tid, *Rig Kulturhistorisk tidsskrift* 1947:3, s. 113-141.

Christensen, W. (red.) 1904: *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*. København.

Christophersen, A. 2015: Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice. *Archaeological Dialogues* 22 (2), s. 109-132

Coomans, J. & Geltner, G., 2013: On the Street and in the

Bathhouse: Medieval Galenism in Action? *Anuario de estudios medievales* 43:1, s. 53-82.

Danmarks Kirker, 1933-. København.

Danske Magazin, 1745-. København

Dahlström, G. (red.) 1983: *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*. Stockholm.

Enzenberger, P. 2007: *Handwerk im mittelalterlichen Greifswald*. Schwerin.

Erslev, Kr. (red.) 1894-1939: *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis: Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*. København.

Erslev, Kr. (red.) 1901: *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*. København.

Fenger, O 1988: Møg og mødding: middelalderlige miljøregler. I: A. Andersen (red.): *Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen d. 7. juni 1988*. København, s. 189-199.

- Haemers, J. 2021: Women and Stews: the Social and Material History of Prostitution in the late medieval Southern Low Countries. *History Workshop Journal* 92, s. 29-50
- Jacobsen, L. 1911-1926: *Peder Palladius' danske Skrifter*. København.
- Kousgård Sørensen, J. 1968: *Danske sø- og ånavne I. A-D*. København.
- Krarpup, A. (red.) 1932: *Bullarium Danicum: pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198-1316*. København.
- Krongaard Kristensen, H. & B. Poulsen 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus.
- Langebek, J. 1783: *Scriptores Rerun Danicarum Medii Ævi V*, København.
- Larsen, S., 1939: *Graabrødre Hospital og Kloster i Odense: et Bidrag til den sociale Forsorgs Historie*. København.
- Lægebøger – Bondepraktika – Griseldis: duplikeret til brug for Ordbog over det ældre danske Sprog*. 1970. København.
- Madsen, P.K. 1988: De gejstlige institutioner i og ved Odense. I: A.S. Christensen (red.): *Middelalderbyen Odense*. København.
- Molbech, C. (red.) 1826: *Henrik Harpestrengs danske Lægebog fra det trettende Aarhundrede*. København
- Moltsen, A.S.A.; 2005: *Lag- og makrofossilanalyse fra Gravene i Odense (OBM8355)*. NOK rapport nr. 15-2005.
- Moltsen, A.S.A.; 2006: *Supplerende lag- og makrofossilanalyse fra Gravene i Odense (OBM8355)*. NOK rapport nr. 2-2006.
- Nyrop, C. 1899-1900: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. Første bind. København.
- Nørgaard, E. 2017: Prostitution i Danmark efter middelalderen. *Den erotiske verdenshistorie 4*. (e-publikation). København.
- Olrik, H. 1893-94: *Danske Helgeners Levned*. København.
- Roland, T. & L. Høst-Madsen 2000: Borgmesterens badstue. *Skalk* 2005:6. s- 13-17.
- Sander S. 1990. Bader und Barbieri. I: R. Reith (red.): *Leksikon des alten Handwerks. Vom späten Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. München, s. 17-22
- Sejdelin, P. (red.) 1865: *Diplomatarium Flensborgense: Samling af Aktstykker til Staden Flenborgs Historie indtil Aaret 1559*. København.
- Søndergaard, L. 1989: *Fastelavnsspillet i Danmarks senmiddelalder: om Den utro hustru og fastelavnsspillet tradition*. Odense University studies from the Medieval Centre vol 2. Odense.
- Tuchen, B. 2003: *Öffentliche Badhäuser in Deutschland und der Schweiz im Mittelalter und der frühen Neuzeit*. Peetersberg.

Udgravningsrapporter Museum Odense

OBM6564 Nørregade

OBM8280 Adelgade, Odense

OBM8282 Asylgade 7-9

OBM8289 Klosterhaven

OBM8355 Gravene m.fl.

OBM16105 Nørregade

Slutnoter

- 1 I dette afsnit gøres der kort rede for begreberne badstue og badstuebad, som danner forståelsesbaggrund for den efterfølgende redegørelse og diskussion. For den, som ønsker en mere udførlig definition af begreberne med grundige kildehenvisninger, henviser jeg til Bjerregaard 2006 og 2008.
- 2 Lignende bestemmelser kendes fra Aalst og Mons i det nuværende Belgien (Haemers 2021: 33).
- 3 Se også Dansk center for byhistorie: <http://ddb.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=578>
- 4 Se også Dansk center for byhistorie: <http://ddb.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=8>
- 5 Badstuer (eller afledte ord som badstuemand, badstuebad, sjælebad, stednavne med badstue-, som indirekte indikerer eksistensen af en badstue) er således nævnt mindst én gang i middelalderen/renæssancen i: Aalborg, Aarhus, Assens, Flensburg, Haderslev, Halmstad, Helsingborg, Helsingør, Horsens, Husum, Kolding (Koldinghus), Korsør, København, Køge, Landskrona, Lund, Malmö, Nakskov, Nyborg, Nykøbing Falster, Næstved, Odense, Randers, Ribe, Roskilde, Slagelse, Schleswig, Store Heddinge, Svendborg, Tommarp, Trelleborg, Viborg, Vordingborg og Ystad.
- 6 Det er f.eks. tilfældet med Mogens Tuesens badstue i Næstved, som vil blive omtalt senere.
- 7 Det Kongelige Bibliotek. Saxo Grammaticus: Gesta Danorum. <http://wayback-01.kb.dk/wayback/20100504153423/http://www2.kb.dk/elib/lit/dan/saxo/lat/or.dsr/14/17/index.htm>
- 8 Det fremgår af Erslev 1897-1939 2. Rk. 5. bd: 45 af ordet kede kan betyde kedel. Her omtales en brygge kæde = bryggekedel.
- 9 I udgravningsdokumentationen for OBM8355, er det dog tolket således, at hypocausten er tilføjet sekundært til teglstenshuset.
- 10 Orienteringen af det sydlige bækforløb mellem Dansestræde og Nørregade ses endnu på Berggrens kort over Odense fra 1887, hvor matrikelskellet mellem matr. 1319 og 447 løber i et påfaldende skråt forløb orienteret SSV-ØNØ. Bækken er på dette tidspunkt tildækket og erstattet af en slippe.
- 11 Dansk Center for Byhistorie (byhistorie.dk): <http://ddb.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=2491> Senest besøgt 12/2-2024: Item fraa Tarup leed oc neder att thet syg til Bulbroo, som gjerdet nw paa stander, emellom Ottense heedh oc Bulbro marck, oc fram alt Bulbroo badstuae oc endelangt op att Rodz gaardt oc neder till Holleback leedh.
- 12 Dansk Center for Byhistorie (byhistorie.dk): <http://ddb.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=1089> Senest besøgt 12/2-2024: Item at burgemester radmen oc gantze menehet j Othens sköthe konigh Woldemar een marck som hedher Kiæthilopphet lighendis nordhen widdh Bastebeck till Alycke.
- 13 Tolkningen er blevet diskuteret med Birgit Eggert, Danske Stednavneforskning, som vurderer, at tolkningen som Badstuebæk er mulig. Hos Kousgård tolkes forledet i det konkrete stednavn Bastebeck ganske vist som (linde)bast. Kousgård skelner i tolkningen af "bast"-stednavne, synes ifølge Eggert at være om der er binde-vokal (e,a,u) eller ikke i den ældste kendte gengivelse af stednavne, men Kousgård er samtidig ikke konsekvens. Se Kousgård Sørensen 1968, s. 104f & 124f
- 14 Det Kongelige Bibliotek. Saxo Grammaticus: Gesta Danorum. <http://wayback-01.kb.dk/wayback/20100504153423/http://www2.kb.dk/elib/lit/dan/saxo/lat/or.dsr/14/17/index.htm>
- 15 Dette eksempel er fra Københavns Universitets regnskaber. Ordet drikkepenge nævnes også i forbindelse med badstuegang: "till Dricke penge og bastuegang vj s" (Danske Magazin 3. rk. 6. bd, s. 13).